

ISSN 1563-0366; eISSN 2617-8362

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Заң сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия юридическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Actual Problems of Jurisprudence

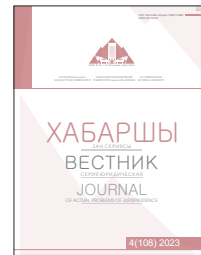
№4(108)

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

ХАБАРШЫ

ЗАҢ СЕРИЯСЫ № 4 (108) желтоқсан

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16496-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сманова А.Б., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Телефон: +7727-377-33-36 (ішкі н. 12-57)
E-mail: Akmaral.Smanova@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
(бас редактор) (Қазақстан)
Алимқұлов Е.Т., з.ғ.к., доцент м.а. (бас редактордың
орынбасары) (Қазақстан)
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д. (Қазақстан)
Джансараева Р.Р., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Омарова А.Б., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ибраева А.С., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жатқанбаева А.Е., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Сайрамбаева Ж.Т., з.ғ.к. (Қазақстан)
Жанибеков А.К., PhD (Қазақстан)
Томас Хоффман, PhD докторы, профессор (Эстония)
Лю Сяохун, профессор (Қытай)
Минина В., проректор (Ресей)
Гаврилов В.В., з.ғ.д. (Ресей)
Мажорина М.В., з.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Махамбетсалиев Д.Б., з.ғ.магистрі (Қазақстан)

Заң сериясы Мемлекет пен құқық теориясы және тарихы, конституциялық және әкімшілік құқығы, азаматтық құқық және еңбек құқығы, табиғи ресурстар және экологиялық құқық, кылмыстық құқық және криминалистика, халықаралық қатынастар бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гульмира Шаққозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ № 15235

Пішімі 60x84/8. Көлемі 14,2 б.т. Тапсырыс № 124.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

1-бөлім
**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ**

Section 1
**THEORY AND HISTORY
OF STATE AND LAW**

Раздел 1
**ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

D. Bakirov^{1*}, **G.A. Stamkulova¹**, **N.D. Myrzataev²**,
S.S. Kapsalyamova³, **D.B. Osmanova³**

¹Turan University, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetova, Kazakhstan, Astana

*e-mail: dbakirov@mail.ru

ISSUES OF LEGAL CULTURE, LEGAL CONSCIOUSNESS AND LEGAL MENTALITY IN KAZAKHSTANI SOCIETY

Effective functioning of all elements is important for the legal system. The legal system is a system capable of changing its own structure in the course of activity. The article is devoted to the study of legal culture, legal consciousness and legal mentality in Kazakhstani society. Low level of legal consciousness and legal culture leads to the weakening of the legal culture of the society and the instability of the legal system. Concepts, mutual influence, important elements of legal mentality, legal consciousness and legal culture were studied in the article. The need to study the interaction of these legal phenomena contributes to a deep understanding of the structure of the legal mentality in Kazakhstani society. At the same time, the issues of legal mentality, legal culture and legal awareness should be considered comprehensively, taking into account the mental characteristics of citizens in society and their general value system. This is one of the important directions of national legal science. Development of social and cultural values of the society is one of the most important tasks in the context of creating a legal state. The result of the research is the development of concrete proposals for the effective functioning of the national legal system, the development of legal mentality, legal culture and legal consciousness from today's point of view, and the development of measures to deeply understand the directions and laws of their interaction.

Key words: legal mentality, legal culture, legal consciousness, legal regulation.

Д. Бәкіров^{1*}, Г.А. Стамқұлова¹, Н.Д. Мырзатаев²,
С.С. Капсәліямова³, Д.Б. Османова³

¹Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.

³Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: dbakirov@mail.ru

Қазақстандық қоғамдағы құқықтық мәдениет, құқықтық сана және құқықтық менталитет мәселелері

Құқықтық жүйе үшін барлық элементтердің тиімді қызмет етуі өте маңызды. Құқықтық жүйе жұмыс істеу процесінде өзін-өзі құрылымды өзгертуге қабілетті жүйе болып табылады. Мақала қазақстандық қоғамдағы құқықтық мәдениет, құқықтық сана және құқықтық менталитет мәселелерін зерттеуге арналған. Құқықтық мәдениет, құқықтық сананың төмендігі қоғамның құқықтық мәдениетінің әлсіреуі мен құқықтық жүйенің тұрақсыздығына әкеп соғады. Мақалада құқықтық менталитет, құқықтық сана және құқықтық мәдениет ұғымдары, өзара әсері, маңызды элементтері, өзара әсері зерттелді. Осы құқықтық құбылыстардың өзара әсерін зерттеудің қажеттілігі қазақстандық қоғамда құқықтық менталитеттің құрылымын терең түсінуге өз септігін тигізеді. Сонымен бірге құқықтық менталитет, құқықтық мәдениет және құқықтық сана мәселелері қоғамдағы азаматтардың менталдық ерекшеліктерін, олардың ортақ қалыптасқан құндылықтар жүйесін ескере отырып, кешенді түрде қарастырылуы қажет. Бұл ұлттық құқықтық ғылымның маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Құқықтық мемлекетті құру жағдайында қоғамның әлеуметтік мәдени құндылықтарын дамыту аса маңызды міндеттердің бірі. Зерттеу нәтижесі ұлттық құқықтық жүйенің тиімді қызмет етуіне қатысты тұжырымды ұсыныстар әзірлеу, құқықтық менталитет, құқықтық мәдениет және құқықтық сананы бүгінгі тұрғыдан дамыту, олардың әсерлесуінің бағыттары мен заңдылықтарын терең түсіну шараларын әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер: құқықтық менталитет, құқықтық мәдениет, құқықтық сана, құқықтық реттеу.

Д.Д. Бәкіров*¹, Г.А. Стамқұлова¹, Н.Д. Мырзатаев²,
С.С. Капсалямова³, Д.Б. Османова³

¹Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Кокшетауский Университет им. Абая Мырзахметова, Казахстан, г. Кокшетау

*e-mail: dbakirov@mail.ru

Вопросы правовой культуры, правосознания и правового менталитета в казахстанском обществе

Эффективное функционирование всех элементов имеет важное значение для правовой системы. Правовая система представляет собой систему, способную изменять собственную структуру в процессе деятельности. Статья посвящена изучению правовой культуры, правосознания и правового менталитета в казахстанском обществе. Низкий уровень правовой культуры, правосознания ведет к ослаблению правовой культуры общества и нестабильности правовой системы в целом. В статье исследованы понятия, взаимовлияние, важные элементы правового менталитета, правосознания и правовой культуры. Необходимость изучения взаимодействия этих правовых явлений способствует глубокому пониманию структуры правового менталитета казахстанского общества. При этом вопросы правового менталитета, правовой культуры и правосознания следует рассматривать комплексно, с учетом ментальных особенностей граждан в обществе, их общей системы ценностей. Это является одним из важных направлений национальной юридической науки. Развитие социо-культурных ценностей общества является одной из важнейших задач в процессе формирования правового государства. Результатом исследования является выработка конкретных предложений по эффективному функционированию национальной правовой системы, развитию правового менталитета, правовой культуры и правосознания с точки зрения сегодняшнего дня, а также разработка мер по глубокому пониманию направлений и закономерностей их взаимодействия.

Ключевые слова: правовой менталитет, правовая культура, правосознание, правовое регулирование.

Introduction

The effectiveness of the adopted laws and ongoing reforms largely depends on the culture, consciousness and general legal culture of society, citizens. One of the major issues is the formation of the legal culture and legal consciousness of any society and raising its level. It is impossible to create a legal state without the formation of a legal culture. It is no exaggeration to say that today the formation and improvement of legal consciousness and legal culture in achieving the strategic goals of Kazakhstan is one of the most important tasks facing the state and society.

A serious obstacle on the way to adaptation to new conditions is the reluctance of society to accept values, especially legal ones, law as a whole. The priorities that have arisen in the system of national values are reflected in the political and legal culture of deliverers of the legal mentality in the system of relations between the individual, society and the state. In addition, there is a misunderstanding in the majority of society regarding the state reforms and legal policy carried out in Kazakhstan.

The ongoing reforms in Kazakhstan in the political, economic, social and legal spheres require the

improvement of the legal apparatus and law enforcement agencies, forms and methods of service, strict observance of democratic principles, and further improvement of the organization of activities from law enforcement agencies as well. In their activities, the issues of ensuring publicity, expanding and deepening business contracts with the media and the public are of particular importance.

In this regard, the study of the mentality and the development of conceptual approaches to its formation, in our opinion, will ensure the stable functioning of the legal system, optimize the processes of Public Administration, fundamental development issues, taking into consideration the traditions, customs, values and culture of multinational Kazakhstani society.

In domestic legal science and practice, the term and concept of legal mentality is a new world. It can be assumed that the study of this phenomenon will allow us to deeply understand the features of the formation and functioning of legal consciousness and legal culture in the legal reality that has developed in Kazakhstan society, thereby increasing their level, developing new positions and ideas for raising the attitude of citizens to common law to a new mental level.

In the formation of legal culture and legal consciousness, legal education is an important factor. It is a reflection of the activities of public organizations and state bodies in the formation of legal culture and legal consciousness in society. In increasing the level of legal awareness and legal culture, the state should considerably pay special attention to legal education. This is one of the most important issues in our Kazakh society. Only the activities carried out comprehensively by the state and society make it possible to increase the degree of legal awareness and legal culture.

The quality of the activities of the legal apparatus and, in general, the proper implementation of state functions largely depends on the level of development of professional legal consciousness, the content and nature of its inherent legal value systems and directions.

Research methods

The main method was the study of scientific theoretical and empirical materials. So were used the logical, system, and legal methods. In addition, during the preparation of the article, domestic and foreign literature, normative documents, as well as mass media sources were analyzed. Also, the official-legal, comparative-legal, legal modeling method, and the method of explaining legal norms were used.

Discussion and results

The changes taking place in the social and legal consciousness of Kazakhstani society indicate its readiness to participate in the implementation of state legal reforms, which in fact represent signs of the formation of a new type of modern mentality in the Kazakhstan legal space. All this, of course, indicates the need to rethink the phenomena of legal consciousness and legal culture, form them through the prism of the legal mentality and justify the realism that arose in the political and legal development of the state.

Without knowing the definition of law, citizens are born, brought up and live in a legal environment, legal consciousness. According to some authors, the key to understanding legal consciousness, legal culture and legal behavior is the legal mentality and the study of the specifics of the traditional attitude to law (Anufrieva 1997: 25).

To this day, the concepts of “legal culture” and “legal consciousness” have been sufficiently deeply

and comprehensively studied in domestic and foreign literature and have become the interests of many studies, as a result of which it can be said that to this day a kind of theory of legal consciousness and legal culture has been formed in domestic legal science.

In the legal literature, a different definition of legal culture is given. Legal culture includes spiritual characteristics (views, ideas, knowledge, value systems), as well as various institutions of relations between human rights and behavior. It will depend, first of all, on the level of development of the legal consciousness of the people entirely.

Legal culture is the achieved level of development in the legal organization of people’s lives connected with the spiritual, social, political system, which is reflected in the achieved level of legal service, legal development and legal consciousness of people, as well as the degree to which the state guarantees human rights and freedoms.

An important element in assessing the legal culture is the legal system of the state. Any act of implementing human rights must be legitimate, that is, in accordance with the ideas of justice, equality, freedom that prevailed in the minds of society. The importance of the close interconnection of all elements of legal culture is that without the development of legal views, deep, conscious and mastered legal knowledge, the formation of real law and developed forms of the governmental and legal relationship is impossible.

Legal consciousness, being the most important form of public consciousness, reflects the understanding of legal phenomena and processes and their transformation. Legal consciousness refers to the tendency of a person to understand and evaluate the place and significance of law in society, to recognize and obey the norms of law. In this regard, legal consciousness is understood as a set of views and feelings of a person towards the current norms of law, the ability to judge them accordingly.

Legal consciousness is the main initiator of the need to accept for the common good the legal norms that correspond to the interests of a person, citizen, and society, and satisfy their interests. Legal culture implies awareness and full understanding of the legal norms and serving activities guided by them. We understand legal consciousness as a system of legal feelings, emotions, ideas, evaluations and other manifestations that express people’s relationship to law, human rights and freedoms in domestic jurisprudence.

Legal mentality is a system of historically formed worldview ideas that reflect the attitude of a certain social or national-ethnic community to law and legal reality. It is possible to talk about the formation of a person with a high level of legal consciousness only in the case of effective interaction of legal consciousness, legal culture and legal mentality.

Some scientists believe that mentality comes from the French equivalent of «mentalis», which, in their opinion, means «worldview» (Smolensky 2003: 64). In the seventeenth century, the English word «mentality» appeared and remained a philosophical term, since it was a product of English philosophy (Tadevosyan 2003: 64). Others associate the origin of the term «mentality» with the Latin word «mens» and the adjective «mentalis» derived from it («mens», «mentis» – mind and «alls» – others) (Pushkarev 1995: 27).

In France, in the XVIII century, the word «mentality» appeared to some extent thanks to the works of Voltaire. In most European countries, this term began to be actively used in the scientific literature only from the middle of the XIX century and began to be used in ordinary speech, denoting collective systems of communication and behavior.

The concept of mentality includes a person's feelings about himself and his place in this world, sympathy and antipathy, images, and position. All these positions are determined by the consciousness and unconscious of a person, which relate to the cognitive and behavioral level of a person.

According to M. Rozhansky, «mentality» is a commonality located at the base of the unconscious with consciousness, emotional with logical, therefore the source of thinking, ideology and beliefs, feelings and emotions. Mentality is associated with the foundation of social life, however, has its own historical and social significance (Ibraeva 2002: 164).

Russian scientist A.I. Pigalov's definition should be noted. He emphasized that «mentality means a picture of the world belonging to a real individual, accepting the values, attitudes, superstructures belonging to the collective to which he belongs» (Pigalov, 1994: 393).

I.G. Dubov considers mentality as «an integral characteristic of people living in a specific cultural environment that allows them to describe their own view of the world around them and to describe the characteristics of their influence on it» (Dubov 1993: 27).

Mentality is a stable structure of consciousness that is reflected in the behavior, life and behavior of

a person or people as a whole and conditioned by their culture, language, religion, upbringing, social relations (Murunova 2016).

When considering the issue of mentality, it is worth paying attention to the doctrines of jurisprudence. In other words, questions arise as to what the national law means in the Kazakh mental context and how we should understand it. For example, according to V.N. Sinyukov «the main directions of recognition of traditional law in domestic literature, in its sources, are conditioned by the context of Western jurisprudence and culture. This, in turn, does not always allow the availability of appropriate methodological tools for the identification and acceptance of legal phenomena of a foreign legal and cultural nature» (Sinyukov 1994). Fully agreeing with the opinion of the mentioned scientist, we believe that it is necessary to develop the doctrine of domestic jurisprudence in domestic science, which takes into account the national context, in other words, the mentality of the people and society. At present, elements of natural legal and positivist theories are reflected in the Kazakhstan legal system. Despite their differences, they have a common rational paradigm of legal interpretation typical of Western European legal traditions.

Today's obvious interest in the problem of mentality proves its importance. To understand the problem of mentality, there are studies that turn to the consideration of the peculiarities of modern Kazakh society. In addition, the violation of habitual values, stereotypes of thinking and behavior, the ability to quickly understand the essence and content of the ongoing processes will allow Kazakhstanis to look at and evaluate the historical fate of their country from a new perspective.

It should be noted that although scientists have not yet answered the question of what mentality or national character is, based on their concepts, mentality is closely related to culture, the collective consciousness of the people, and is the most important component of ethnic consciousness.

The phenomenon of the legal mentality has not been sufficiently studied from a legal point of view, therefore, the problem of clarifying its interaction and relationship with legal culture and legal consciousness is important and relevant. For example, in Russian legal science, the legal mentality is considered as a system of relations of legal feelings, emotions, views and other manifestations of people's attitude to the law, rights, freedoms, obligations, as well as to the desired law and other

desirable legal phenomena. The legal mentality is not a concept that substitutes legal consciousness, but retains its special essence. The reflection of its own place in a number of other legal phenomena inherent to the legal mentality indicates its cultural and spiritual specificity (Bayniyazov 2000: 32).

Without studying the category «legal mentality», it is impossible to study the deep structures of law, the ideological basis of the legal consciousness of a person and society. That is because the recognition of difficult re flexible legal phenomena, along with legal rational explanations, requires the development of the basic elements of the legal sphere of society. Therefore, for a complete understanding of legal culture, it is important to study the legal mentality, which is its deep source.

According to Professor N. L. Garnet, legal culture is not only a result, but also a type of activity, in this context, spiritual legal culture is interpreted as an image of thinking, standard and norms of behavior, and in relation to the personality is reflected in its mentality (Garnet 1998: 6).

The most important elements that fully characterize the concept of legal culture are basic beliefs, norms, values focused on the legal system. These elements also characterize the legal mentality. However, one of the basic features of the legal mentality is its stability, inertia, complexity, duration and difficulty of change.

The legal mentality reflects the stable worldview of social groups, classes, nationality, and personality concerning the functioning of the law and state, on legal and political realities in the life of society. It is a system of worldviews of assessment and impact on objects of stable specific historically formed state legal reality, which is most characteristic of a particular social or national-ethnic sociality. We can offer that the legal mentality is a deep reflection, a lower stage of the legal reality that exists among other legal phenomena of the spiritual life of society.

Today, many authors agree that legal mentality defines a set of conscious and unconscious psychological attitudes and tendencies of an individual to act, think, feel, perceive, and understand various phenomena of legal significance. Legal mentality is a less changeable phenomena that reveals a person's attitude to legal reality.

The theory of legal mentality has not yet been developed in modern domestic science. Attempts have been made to establish only the initial aspects of the doctrine of domestic legal mentality. This doctrine is multifaceted, including special legal,

ethno-cultural and specific social dimensions, and it requires regular systematic research.

There is an organic connection between the close mutual influence of legal worldview, legal consciousness, legal mentality and legal thinking and in the formation of legal worldview, legal consciousness, legal thinking by the legal mentality. In turn, these mentioned are the most important means of internal life and functioning of the legal mentality.

According to some specialists, the following main features of the legal mentality can be highlighted:

- binary;
- cultural identity with its own history;
- conservative, stable, and static character;
- typicality of principles, assessments, and impressions;
- political and legal nature (Gorokhovskaya 2007).

It should be noted that the legal principles, legal stereotypes, legal mentality are formed under the influence of such factors as geographical location, territory and density of people's location, multinationality, natural and other factors. The combination of these factors forms the path of development of the unique specific history formed by living conditions of statehood, law, culture, and mentality.

Mentality and its features are reflected in proverbs, sayings, mythologies, fairy tales, traditions, and customs, which are natural forms of expression of the legal culture of the people. Its features are reflected in the national legal positions and reactions of political legal reality in relation to the state, rights, law, customs, reforms, and public servants.

Currently, the main features of the mentality of the society of Kazakhstan are often discussed. They are primarily determined by the geographical, geopolitical and historical reasons, the depth of mutual influence of cultures of different nationalities, the emergence of common living, household, traditional, worldview features in them. The peculiarity of the Kazakh mentality is that «commonality» is more important than «individuality», that is, the interests of the individual are subordinate to the interests of society and the state.

Conclusion

The study of this issue creates a practical and theoretical need, since the customs of life

and relationships of people, changes in their consciousness and mindset are directly related to their value orientations, their main idea of the spiritual life of the people, that is, their mentality. The change in legal consciousness depends on the development and transformation of the legal mentality. In turn, the higher the level of legal culture in society, the higher the level of compliance and strict execution and implementation of legal norms.

In the process of forming legal consciousness with legal culture, legal education, in turn, is directed to the foundation of the legal mentality of bearers of rights, influencing their level of mentality. The problems of legal education should be intertwined with the theory of the study of the legal mentality, and their mutual influence, impacting factors should be developed in a deep scientific way, which cannot be imagined without comprehensive improvement of the theoretical base and methodological equipment for teaching legal disciplines in general education and higher education. Legal education is based on people's conscious acceptance of legal knowledge, attitudes, and ideas. They are aimed at preventing the decline of individual legal consciousness and eliminating the causes and conditions that cause it. Their use should be carried out simultaneously with the system of socio-economic, socio-political, legal,

organizational and other measures implemented by the state and society in order to increase the level of legal awareness (Golovchenko 1985:26).

The purpose of nurturing legal culture in citizens should be determined primarily at the social level. Through the introduction of a culture of interpersonal communication from kindergarten and school, legal behavior is formed, which is able to voluntarily fulfill and defend the humane principles of interaction in life. As a result, socialization of a person with a high moral and legal culture is achieved. Legal culture is a process and result of the creativity of people in the legal and political system, which strengthens socio-political values. In short, legal mentality such as legal culture and legal consciousness, covers the social sphere of public life, therefore, it is very important to study their interaction and interdependence more deeply and comprehensively.

From our perspective, the study of the issues of interaction, relationship and interdependence of legal culture, legal consciousness and legal mentality in modern Kazakhstani society is relevant. We express great confidence that the results of research aimed at studying this issue will make an important contribution to the formation of a spiritually developed society with a dominance of law and high level of legal culture.

References

- Ануфриева Б.А., Лесная Л.В. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен // Социально-политический журнал. – 1997. – № 3. – С. 25.
- Пушкарев Л.Н. Что такое менталитет? Историографические заметки // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 27.
- Смоленский М.Б. Правовая культура как элемент социокультурного пространства: Дис.д-ра социол. наук. – М.: РГБ, 2003. – С. 64.
- Тадевосян Я.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. – М., Знание, 1999. – С. 126.
- Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – С. 164.
- Пигалев А.И., Митягина В.А. Ментальное и идеологическое в формировании индивидуального и коллективного сознания // Материалы 11 научной конференции профессорско-преподавательского состава (18-22 апреля 1994 года). – Волгоград, 1994. – С. 393.
- Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии, 1993. – №5. – С. 27.
- Мурунова А.В. Правовой менталитет и правовая идеология как структурные элементы правосознания [Электронный ресурс]// URL: <http://www.consultant.ru> [Дата обращения: 10.01.2023].
- Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 32.
- Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов, 1994.
- Гранат Н.Л. Правосознание и правовая культура // Юрист. – 1998. – № 11-12. – С. 6.
- Гороховская Т.В. Правовой менталитет как феномен, влияющий на правовую культуру личности// <https://articlekz.com/article/5260>[Дата обращения: 10.01.2023].
- Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Киев, 1985.- С. 26.

References

- Anufrieva B.A., Lesnaya L.V. Rossijskij mentalitet kak social'no-politicheskij i duhovnyj fenomen // Social'nopoliticheskij zhurnal. [Russian mentality as a socio-political and spiritual phenomenon // Social Political Journal]. – 1997. – № 3. – 25 p.

Pushkarev L.N. Chto takoe mentalitet? Istoriograficheskie zametki [What is mentality? Historiographic notes] // Otechestvennaya istorija. – 1995. – № 3. – 27 p.

Smolensky M.B. (2003) Slovar'-spravochnik po sociologii i politologii [Legal culture as an element of sociocultural space: Doctor of sociol. Science], – M.: RGB. – 64 p.

Tadevosyan Y.V. (1999) Slovar'-spravochnik po sociologii i politologii [Dictionary of sociology and politics]. – M.: Znanie. – 126 p.

Ibraeva A.S. (2002) Pravovaja kul'tura: problemy teorii i praktiki [Legal culture: problems of theory and practice]. – Almaty: Zety Zhargy. – 164 p.

Pigalev A.I., Mityagina V.A. Mental'noe i ideologicheskoe v formirovanii individual'nogo i kollektivnogo soznaniya // Materialy 11 nauchnoj konferencii professorsko-prepodavatel'skogo sostava (18-22 aprelja 1994 goda). [Mental and ideological in the formation of individual and collective consciousness // Materials of the 11th scientific conference of the teaching staff (April 18-22, 1994)]. – Volgograd, 1994. – 393 p.

Dubov I.G. Fenomen mentaliteta: psihologicheskij analiz // Voprosy psihologii [The phenomenon of mentality: psychological analysis // Psychological issues]. – 1993. – № 5. – 27 p.

Murunova A.V. Pravovoj mentalitet i pravovaja ideologija kak strukturnye jelementy pravosoznaniya [Jelektronnyj resurs] [Legal mentality and legal ideology as structural elements of legal consciousness [Electronic resource]] // URL: <http://www.consultant.ru> [Accessed: 10.01.2023].

Sinyukov V.N. (1994) Pravosoznanie i rossijskij pravovoj mentalitet // Pravovedenie. [Russian legal system. Introduction to general theory]. – Saratov. – 673 s.

Bayniyazov R.S. Rossijskaja pravovaja sistema. Vvedenie v obshhuju teoriju [Legal consciousness and the Russian legal mentality] // Pravovedenie. – 2000. – № 2. – 32 p.

Garnet N.L. Pravosoznanie i pravovaja kul'tura [Legal consciousness and legal culture] // Jurist. – 1998. – № 11-12. – 6 p.

Gorokhovskaya T.V. Pravovoj mentalitet kak fenomen, vlijajushhij na pravovuju kul'turu lichnosti [Legal mentality as a phenomenon influencing the legal culture of a person] // <https://articlekz.com/article/5260> [Accessed: 10.01.2023]

Golovchenko V.V. (1985) Jefferektivnost' pravovogo vospitanija [Effectiveness of legal education]. – Kyiv. – 26 p.

А.Е. Жатқанбаева¹, Қ.М. Қожабек¹, А.К. Джангабулова^{1*},
А.А. Тасбулатова¹, К.Н. Айдарханова²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.

²Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Arailym.Dzhangabulova@kaznu.edu.kz

ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ҚҰРЫЛЫМЫН АНЫҚТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Жоғары оқу орындарына оқуға келген талапкерлер қай ұлтқа, діни конфессияға, мемлекеттің азаматтығына жататындығынан бөлек, әртүрлі субмәдениеттерге, мәдени топтарға, қалалық және ауылдық мәдениеттерге, аймақтық және отбасылық мәдениеттерге жататындығы жасырын емес. Сондай-ақ бәрімізге белгілі бүгінгі күні еліміздің жоғары оқу орындарына әлемнің түпкір-түпкірінен студенттер келіп білім алуда. Сәйкесінше олар әрқилы дін, дәстүр, мәдениет өкілдері болып табылады. Сонымен қатар олардың келген мемлекетінің құқық жүйесі де әр түрлі құқықтық жүйеге жатады. Сондықтан оларға құқықтық білім бергенде студенттің келген елінің мәдени, құқықтық ерекшеліктерін де ескеру қажет деп ойлаймыз. Тіпті өзіміздің қандас студенттердің де еліміздің мәдени, қоғамдық өміріне беймделуінде қиыншылықтар болып жатандығын күнделікті өмірден көріп жүрміз.

Біз өз тарапымыздан осы мақалада құқықтану мамандығы бойынша білім алып жатқан студенттердің мәдениетаралық коммуникация құрылымын талдауға тырыстық. Оның ішінде тіл мәселесі, заңи терминдерді түсіну, құқықтық жүйеміздің ерекшеліктерімен таныстыру негізгі орын алады.

Тіпті мәдениеттер арасындағы байланыстардың ұшығуы адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеу және дұрыстау жолында диалог құру мәселесі туындап отыр. Бұл мәдениеттердің әрқайсысында өздеріне тән ерекше кодтың болуымен байланысты. Осының нәтижесінде бір-бірінің шынайы табиғатын түсіне алмайтын мәдени кодтардың қайшылығы туындауда. Мәдени келбеттің өзгеруімен коммуникативті жағдайдың өзі де өзгеруде және де сол адамдар арасында байланыс құруға арналған кедергілердің көбеюіне алып келуде. Мұндай жағдайда, шын мәнінде, жаһандану парадоксы пайда болады, бір жағынан, мәдениеттердің лезде таралуы мен өзара сіңісуіне, екінші жағынан, мәдениетаралық коммуникацияның даму тосқауылына ықпал етеді.

Берілген зерттеу АР14872126 «ЖОО оқытушысының мәдениетаралық құзыреттілігі және оның Қазақстандағы жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әсері» гранттық қаржыландырудың ғылыми жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалған.

Түйін сөздер: қарым-қатынас, мәдениетаралық қарым-қатынас, құқықтық тәрбие, мәдениетаралық байланыс, құқықтық реттеу.

A.E. Zhatkanbaeva¹, K.M. Kozhabek¹, A.K. Jangabulova^{1*},
A.A. Tasbulatova¹, K.N. Aydarkhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Narxoz University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Arailym.Dzhangabulova@kaznu.edu.kz

The importance of determining the structure of intercultural communication in legal education

It is no secret that applicants who come to study at universities, in addition to what nationality, religious denomination, citizenship of the state belong to different subcultures, cultural groups, urban and rural cultures, regional and family cultures. As we all know, today students from all over the world come to higher educational institutions of the country. At the same time, the system of law of the state of their arrival also belongs to a different legal system. Therefore, we think that when providing them with legal education, it is also necessary to take into account the cultural and legal characteristics of the country of arrival of the student.

For our part, in this article we tried to analyze the structure of intercultural communication of students studying in jurisprudence. Among them, the main place is occupied by the problem of language,

Even the escalation of ties between cultures is fraught with the problem of building a dialogue on the way to regulate and correct human relations. This is due to the fact that each of the cultures has its own unique code. As a result, there is a conflict of cultural codes that cannot understand the true nature of each other. With the change in cultural appearance, the communicative situation itself is also changing and leads to an increase in barriers to communication between these people. In this situation, in fact, the paradox of globalization arises, which, on the one hand, contributes to the instantaneous distribution and mutual assimilation of cultures, and on the other, to the barrier of the development of intercultural communication.

This study was prepared as part of the implementation of the grant funding research project AP14872126 "intercultural competence of a university teacher and its impact on improving the competitiveness of higher education in Kazakhstan".

Key words: communication, intercultural communication, legal education, intercultural relations, legal regulation.

А.Е. Жатқанбаева¹, Қ.М. Қожабек¹, А.К. Джангабулова^{1*},
А.А. Тасбулатова¹, К.Н. Айдарханова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Нархоз, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Arailym.Dzhangabulova@kaznu.edu.kz

Важность определения структуры межкультурной коммуникации в правовом образовании

Не секрет, что абитуриенты, поступающие на обучение в высшие учебные заведения, принадлежат к разным субкультурам, культурным группам, городской и сельской культуре, региональной и семейной культуре, помимо того, к какой национальности, религиозной конфессии, гражданству государства. Также известно, что сегодня в вузы страны приезжают студенты со всего мира. Соответственно, они всегда являются представителями религии, традиций, культуры. Кроме того, правовая система государства их пребывания также относится к различным правовым системам. Поэтому мы считаем, что при предоставлении им правового образования необходимо учитывать и культурные, правовые особенности страны пребывания студента. Мы видим, что даже наши кровные студенты испытывают трудности в интеграции в культурную, общественную жизнь страны.

Со своей стороны, в данной статье мы постарались проанализировать структуру межкультурной коммуникации студентов, обучающихся по специальности юриспруденция. В том числе основное место занимает проблема языка, понимание юридических терминов, ознакомление с особенностями нашей правовой системы.

Даже обострение межкультурных связей ставит вопрос о налаживании и налаживании диалога между людьми. Это связано с тем, что каждая из культур имеет свой уникальный код. В результате этого возникает конфликт культурных кодов, которые не могут понять истинную природу друг друга. С изменением культурного облика меняется и сама коммуникативная ситуация, что приводит к увеличению барьеров для создания связей между этими людьми. В таких условиях, по сути, возникает парадокс глобализации, способствующий, с одной стороны, мгновенному распространению и взаимоусилению культур, с другой-барьеру развития межкультурной коммуникации.

Данное исследование подготовлено в рамках реализации научного проекта грантового финансирования AP14872126 «Межкультурная компетенция вузовского преподавателя и ее влияние на повышение конкурентоспособности высшего образования в Казахстане».

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная коммуникация, правовое образование, межкультурные связи, правовое регулирование.

Кіріспе

Қазіргі замандағы мәдениетаралық қатынастардың даму деңгейі асқан қарқындылықпен және жан-жақты ауқыммен сипатталады. Ғылым, спорт, экономика, саясат, сондай-ақ білім сынды салалар мәдениетаралық байланыстарды нығайтуға ықпал ететін негізгі кеңістіктерге ай-

налды. Жүздеген жылдар бойы тек қана сауда немесе әскери қатынастар аясынан тұрған байланыстар, бүгінде өмірдің барлық аспектілерін қамтитын жаһандық қарым-қатынастарға айналып отыр.

Әр мәдениеттің өзіндік жеке құндылықтардың болуы белгілі бір мәдениеттің біртекті құрылымын зерттеу анағұрлым маңызды емес

екендігі даусыз. Бір мәдениетті зерттеу контекстінде мәдени сәйкестікті қалыптастыратын келесі факторларды анықтауға болады: құқық жүйесінің ерекшеліктері, белгілі бір әлеуметтік тапқа жатуы, білім деңгейі, діни конфессия, жас, жыныс және басқалары. Сондай-ақ әртүрлі субмәдениеттер, мәдени топтар, қалалық және ауылдық мәдениеттер, аймақтық және отбасылық мәдениеттер және т.б. бар. Осылайша, жеке құндылықтар ұғымы адамдардың бір ұлтқа, халыққа немесе этникалық топқа жататынына қарамастан әрқашан әр түрлі болады. Тиісінше, қазіргі жаһандық әлемде ұлттық-мәдени деңгейде жалпылау, әсіресе мәдениетаралық табиғатты зерттеу үшін мүмкін емес.

Сонымен, егер осы қарым-қатынасты жүзеге асыратын адамдар әртүрлі мәдениеттерге жататын болса, сондай-ақ олардың мәдениетіне жатпайтын ерекшелікті бөтен деп анықтаса, мәдениетаралық қарым-қатынастың болуы туралы айтуға болады. Маңыздысы, біз әртүрлі интеракцияларды мәдениетаралық деп сипаттаймыз, егер олардың өкілдері басқа мәдениеттің дәстүрлерімен, құндылықтарымен және әдет-ғұрыптарымен танысуға бағытталған болса ғана. Дәл осы мақсат мәдениетаралық коммуникация процесін жүзеге асыруда бірінші кезектегі міндет болып табылады. Мінез-құлықтың басқа нормаларын және олардың ерекшеліктерін білуге деген ұмтылыс, бұл тұрғыда басқалардың мәдени ерекшеліктері мен құндылықтарын қабылдауға шақыру екенін ескеру қажет, өйткені көптеген адамдардың мұны түсінуі табысты мәдениетаралық байланыстарды құрудың негізі болып табылады. Өйткені әрбір елдің қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу ерекшеліктері олардың мәдени, мінез-құлық, жүріс-тұрыс ерекшеліктерін де қалыптастырады деуге болады.

Негізгі бөлім

Жоғары білім берудің рөлдерінің бірі – студенттерді қоғамның әртүрлі өміріне белсенді қатысуларына мүмкіндік беру үшін басқа мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасауға дайындау. Сонымен қатар жаһандандудың кеңеюі студенттерден дұрыс және тиімді қарым қатынас жасауды талап етеді (Akdere 2021), өйткені «біздің қазіргі әлемдегі барлық қоғамдар мәдениетаралық коммуникацияның нәтижесі» (Deardorff 2020).

Дердофф Дарла мәдениетаралық ортада жұмыс істеуге және қарым қатынас жасауға

қабілетті университет факультетінің (халықаралық құзыретті факультет) идеясын қолдайды (Deardorff 2011). Жалпы мағынада бұл жоғары оқу орындарының оқытушылары мен қызметкерлерінің мәдениетаралық коммуникация құзыреттілігі немесе әртүрлі мәдениет өкілдерімен тиімді қарым қатынас жасау құзыреттілігі болуы керектігін білдіреді (Ризккинен 2023: 39).

Тұрақты даму үшін білім беру жағдайында мәдениетаралық құзыреттілік білім беру бағдарламалары мен мамандықтарға қарамастан кез келген болашақ маманның міндетті құзыреті ретінде қарастырылуы керек (Nikiforova 2021).

Қоғамның даму қарқынының артуымен қатар іскерлік әлемде кәсіби дағдылармен қатар базалық деңгейдегі жалпы (ойларын анық жеткізу, мұқият тыңдау, жұмыс қатынастарын құру дағдылары) және күрделі коммуникативті қабілеттерге (жанжал жағдайлары шенберіндегі құзыреттілік, талдау жасау және мәселелерді шешу құзыреттері) ие мамандарға қажеттілік артуда. Мұндай қызметкерді даярлау міндеті тек білім беру арқылы жүзеге асуы мүмкін. Демек, мәдениет, білім және коммуникацияның өзара байланысы тығыз және табиғи, олардың өзара әрекеттесуі, өзара тәуелділік пен өзара байланыс тетіктерін зерттеу мәдени-білім беру коммуникациясының құбылысын кеңірек салада – мәдениетаралық салада қарастыруға мүмкіндік береді (Цзин <https://cyberleninka.ru/>)

Мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде құқықтық жүйелердегі ерекшеліктер бір мәдениетте бар және екіншісінде жоқ көзқарастар мен жүріс-тұрыс ережелерінің айырмашылығын тудырады. Байланыс процесінде коммуникаторлар арасында қарым-қатынастар (құқық нормалары мен салт-дәстүрлерді түсіну, тіпті қимылдар, сөздер, мимика) шифрын ашу да қажет болады. Мұнда әр түрлі мәдениеттердің өкілдері арасындағы шифрланған хабарламаларды дұрыс түсіндіру өте маңызды болады. Белгілі бір мағыналарды бұрмалау кезінде шиеленіс пайда болады және байланыста болғандарды түсінбейді, бұл іске асырылмаған мәдениетаралық коммуникацияны білдіреді.

Мәдениетаралық диалог процесінде мұндай сәтсіздіктерді болдырмау үшін диалог құру үшін негіз болып табылатын құқықтық мәдениеттің элементтерін, комплимент, толеранттылық және эмпатия сияқты құбылыстарды қолдану қажет.

Осылардың ішінде, эмпатияны анықтауға толығырақ тоқталайық. Түсіндірме сөздікте осы сөздің келесі анықтамалары ұсынылады:

«біреудің эмоционалды күйіне ену, эмпатия; өз сезімдерін басқа адамның сезімдері мен ойларымен интеллектуалды сәйкестендіру» (Ефремова 2006: 158). Эмпатияның басты ерекшелігі-адамның қарсыласының көзқарасына оның мінез-құлық ерекшелігінен емес, екіншісінен қарау мүмкіндігі. Эмпатия мен симпатия ұғымдарындағы шатасуды ескерте отырып, біз бірден «симпатия басқа адамдардың мінез-құлқын түсіндірудің өзіндік тәсілдерін қолданады» деп белгілейміз (Грушевицкая 2003: 25).

«Басқа мәдениет өкілдерімен қарым-қатынаста симпатияны қолдану түсініспеушілікке әкелетінін дәлелдеудің қажеті жоқ. Керісінше, мәдени айырмашылықтар мәселесін іштей түсіну үшін және өзара түсінісудің жолдары мен тәсілдерін табу үшін эмпатияны пайдалану серіктестер арасында түсіністік пайда болу ықтималдығын күрт арттырады. Ол үшін тек эмпатияның негізгі сипаттамаларын есте сақтап, ұстану керек:

- айтылғанды мұқият тыңдау;
- басқа адамдардың өзін қалай сезінетінін түсінуге тырысу;
- басқалардың айтуы керек нәрсеге қызығушылық таныту;
- басқа адамдардың мұқтаждықтарына жанашырлық таныту;
- өзгенің көзқарасын түсіну қабілетіне ие болу» (Грушевицкая 2003: 25-26).

Мәдениетаралық коммуникация коммуникаторлар арасындағы мәдени шектерді сәйкестендіруге арналған тұжырымдама болып табылады және ол тұлғалар мен қауымдастықтар арасындағы интеракция барысында жүзеге асырылады. Айырмашылықтардың барын түсіну және қабылдау қабілеті, сайып келгенде, мәдениетаралық байланыстың нәтижесіне әсер етеді. Коммуниканттарды түсіну процесі құқықтық сана, жас, жыныс, кәсіп немесе әлеуметтік мәртебе сияқты бірқатар факторлардың әсерінен жүреді. Сондықтан мәдениетаралық қарым-қатынас актісінің сәтті болуы толеранттылық деңгейіне, сондай-ақ тараптардың мәдениетаралық тәжірибесінің болуына тікелей байланысты.

Жаһандық әлем құқықтық, экономикалық және саяси қатынастарға үлкен өзгерістер әкеліп қана қоймай, қазіргі адамдардың санасына айтарлықтай әсер етті. Дәстүрлі тіршілік формаларының «жойылуы» деп аталған процесс, сәйкесінше, қазіргі қаржылық жағдайларға және «ақпараттық жүктеменің» шексіз ағынына байланысты ойлаудың жаңа тәсілдерінің «пайда

болуына» ықпал етті. Жаһандық процестер жағдайында дамыған интернеттің арқасында мәдениетаралық байланыстардың онлайн форматта күшейіп және жанданып жатқаны да таңқаларлық емес. Соған байланысты тауар айналымы болсын, мәдени құндылықтар немесе адами қатынастар болсын, барлығына қолжетімділік пайда болды. Жергілікті деңгейдегі мәдениеттер өзара шексіз байланыстарға еніп, біртұтас образдардың бірегей жаһандық моделін жасайды. Осылайша, мәдени образдардың бір де бірегейлігі және сан қырлығы жойылады. Бұл өз кезегінде құқық нормалары, дәстүр, мәдениеттер арасындағы алшақтықтарды азайтқанымен, оған қоса, өзіндік және басқа мәдениеттер арасындағы қайшылықтарды да өршіте түсуде.

Осылайша, коммуникациялық жүйелер тұрғысынан ең жаңа технологиялар саласы заманауи адам өмірінің маңызды бөлігіне айналады. Қарым-қатынас процесімен бірге адам диалогының формасы бүгінде бұқаралық коммуникация құралдарын сіңіре отырып, айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда.

Осыған байланысты мәдениетаралық коммуникацияны бір-бірімен етене араласқанымен, адамдарды бір-бірінен алшақтату проблемасынан тұратын философиялық аспектісі пайда болуда. Бұл тұжырымдама нақты адамдардың қарым-қатынасын алмастыратын онлайн-коммуникацияның жан-жақты және белсенді дамып келе жатқан құралдарының арқасында пайда болды. Адамдардың бет-әлпеті аватарларға ауысып, нақты эмоциялардың орнын эмодзи символдары басты. Адамның шығармашылық бастауында және оның айналасындағы әлемде адами қасиеттер жойылып, адамға тән емес атрибуттар пайда бола бастады. Коммуникативті байланыстар коммуникативті дағдыларға айналды және өзінің жеке адамдарды рухани байытудағы шынайы мақсатын жоғалтты. Сонымен қатар адам енді өзін өз ғаламының орталығы ретінде сезінбейді, тек қоғамға тән қарапайым, танымал, тиімді мінез-құлық үлгілерін ғана көшіреді.

Бүгінгі әлем мәдениетаралық коммуникация процестерінің қарқынды дамуымен байланысты, бұл адамдардың сыртқы үстірт ынтымақтастық процестеріне ықпал етеді, бірақ рухани деңгей, өкінішке орай, толық дамымаған күйінде қалады. Сонымен қатар жаһандану әлеміндегі жеке тұлғалар, кең таралған қарым-қатынас мүмкіндіктеріне қарамастан, бір-бірінен алшақтап кетті.

Толыққанды мәдениетаралық өзара әрекеттесуді жүзеге асыру жолындағы осы экзистенциалды мәселелерді шешудің бір әдісі – жаһандық контексттегі диалогқа негізделген коммуникативті интеракция моделін қолдану және дамыту. Мұндай модель мазмұнды идеологиялық компонентпен нақты қарым-қатынасты дамытуға ықпал етеді, сондай-ақ бұрын сипатталған иеліктен шығару тұжырымдамасына абсолютті түрде қарсы болып табылады.

Оның мәні неде? Біз бұл сұрақтың жауабын алу үшін 20 ғасырдың ықпалды философтарының бірі М.М. Бахтиннің коммуникативті тұжырымдамасына жүгінеміз. Ойшыл, мәдениетаралық коммуникация кез-келген коммуникация сияқты, негізінен «сөйлейтін сананың» өзара әрекеттесуі екенін атап өтті (Бахтин 1998: 361). Бұл тұрғыда тілді қандай мәдениетке жататындығына байланысты белгілі бір жолмен түсіндіруге болатын белгілер мен белгілердің жиынтығы ретінде қарастыру керек. Тілдік диалог ұғымын философ адам өміріне қажетті негізгі идея ретінде зерттейді, өйткені адам өмірінің өзі тұрақты және шексіз диалог болып табылады. Диалогты жүзеге асыру барысында ғана адамның болмысы шындық пен маңыздылыққа ие болады.

Мәдениетаралық диалогты диалогтық модель негізінде құру қазіргі қоғамның сыртқы атрибуттарына емес, адамға өзін-өзі танудың ішкі кедергілерін жеңуге көмектесетін рухани тұжырымдамаға негізделген мәдениетаралық қатынастарды дамытудың жалғыз сенімді әдісі болып көрінеді. Бұл тұрғыда жаһандану дәуіріндегі мәдениетаралық коммуникацияның планетарлық масштабта диалог құратын және қолдайтын маңызды қабілеттерге ие екендігі туралы нақты түсінік қажет. Сондықтан оның құндылық негіздері мен ерекшеліктерін түсіну мақсатында тұрақты және басқа мәдениетке шынайы қызығушылық танытуға бағытталған шынайы диалог құру аспектісі ерекше маңызды болып көрінеді.

Әрі қарай, оны құру процесінде қажетті мәдениетаралық коммуникацияның негізгі парадигмаларын қарастырамыз. Бұл зерттеудің теориялық негізі американдық антрополог Эдвард Холлдың жұмысы болады. Зерттеудің ерекшелігі ғалымның мәдениет құндылықтары талдауын микро деңгейлерге бөлуі болды. Олардың ішінде:

- проксемика, хронемика және кинесиканы қамтитын вербалды емес қарым-қатынас;
- «санадан тыс» деңгейде ақпарат алмасу;

- мәдени айырмашылықтарды тануға және мәдениеттердің теңдігі туралы мәлімдемеге негізделген мәдени релятивизм принципі (Гудков 2003: 52-53).

Бүгінгі таңда ғалымдар ұсынған мәдениетаралық коммуникация парадигмасын зерттеу аясында микродеңгейде қарастырылып отырған мәселелер қазіргі әлемде өзекті болып қала береді деп айтуға болады, бірақ соған қарамастан оларды талқылау мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, мәдени релятивизм принципімен белгіленген бүгінгі күнге дейін мәдениеттер теңдігі идеясы өз кезегінде әртүрлі мәдениеттердің даму жолының бірегейлігін жоққа шығарады. Мұнда, дәлірек айтсақ, теңдікті емес, олардың бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігін құрайтын мәдениеттер арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Алайда белгілі бір жоғары модель тұрғысынан мәдениеттерді айыптау алынып тасталуы керек. Бір мәдениеттің екіншісінен артықшылығының призмасы аясында мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыру мүмкін емес болатынын ескере кеткен жөн.

Эдвард Холл парадигмаларын мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан талдауды жалғастыра отырып, басты аспект мәдени «қиылысу аймағы» екенін атап өту керек. Мұнда мәдениетаралық өзара әрекеттесу жолында тағы бір қиындық туындайды. Ғалымдардың атап өткен элементтері көбінесе жеке пікір болып табылады, сондықтан олардың, тіпті, бір мәдениетке жататын адамдарға тән болу (сәйкес келуі) мүмкіндігі өте төмен. Сондықтан мәдениетаралық коммуникация процесінде «коммуникативті кеңістіктердің» қиылысу аймағы коммуниканттар жіберетін хабарламалардың дұрыстығын немесе бұрыстығын анықтауға мүмкіндік беретін әмбебап «код» арқылы құрылуы керек. Мұндай кодты түсінбестен мәдениетаралық диалог құру мүмкін емес. Бұл тұрғыда әмбебап код оның барлық тараптары меңгерген мәдениетаралық қатынас тілі болып табылады. Алайда, тіпті мәдениетаралық тілді меңгеру фактісі де толыққанды қарым-қатынас құру үшін жеткіліксіз болуы мүмкін, өйткені әр түрлі мәдениет өкілдері сөйлейтін тілде фразеологиялық бірліктер мен идиомалар болады, оларды бір тілден екінші тілге аудару қиын. Демек құқықтық білім беруде студенттің келген елінің құқықтық, мәдени, тіпті рухани ерекшеліктерін ғана емес сол елдегі тұлғаны қалыптастырушы «кодтың» мәнін түсінуге тырысу қажет.

Тіл мен мәдениеттің сенімділігі мәдениеттердің ынтымақтастығы үшін де, олардың сақталуы үшін де басым факторлар болып табылады. Тіл белгілі бір этносқа жататындығын көрсететін маңызды символ бола отырып, адамдардың бірігуіне де, олардың бөлінуіне де ықпал ете алады.

Осыған орай, толыққанды байланыс орнату мақсатында коммуникация процесінде қажетті келісім дәрежесіне қол жеткізу туралы Тамотсу Шибутанидің теориясы өзекті болып табылады. «Келісім – бұл бірлескен іс-әрекетте біріккен адамдардың арасында бейбітшіліктің жалпы көрінісін орнату; бұл өзара әрекеттесудің дәйекті сериясынан тұратын үздіксіз процесс... Коммуникация ұғымы келісімді дамытатын, сақтайтын немесе бұзатын ым-ишараның өзара алмасуын білдіреді» (Шибутани 1999: 123-124).

Бұл жерде Юрген Хабермастың коммуникативті әрекеттің қиындықтарын зерттеуге қатысты ғылыми көзқарасы орынды болып көрінеді. Дискурс шеңберіндегі этиканы негіздей отырып, философ Т. Маккартидің идеясына жүгінеді және оны мынада етіп ұсынады: «мен бәріне міндетті түрде жалпыға бірдей заң жасағым келетін максиманы тағайындаудың орнына, дискурсивті тексеру үшін басқаларға максима ұсынуым керек. Бұл жағдайда әркім (жеке-жеке) қарсылық білдірмей, бір-бірімен келісе отырып, әмбебап норма ретінде мойындағысы келетін нәрсені жалпыға бірдей заң ретінде қалайтынына басымдық беріледі). Жалпылау принципінің нақты тұжырымы белгілі бір пікірталасты бірлесіп жүргізуді білдіреді» (Хабермас 2001: 106-107).

Мәдениетаралық қарым-қатынас процесі күрделі механизм болып табылады, бірақ оны сәтті жүзеге асыру әртүрлі мәдениеттердің толыққанды өзара әрекеттесуі мүмкін біртұтас құндылық жүйесі мен мәдени кеңістікті қалыптастыру үшін жалпы адами белсенділіктің дамуына ықпал етеді. Бұл тұрғыда мәдениеттер арасындағы коммуникацияны жүзеге асыру үшін қажетті реляциялық және жалпы тәсілдерді зерттеу қызықты болып табылады.

Дегенмен, бұл зерттеушілер бір-бірінің мәдениеттері туралы шынайы түсінікке қол жеткізудің негізгі әдісі ретінде қарастыратын жалпы тәсіл. Жалпы тәсіл толыққанды мәдениетаралық коммуникацияны жүзеге асырудың негізін құрайтын алты элементті қамтиды. Бұл құқықтық білім беруде ескерілуі тиіс. Олар:

- Мәдениеттің негізгі сипаттамаларын анықтау;
- Қоғамға әсер ететін коммуникацияның тиімділігін анықтау;
- Мәдени парадигмаларды құру;
- Коммуникация табиғатын зерттеу;
- Қоғамдық мәдениет институттарын талдау;
- Қарым-қатынасты мәдениетті түсінудің негізгі атрибуты ретінде зерттеу (Kent 2007: 11).

Мәдениеттің негізгі сипаттамаларын анықтау келесі сұрақтарға жауап береді: «қоғам үшін қандай құндылықтар мен мінез-құлық нормалары алдын-ала анықталған?», сондай-ақ «қоғам қандай да бір қарым-қатынастың нәтижесінде не күтеді?». Толыққанды мәдениетаралық қарым-қатынас қоғамның өз мәдениетінен тыс шығатын әртүрлі мәдени байланыстар туралы хабарларлық деңгейіне көбірек байланысты. Мұндай жағдайларда мәдениеттердің реакциясы мүлдем басқаша болуы мүмкін, өйткені қоғамның әрекет ету құқығына сенім принципінен туындайтын белсенді реакциямен немесе, керісінше, инертті және қатыссыз болуы, өйткені қоғам өзін дәрменсіз деп санайды. Мұндай жағдайларда қоғамның құндылықтары мен нормалары мәдени сипаттамаларды анықтау үшін шешуші болады.

Қоғамға ықпал ететін коммуникация әсерлерін сәйкестендіру интеракция нәтижелерін білуге және қабылдауға бағытталған. Біз бірнеше рет айтқан жаһандану процесі этноцентризм құбылысының күшеюін тудырады, бұл мәдениеттің өзін-өзі қорғаудың бір түрі ретінде жаһандық сипаттағы кең таралған өзгерістерді көрсетеді. Этноцентризм өз этносы мен мәдениетінің басқалардан артықшылығы идеясында көрінеді. Теріс мәдени динамикалардың дамуын болдырмау үшін мәдениеттерді оның біртұтастығы тұрғысынан айыптау қазіргі қоғамда орынды емес екенін, сондай-ақ басқа мәдениеттердің бірегейлігі оларды өз мәдениетінен жақсы да, жаман да етпейтінін студенттер де, оқытушылар да терең түсінуі қажет. Университет басшылығы, оқытушылар бөтен мәдениеттерге қатысты қоғамда орын алып жатқан оқиғаларға үздіксіз мониторинг жүргізу қажет. Сондықтан толыққанды мәдениетаралық қарым-қатынас, ең алдымен, мәдени білімге және жауаптылық пен эмпатия қабілетіне негізделген.

Коммуникацияның табиғатын зерттеуге белгілі бір мәдениетте бар қоғамның бейнесін ашу және бұл бейненің басқа мәдениеттерге қалай танылатындығын анықтау кіреді. Мұндағы маңыздысы моральдың қарапайым тұжырымда-

маларын жасайтын және анықтайтын мәдениеттердің архетиптері болып табылады, мысалы, жақсылық пен жамандық, адалдық пен сатқындық және т.б. Архетиптерге сүйене отырып, әр мәдениет өз құндылықтарын жасайды. Бұл жағдайда коммуникациялық жетістікке жету басқа мәдениеттердің құндылықтар жүйесін ұғыну және түсіну қабілетіне тікелей байланысты болады.

Қоғамдық мәдениет институттарын талдау мемлекет, дін, ғылым, спорт және т.б. сияқты әлеуметтік тұжырымдамалардың белгілі бір мәдениет үшін маңыздылығын қабылдаудан тұрады. Олардың басқа мәдениеттердегі маңыздылық деңгейін түсіну табысты мәдениетаралық коммуникацияның негізі болып табылады.

Мәдениетаралық интеракцияны жүзеге асырудағы жалпы тәсілдің соңғы элементі – толыққанды мәдени өзара әрекеттесуге қол жеткізудің маңызды құралы ретінде коммуникация құбылысының өзін зерттеу. Жалпы тілді білу және оны диалог процесінде қолдану коммуникацияның тиімділігі мен жемісі деп түсіну түбегейлі қате пікір. Сондықтан коммуникативті теориялар туралы білім қажет, әсіресе әртүрлі мәдениеттер мен құндылықтардың өкілдері кездесетін мәдениетаралық коммуникацияны құру үшін.

Мәдениетаралық коммуникациядағы кедергілерді жеңу үшін басқа мәдениет өкілдері жасаған әрекеттерді дұрыс талдау маңызды. Коммуниканттардың өзара тілдесуі кезінде мінез-құлық ерекшеліктерін дұрыс жеткізе алуы мәдениеттер арасында орын алған екі ойлы пікір мен түсініспеушілікті жоюдың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан, XX ғасырдың ортасында американдық әлеуметтанушы Толкотт Парсонс адамдар арасындағы қарым-қатынас, ең алдымен, өздерінің дүниетанымына байланысты және тәуелді деген идеяны негіздеді.

Осы зерттеу принципіне сүйене отырып, Т. Парсонс бес айнымалыны анықтап, оларды жалпыға ортақ, яғни әмбебап деп белгіледі:

- аффективтілік-инструментализм;
- аскрипция-жеңу;
- партикуляризм-әмбебаптық;
- диффузия-ерекшелік (Parsons 1951: 467).

Оларды толығырақ қарастырайық.

Аффективтілік екі негізгі бағытты қамтиды. Біріншісі, аффективтіліктің өзі, мысалы, махаббат, қамқорлық және тәрбие мотивтері. Екіншісі – инструментализм, атап айтқанда өзімшілдік, ситуациялық, уақытшалық. Осылайша, белсенді коммуниканттар аффективтілік тұрғысынан,

яғни эмоционалды байланыстар тұрғысынан немесе инструментализм тұрғысынан сенсорлық компонентке жүгінбестен өзара әрекеттесу процесінде болады.

Аскрипция коммуникация процесінде негізгі болып табылатын коммуниканттың сыртқы атрибуттарын түсінуді қамтиды. Мұндағы сыртқы атрибуттар дегеніміз белгілі бір пайда мен одан әрі пайда алуды көздетін әлеуметтік мәртебе мен иерархиялық маңыздылық сияқты шарттарды білдіреді. Аскрипция, бұл тұрғыда, әрине, коммуникациялық қызметте аулақ болу керек элемент ретінде қарастырылады, өйткені актерлердің бір-бірінің іс-әрекеттері мен сөздерінің негіздерін шынайы түсінуге емес, тек иллюзиялық пайдаға бағытталуы коммуникацияның антагонистік негізі болып табылады. Басқаша айтқанда, аскрипция жеке тұлғаның коммуникация процесінде рухани компоненттерге емес, материализмге бет бұруын мәлімдейді. Біздің ойымызша, берілген айнымалының екі бағыты бар, олардың біреуі екіншісіне қарама-қарсы, жоғарыда қарастырылған аффективтілік айнымалысы сияқты, инструментализм қарсы тұрады. Мұнда аскрипция оны жеңуге қарсы тұрады, бұл байланыс процесі сыртқы атрибуттармен емес, коммуниканттың дүниетанымын түсінуге деген шынайы ниетпен жасалуы керек дегенді білдіреді.

Партикуляризм, өз кезегінде, әмбебаптыққа қарсы әрекет болып табылады. Өйткені әмбебаптық тұрғысынан адамдар белгіленген нұсқауларға сәйкес анықталады. Коммуникация процесіндегі Партикуляризм адами бағдарлардың бірегейлігі туралы идеяны растайды. Айта кету керек, екі айнымалы да бір мәдени қауымдастықта қатар өмір сүре алады. Алайда, мәдениетаралық коммуникацияның нәтижесі бойынша ең тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін акторды партикуляризм тұрғысынан қарау дұрыс.

Ерекшелікке қарама-қарсы диффузия коммуниканттың мәдени артықшылықтарын түсіну үшін қажет. Бұл айнымалы ең маңыздылардың бірі болып табылады, өйткені ол мәдениеттердің құндылық принциптеріне негізделген мәдениетаралық коммуникация моделін құруға мүмкіндік береді. Мәселен, жеке тұлғалық типтегі мәдениеттерге ерекшелік тән екенін, ал ұжымдық типтегі мәдениеттер диффузиямен сипатталатынын түсіну арқылы коммуникативті модель құру процесін жеңілдетуге болады. Бұл студенттік топтармен және жеке студенттермен жұмыс істеу барысында басшылыққа алынуы тиіс.

Мәдениетаралық қарым-қатынас принципі мәдениеттер диалогы идеясын көрсетеді, оны тек ауызша немесе визуалды деңгейде ғана емес, сонымен қатар басқа мәдениеттердің өкілдерімен тікелей байланыс процесінде де жүзеге асыруға болады. Алайда, қазіргі заманда мәдениетаралық коммуникацияның көптеген процестері электрондық арналар арқылы жүзеге асырылады.

Байланыс саласының технологиясы вербалды және вербалды емес хабарламалардың жаңа конфигурациялары мен түрлерін белгілейді. Халықаралық байланыстардың дамуы қазір ғаламтордың көмегімен көбірек қалыптасуда. Жаһандану жағдайында ақпараттық қауіпсіздік мәселелері артта қалды, өйткені өзге мәдениетпен өзара әрекеттесу тұрғысында қалайда байланыс орнату маңызды болып табылады. Сондықтан, интернеттің қарқынды әрекеті мәдениетаралық коммуникация үшін басымдыққа айналды. Демек, мәдениеттер арасындағы интеракцияда стратегияның жаңа ерекшелігі пайда болады, ол заманауи адамның бөтен мәдениетке ену, басқа мәдениеттердің құндылық және дүниетанымдық парадигмаларына онлайн форматта бейімделу қабілеті мен біліктілігінен тұрады. Мұндай жағдайларда мәдениетаралық коммуникацияны зерттеу ақпараттық-коммуникативтік қоғамның маңызды және қажетті компонентіне айналады.

Осылайша, Интернет бүгінгі күні мәдениетаралық коммуникацияны және оны жүзеге асыруға байланысты құзыреттерді қалыптастыру және дамыту үшін феноменальды ресурстарға ие. Интернетте қамтылған барлық қажетті ақпараттың үлкен ағыны қазіргі заманғы адамды өзінің шығармашылық мүмкіндіктерін іске асыруда да, планетарлық масштабта кәсіби және жеке мәдениетаралық коммуникация орнатуда да шектемейді. Мәдениетаралық диалогты ілгерілету Интернеттің әртүрлі мәдениеттермен өзара әрекеттесу дағдыларына тікелей байланысты. Айта өтерлік маңызды жәйт, мұндай жағдайлар қашықтықтан құқықтық білім беруге кең мүмкіндіктер береді.

Мәдениетаралық коммуникацияны цифрлық түрде жүзеге асырудың киберкеңістігі адамнан теориялық сипаттағы білімдерден басқа, ақпараттық коммуникативтік кеңістікті практикалық игеруді талап етеді. Интернет мүлдем басқа мәдениеттердің коммуниканттары үшін жалпы әрекет пен сана өрісін құрды, бұл жаһандық деңгейдегі заманауи мәдениетаралық коммуникацияның символына айналды. Ақпараттық-ком-

муникациялық технологиялардың қазіргі адамға маңыздылығы мен әсерін жоққа шығаруға болмайды, бұл өз кезегінде оны жеке тұлға ретінде өзін-өзі сақтау мақсатында коммуникациялық құралдардың мәнін түсінуді, сондай-ақ басқа мәдени құндылық-семантикалық заңдылықтар мен толыққанды мәдениетаралық диалогты құру мен ілгерілету мүмкіндіктерін органикалық түрде енгізуді талап етеді.

«Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мәдениетаралық коммуникацияға мүмкіндік беріп қана қоймай, оның тиісті нысандарында берік негізін қалыптастыруға септігін тигізеді. Инновациялық коммуникация құралдарын қолдану және үнемі дамыту және кеңейту жағдайындағы мәдениетаралық коммуникация толыққанды құбылысқа, жаңа мыңжылдықтың басты құбылыстарының біріне айналуға» (Досхожина 2015: 99).

Қорытынды

Қазіргі жаһандық процестер барысында мәдениетаралық коммуникация дағдылары мен біліктіліктерін дамыту қажет, бұл қазіргі заманда жеке тұлғаға әртүрлі мәдени әлемдер мен саналардың принциптерін табуға және оларды бір-бірінен ажыратпай, керісінше біріктіруге ықпал етеді. Мұндай дағдылар мәдениеттердің әрқайсысының бірегейлігін ескере отырып, біртұтастық тенденциясыз жаһандық мәдени кеңістікті құруға көмектеседі.

Жоғарыда келтірілген теориялар мен дәлелдерді талдай отырып, Мәдениетаралық коммуникацияның құрылымын құрайтын келесі теориялық ережелерге келуге болады:

1) мәдениетаралық өзара іс-қимылдың оң нәтижесі эмпатия мен толеранттылық қағидаттарын қолдану негізінде жүзеге асырылатын коммуниканттар алған хабарламаларды дұрыс дешифрлеген жағдайда ғана мүмкін болады;

2) толыққанды мәдениетаралық коммуникация интеракция процесін жүзеге асыратын коммуниканттардың экзистенциалдық сипаты туралы іргелі білімге негізделуге тиіс;

3) И. Канттың моральдық абсолют тұжырымдамасы, Ю.Хабермастың трансформация идеясымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде жеке адамдар арасындағы диалогты құрудың философиялық негізі бола алады;

4) мәдени үлгілерді түсіну басқа мәдениеттер өкілдерінің іс-әрекеттері мен қимылдарын түсінуге ықпал етеді. Бұл аспектіде мәдениетара-

лық коммуникацияны жүзеге асырудың жалпы тәсілі жаһандық әлемде өзекті болып табылады;

5) Т. Парсонстың теорияларын дұрыс түсіндіру және қолдану, коммуникациялық процестерге қатысушыларды мәдениетаралық қарым-қатынастың негізгі кедергілері ретінде әртүрлі стереотиптік проблемалық көзқарастардан ескертуге қабілетті;

6) жаһандық процестер жағдайында мәдениетаралық коммуникация тұжырымдамасын дұрыс түсіндіру мәдени бірегейлікті және басқа мәдениеттерге өздеріне қауіп төндіретін объектив арқылы қарамай, оларға барабар жауап беру қабілетін сақтау үшін қажет болып табылады. Басқа мәдениеттерді түсінудің осы деңгейінде адамның дүниетанымын орнату қолайлы мәде-

ниетаралық процесті дамыту үшін басымдық болып табылады.

Мәдениетаралық коммуникация – қазіргі әлемге тән құбылыс және өзара қарым-қатынас процесінде мәдениеттердің теңдігі идеясына сүйенеді. Мәдениетаралық коммуникацияның басты бағыты – ортақ, бірлескен мәдени кеңістікті құру, онда коммуниканттар арасындағы диалог әңгімелесушілердің білімінің арқасында қиындықтар мен кедергілерге ұшырамайды және манипуляциялық құралдарды қолданбай адамгершілік негізде жүзеге асырылады. Сондықтан құқықтық білім беруде мәдениетаралық байланыстардың құрылымының мәнін білу құқықтық білім берудің сапасын анағұрлым арттыра түседі.

Әдебиеттер

Akdere M, Acheson K, Jiang Y. An examination of the effectiveness of virtual reality technology for intercultural competence development. *International Journal of Intercultural Relations*. 2021; 82:109–120. doi: 10.1016/j.ijintrel.2021.03.009 [CrossRef] [Google Scholar].

Deardorff D. *Manual for developing intercultural competencies*. Story Circles. London: Routledge and Unesco Publishing; 2020 [Google Scholar].

Deardorff, D. (2011) Exploring a Framework for Interculturally Competent Teaching in Diverse Classrooms. *Internationalization of European Higher Education Handbook*. Berlin: Raabe Academic Publishers

Ризкин М. Правовые категории, используемые при разрешении межкультурных вопросов в образовательном процессе (анализ ответов Министерства просвещения Республики Казахстан на обращения граждан) // *Вестник КазНУ. Серия юридическая*. – №1 (105). 2023. – С. 42-47.

Marina Nikiforova, and Irina Skvortsova. Intercultural competence and intercultural communication in the context of education for sustainable development // *E3S Web of Conferences* 296, 08026 (2021), 1st International Conference on Environmental Sustainability Management and Green Technologies (ESMGT 2021) / <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129608026> / https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2021/72/e3sconf_esmgt2021_08026.pdf

Чжан Цзин. Основные характеристики межкультурной коммуникации в системе высшего образования // <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-harakteristiki-mezhkulturnoy-kommunikatsii-v-sisteme-vysshego-obrazovaniya/viewer>

Бахтин М. М. *Тетралогия*. – М.: Лабиринт, 1998. – 607 с.

Гудков Д. Б. *Теория и практика межкультурной коммуникации*. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.

Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. *Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / под ред. А. П. Садохина*. – М.: Юнити-Дана, 2003. – 352 с.

Досхожина Ж.М. *Культурологический анализ межкультурной коммуникации в условиях глобализации: дисс...док. философии (PhD): 6D020400/КазНУ им. аль-Фараби*. – Алматы, 2015-125 с. Инв. № 0616РК00007

Ефремова Т. Ф. *Современный толковый словарь русского языка*. – М.: Астрель, 2006. – 973 с.

Kent M. L., Taylor M. Beyond “excellence” in international public relations research: An examination of generic theory in Bosnian public relations. *Public Relations Review*. – Wakefield, 2007. – №33 (3). – P. 10-20

Parsons T. *Toward a general theory of action*. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. – 560 p.

Хабермас Ю. *Этика дискурса: замечания к программе обоснования* // В кн.: *Моральное сознание и коммуникативное действие*. – СПб.: Наука, 2001. – 380 с.

Шибутани Т. *Социальная психология / пер. с англ. В. Б. Ольшанского*. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1999 – 544 с.

References

Akdere M, Acheson K, Jiang Y. An examination of the effectiveness of virtual reality technology for intercultural competence development. *International Journal of Intercultural Relations*. 2021; 82:109–120. doi: 10.1016/j.ijintrel.2021.03.009 [CrossRef] [Google Scholar].

Deardorff D. *Manual for developing intercultural competencies*. Story Circles. London: Routledge and Unesco Publishing; 2020 [Google Scholar].

Deardorff, D. (2011) Exploring a Framework for Interculturally Competent Teaching in Diverse Classrooms. *Internationalization of European Higher Education Handbook*. Berlin: Raabe Academic Publishers

Riekkinen M. Pravovye kategorii, ispol'zuemye pri razreshenii mezhkul'turnyh voprosov v obrazovatel'nom processe (analiz otvetov Ministerstva prosveshcheniya Respubliki Kazahstan na obrashcheniya grazhdan) [The right categories that are popular when considering intercultural issues in the educational process (analysis of the responses of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan to the appeals of citizens)] // Vestnik KazNU. Seriya yuridicheskaya. – №1 (105). 2023. – S. 42-47.

Marina Nikiforova, and Irina Skvortsova. Intercultural competence and intercultural communication in the context of education for sustainable development // E3S Web of Conferences 296, 08026 (2021), 1st International Conference on Environmental Sustainability Management and Green Technologies (ESMGT 2021) / <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129608026> / https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2021/72/e3sconf_esmgt2021_08026.pdf

CHzhan Cz. Osnovnye harakteristiki mezhkul'turnoj kommunikacii v sisteme vysshego obrazovaniya [The main characteristics of intercultural communication in the higher education system] // <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-harakteristiki-mezhkulturnoy-kommunikatsii-v-sisteme-vysshego-obrazovaniya/viewer>

Bahtin M. M. Tetralogiya [Tetralogy]. – M.: Labirint, 1998. – 607 s.

Gudkov D. B. Teoriya i praktika mezhkul'turnoj kommunikacii [Theory and practice of intercultural communication]. – M.: ITDGK «Gnozis», 2003. – 288 s.

Grushevickaya T. G., Popkov V. D., Sadohin A. P. Osnovy mezhkul'turnoj kommunikacii: uchebnik dlya vuzov [Fundamentals of intercultural communication: textbook for universities] / pod red. A. P. Sadohina. – M.: YUniti-Dana, 2003. – 352 s.

Doskhozina ZH.M. Kul'turologicheskij analiz mezhkul'turnoj kommunikacii v usloviyah globalizacii: diss...dok. filosofii (PhD) [Cultural analysis of intercultural communication in the context of globalization] : 6D020400/KazNU im. al'-Farabi. – Almaty, 2015-125 s. Inv. № 0616RK00007

Efremova T. F. Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo yazyka [Modern explanatory dictionary of the Russian language]. – M.: Astrel', 2006. – 973 s.

Kent M. L., Taylor M. Beyond “excellence” in international public relations research: An examination of generic theory in Bosnian public relations. Public Relations Review. – Wakefield, 2007. – №33 (3). – P. 10-20

Parsons T. Toward a general theory of action. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. – 560 p.

Habermas YU. Etika diskursa: zamechaniya k programme obosnovaniya [Ethics of Discourse: remarks on the justification program] // V kn.: Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie. – SPb.: Nauka, 2001. – 380 s.

SHibutani T. Social'naya psihologiya [Social psychology] / per. s angl. V. B. Ol'shanskogo. – Rostov n/D.: izd-vo «Feniks», 1999 – 544 s.

2-бөлім
**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 2
**CONSTITUTIONAL AND
ADMISTRATIVE LAW**

Раздел 2
**КОНСТИТУЦИОННОЕ
И АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО**

А.Ф. Дүйсенкүл^{1*}, **Ж.А. Оспанова¹**,
С.М. Мадыхан², **Г.Д. Тайгамитов³**

¹Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

³Қазақ Ұлттық Аграрлық Зерттеу Университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail : Akzhan.duysenkul@mail.ru

ЭЛЕКТРОНДЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ ЖАҒДАЙЫНДА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі төртінші өнеркәсіптік төңкеріс жағдайында ақпараттық технологиялар адамның күнделікті өмірінен бастап, мемлекет тарапынан маңызды болып табылатын мәселелерді шешуде басты рөлді иеленеді. Заманауи ақпараттық технологияның ықпалымен қоғамдық институттардың өзгерісі үрдісі қалыптасты.

Жаһандану жағдайында геосаяси шиеленістер мен рухани-қоғамдық нигилизмнің белең алуы әлем экономикасының тұрақтылығына кері әсерін беруде. Алайда кез келген дағдарыс жаңа мүмкіндіктердің қалыптасуына септігін тигізеді, сондай мүмкіндіктердің бірі – «цифрландыру» кезеңі.

Цифрландыру қарқыны ел экономикасының дамуына орасан септігін тигізіп, еліміздің күн тәртібінің бағытын айқындап берді. Елімізде қабылданған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы ел экономикасының барлық секторларын қамтып, жасанды интеллект, блокчейн, Үлкен деректер (Big Data) сияқты жаңа терминдер мен технологияларды кең көлемде қолданумен цифрландыру жүйесі мемлекетіміздің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың көрсеткіші болып табылады. Аталған бағдарлама аясында «Ашық Үкімет», «Ашық нормативтік-құқықтық актілер (НҚА)» «Ашық мәліметтер», «Ашық парламент» электрондық сервисі іске қосылды.

Цифрландыру кезеңінің артықшылығы ол, әсіресе пандемия кезінде қашықтықтан, қызмет көрсету арқылы, денсаулық сақтау, білім беру жүйесінде, онлайн сауда саласында азаматтардың уақытын үнемдеп, тұрғылықты халықтың өмір сүру жағдайын жеңілдетті.

Түйін сөздер: цифрландыру, электрондық мемлекет, конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілері, азаматтардың құқықтары, Конституциялық сот.

A.G. Duisenkul^{1*}, S.M. Madykhan¹,
J.A. Ospanova², G.D. Taigamitov³

¹Turan University, Kazakhstan, Almaty

²D.A.Kunaev Eurasian Law Academy, Kazakhstan, Almaty

³Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail : Akzhan.duysenkul@mail.ru

Some problems of regulation of constitutional and legal relations in the context of building an electronic state

In the context of the current fourth industrial revolution, information technologies, starting from the daily life of a person, play a key role in solving important issues for the state. Under the influence of modern information technologies, there has been a tendency to transform public institutions.

In the context of globalization, geopolitical tensions and the growth of spiritual and social nihilism have a negative impact on the stability of the global economy. However, any crisis contributes to the formation of new opportunities, one of which is the stage of «digitalization».

The pace of digitalization was facilitated by the development of the country's economy and the story of the country's day was announced. «The program «Digital Kazakhstan», which covers all sectors of the economy of the country, shows increasing competitiveness of the country in the system of digitalization with the introduction of such new terms and technologies, as intelligence, blockchain, big data.» Within the framework of this program, electronic services «Open government», «Open government», «open regulatory legal acts (NPA)» «Open Data», «Open Parliament» were introduced.

The advantages of the digitalization stage were that, especially during the pandemic, in remote, service, healthcare, education, online commerce, it saved citizens' time and facilitated the living conditions of the permanent population.

Key words: digitalization, electronic state, subjects of constitutional and legal relations, citizens' rights, Constitutional Court.

А.Г. Дүйсенкүл*¹, Ж.А. Оспанова¹, С.М. Мадыхан², Г.Д. Тайгамитов³

¹Университет Туран, Казахстан, г. Алматы

²Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, Казахстан, г. Алматы

³Казахский Национальный Аграрный Исследовательский Университет, Казахстан, г. Алматы

*e-mail : Akzhan.duysenkul@mail.ru

Некоторые проблемы регулирования конституционных правоотношений в условиях построения электронного государства

В условиях нынешней четвертой промышленной революции информационные технологии, начиная с повседневной жизни человека, играют ключевую роль в решении важных для государства вопросов. Под влиянием современных информационных технологий сложилась тенденция трансформации общественных институтов.

В условиях глобализации геополитическая напряженность и нарастание духовно-общественного нигилизма негативно сказываются на стабильности мировой экономики. Однако любой кризис способствует формированию новых возможностей, одной из которых является этап «цифровизации».

Темпы цифровизации способствовали развитию экономики страны и определили повестку дня страны. Принятая в стране программа «Цифровой Казахстан», охватывающая все сектора экономики страны, является показателем повышения конкурентоспособности страны в системе цифровизации с широким применением таких новых терминов и технологий, как искусственный интеллект, блокчейн, Большие данные (Big Data). В рамках данной программы запущены электронные сервисы «Ашық үкімет», «Ашық Үкімет», «Ашық нормативтік-құқықтық актілер (НҚА)» «Ашық мәліметтер», «Ашық парламент».

Преимущества этапа цифровизации заключались в том, что он, особенно в период пандемии, в дистанционном, сервисном, здравоохранении, системе образования, онлайн-торговле, экономил время граждан и облегчал условия жизни постоянного населения.

Ключевые слова: цифровизация, электронное государство, субъекты конституционно-правовых отношений, права граждан, Конституционный суд.

Кіріспе

XX ғасырдағы коммуникациялық революция тудырған қоғамдық қайта құрулар ғылыми әдебиеттерде бірнеше рет талқыланды. Дегенмен ақпараттық коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы мемлекеттің эволюциясына да әсер етіп, оның жаңа түрінің – электронды мемлекеттің пайда болуына бастамашылық етуде. Электрондық мемлекет мемлекет пен жеке тұлғаның өзара әрекеттесуінің, сондай-ақ мемлекеттік жүйе элементтерінің өзара әрекетінің принципті жаңа принциптеріне негізделген.

Құрылымдық жағынан электронды мемлекет тұжырымдамасы биліктің үш тармағын да қамтиды. Электрондық мемлекеттің құрылымын тұжырымдамалау, оның тармақтарын қалыптастыру принциптерін негіздеу бүгінде оны еңсеру жинақталған білімді жүйелеумен және Электронды мемлекет моделіне толық көрініс берумен байланысты. Конституциялық заңнама-

да қоғамдық бастамалардың заң шығару бастамасына ықпал ету тетіктерінің болмауы жария талқылау практикасын заңдардың үстірт заңдастырылуына алып келеді. Егер заң жобасы қоғамдық талқылауға шығарылса және азаматтардың пікірлеріне сәйкес түзетілсе, сондай-ақ, заң шығару бастамасы субъектілерінің еркі болса, қабылданған заң қоғамдық пікірге сәйкес келуі мүмкін. Мемлекет цифрлы технологияны пайдалануға, ол арқылы тұрғындағы цифрлы қызмет көрсетуде, мәселелерді шешуде адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және оларға кепілдік беруді ұмытпауы тиіс.

Бұл ретте әлемдік заң әдебиетінде цифрлық кеңістікте басқару мен реттеудің мүмкіндігі туралы мәселе талқыланады. Интернеттің өзі және көптеген сандық технологиялар (мысалы, суртосуртенсу) орталықсыздандырылған және трансшекаралық институттар ретінде құрылған, олар дәстүрлі билік және құқықтық құралдардың көмегімен реттелмейді. Осы ақпараттық

ортадағы мемлекеттің және құқықтың табиғаты өзгере бастайды. «электрондық мемлекет», «желілік құқық», «электрондық тұлға» және т.б. сияқты тұжырымдамалардың пайда болуы кездейсоқ емес,

Электронды мемлекет – мемлекеттік билікті ұйымдастырудың, биліктің үш тармағын да түрлендірудің жана тәсілі. Заң шығару тармағы электронды заң шығару және электронды парламент, электронды үкімет, электронды сот төрелігі арқылы ұсынылады.

Қорытындылай келе, электрондық мемлекет конституциялық мемлекеттің дамуындағы жаңа кезең болып табылады. Электрондық мемлекет жеке тұлғаның, қоғамдардың және мемлекеттің қарым-қатынасын өзгерте отырып, басқару процестеріне қатысушылардың рөлдерін қайта бөлуге бастамашылық етеді, мемлекеттің жеке тұлға алдындағы жауапкершілігінің нақты мүмкіндігіне негіз жасайды.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Мақаланы жазу барысында конституциялық құқық саласын зерттеп жүрген отандық және Ресейлік, өзге де шет мемлекеттердің заңгер ғалымдарының атап айтсақ, С.А. Денисов, А.А. Карцхия, И. Шахновская, Т.С. Сафарова, М.А. Джекебаева, Р.Ә. Есбергеннің ғылыми еңбектері мен жазбалары қолданылды. Жұмысты жазу барысында салыстырмалы-құқықтық, модельдеу, сипаттау-диалектикалық талдау және формальды-заңгерлік әдістері жүргізілді. Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-ІІ Қазақстан Республикасының Заңының нормаларына талдау жүргізіледі. Сондай-ақ электрондық мемлекет құру жағдайында конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілерінің, оның ішінде электрондық қоғамдық бірлестіктердің құқықтық мәртебесі анықталды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

Қоғамдық қатынастардың, конституциялық заңнаманың даму серпіні аз зерттелген субъектілердің (мысалы, әлеуметтік қауымдастықтардың) пайда болуына, сондай-ақ, бұрын орын алған құқық субъектілерінің мәнін өзгертуге де ықпал етеді. Құқықтық қатынастардың (киберкеңістік саласында, цифрлық шындық саласындағы құқықтық қатынастар саласында) жаңа

саласын құру субъектілік құрамның өзгеруіне әкеп соғады.

2002 жылы Брюссельде Интернетте адам құқықтарын қорғау жөніндегі «Еуропалық цифрлық құқықтар» (European Digital Rights) халықаралық қоғамдық ұйымы құрылды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) деңгейінде цифрлық кеңістіктегі құқықтық қатынастар субъектілерінің әртүрлі құқықтары мен міндеттеріне байланысты белгілі бір түрде бірқатар халықаралық құжаттар қабылданды.

Атап айтқанда, 2003 жылғы Цифрлық мұраны сақтау туралы Хартия, оның ережелері адамның білімін және оларды цифрлық ортада көрсетудің әртүрлі формаларын сақтауға бағытталған. Хартияда мемлекеттер шеңберінде жаңа конституциялық құқық – болашақ ұрпақтың мемлекеттің цифрлық мұрасына қол жеткізу құқығы қалыптасады деп айтуға болады. Бұл электрондық мемлекеттегі маңызды бағыт, ол уәкілетті субъектілерді цифрлық мұра элементтері бар ақпараттық құрылғылар мен бағдарламаларды уақтылы жаңарту үшін барлық мүмкін шараларды қабылдауға міндеттейді. Халықаралық құжаттардың осы санатына БҰҰ-ның 2005 жылғы халықаралық шарттарда электрондық хабарламаларды пайдалану туралы Конвенциясы жатады, ол «коммерциялық кәсіпорындары әртүрлі мемлекеттерде орналасқан Тараптар арасында шарттар жасасуға немесе орындауға байланысты электрондық хабарламаларды пайдалануға қолданылады». Осы құжатта заңды тұлғалар үшін кәсіпкерлік қызмет бостандығын дамытуды іске асырудың ерекше тәртібі белгіленеді.

Қазіргі кезеңде ақпараттандыру мен цифрландырудың рөлін күшейтуді ескере отырып, ақпараттық саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу басымдықты талап етеді. Осы мақсатта азаматтардың дербес деректерін қорғауға, елдің ақпараттық егемендігі мен киберқауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған нормативтік құқықтық актілерді қабылдау қажет.

Ақпараттық қоғам мен электрондық мемлекет құру үрдісі салыстырмалы түрде бұрыннан «іске қосылған». Қазақстан Республикасында электрондық мемлекет құру 2003 жылдан бастау алады, елімізде «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» 2003 жылы 7 қаңтарда Қазақстан Республикасының заңы қабылданды (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51035484#activate_doc=2). 2004 жылы 17 сәуірде «Электрондық құжат айналымы ере-

жесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы қабылданды (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51047502#activate_doc=2). Одан әрі электрондық мемлекет құруды ынталандыратын бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылданды. Мәселен, «Электрондық мемлекеттік қызметтің үлгі регламентін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 26 қазандағы № 1116 Қаулысы (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30856252#activate_doc=2), 2017 жылғы 12 желтоқсандағы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>) және т.б. бірқатар актілер қабылданды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы арнайы рейтинг арқылы электрондық үкіметтің даму деңгейі бойынша мемлекеттердің позицияларын үнемі қадағалап отырады. 2018 жылы Қазақстан Республикасы 39 орында болды. Ал, Ресей Федерациясы – 32, Беларусь – 38, Литва 40-орынды иеленді. 2018 жылғы «электрондық көшбасшылар» қатарында Дания, Австралия, Корея Республикасы, Ұлыбритания, Швеция мемлекеттері орнықты (Денисов 2019).

Заңнаманың жаңа блогын әзірлеу қажет пе, әлде Интернет желісіндегі субъектілердің мінез-құлқын құқықтық реттеудің ұқсастығын қолдану жеткілікті ме, соны анықтау маңызды. Айта кетейік, 2019 жылдың 10 наурызында Мәскеу қаласында митинг өтті, ондағы басты мақсат – ақпараттық кеңістікті пайдаланушыларды өздерінің цифрлық құқықтарын қорғау үшін заңды маңызды әрекеттерге тарту міндетін қоятын «Цифрлық қорғаныс» жаңа қоғамдық компаниясын насихаттау болды.

Конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтық мәртебесін «жаңа» құқықтық реттеу туралы мәселені шешуде бірқатар факторларға назар аудару маңызды, олар:

Біріншіден, «электрондық мемлекеттің» нақты саласының мазмұны мен түсінігі (электрондық сауда, электрондық медицина, электрондық білім беру және т.б.), оның ерекшелігін түсіну, киберкеңістіктің дамуына байланысты сапалы өзгерістерді анықтау болып табылады. Мәселен, Беларусь Республикасының «күн тәртібінде» жергілікті өзін-өзі басқарудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеу басты орында, онда жетекші сарапшылар ІТ технологиялардың дамуын ескере отырып, жергілікті электронды басқару жүйесін құруға бейім. Осыған байланысты ха-

лықтың консенсусқа қол жеткізуін, жергілікті мемлекеттік органдармен «диалог» жүргізу үшін және тікелей қолжетімділікті қамтамасыз ететін түрлі ақпараттық алаңдарды құру орынды. Мысалы, «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңның 9-бабына сәйкес электрондық құжат айналымы жүйесіне қатысушы:

1) куәландырушы орталық тіркеген электрондық цифрлық қолтаңба ашық кілтінің тиесілілігі мен жарамдылығын растау үшін осы куәландырушы орталыққа жүгінуге;

2) бірнеше куәландырушы орталықтың қызмет көрсетуін пайдалануға құқылы (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51035484#activate_doc=2).

Сондай-ақ сот жүйесінде «Төрелік», «Сот кабинеті» жүйелері, сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай реестрі арқылы электронды-цифрлы форматқа көшу үрдісі де өзінің тиімді нәтижесін беруде. Енді, кері түсы, қаржы пирамидалары, лудомания секілді жастардың болашағына балта шабатын үрдістердің көптеп орын алуы болып табылады. Осы ретте, мемлекет тарапынан ақпараттық технологияларға қатысты заңнаманы қайта жетілдіріп, әлеуметтік қайшылықтарды болдырмау үшін заманауи цифрлы әдіс-тәсілдерді меңгеру және бюрократиялық кедергілерден арылып, Конституцияның рөлін күшейтілуі тиіс деп санаймыз.

Шет мемлекеттердегі цифрландыру жүйесіндегі тәжірибені ескере отырып, келесідей қорытынды жасауға болады:

1. Цифрлы өркениет жағдайында ақпараттық технологияға қатысты

заңнама жетілдіруді қажет етеді. Өйткені, ақпарат ағымында азаматтардың жеке басына, олардың жеке бас мәліметтеріне қол сұғылмауы тиіс.

2. Мемлекет цифрлық кеңістікте конституциялық нормалар мен принциптер негізінде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарымен қоса, егеменділік, ұлттық қауіпсіздік сияқты іргелі құндылықтарды қорғауы тиіс.

3. Цифрлы өркениет жағдайында адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың шектелуі ғана емес, сондай-ақ, оған мемлекеттің араласуы да айқын көрінеді.

Екіншіден, негізгі құқықтар мен бостандықтардың мәнін түсіндіру. Бұл бағытта түрлі тәсілдер бар. А.А. Карцхия «цифрлық революция Интернеттің, басқа да ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың цифрлық кеңістігін-

де жаңа құқықтарды тудырады және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың жаңа аспектілерін береді» деп есептейді (Карцхия 2018). Ғалымдардың тағы бір санаты IT-технологияларды пайдалана отырып, цифрлық дәуір жағдайында қолда бар құқықтарды іске асырудың жаңа тәсілдері туралы көзқарасты ұстанады. Мысалы, 2018 жылы Америка Құрама Штаттарында Батыс Вирджинияда американдық азаматтардың дауыс беру құқығы блокчейн платформасы арқылы алғаш рет жүзеге асырылды. Бұл мемлекеттен тысқары жүрген АҚШ азаматтарына сайлау құқығын жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Аталған мәселеге қатысты В.Д.Зорькин мынадай ұстанымды білдіреді: «Жаңа цифрлық кезең жағдайында мемлекет адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын (сөз бостандығы, оның ішінде мемлекеттік органдардың араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды алу және тарату еркіндігі), жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы, жеке және отбасылық құпиялар және т.б. нақтылайтын кез келді» (Шахновская 2019: 208).

Электрондық мемлекет құру жағдайында құқықтық қатынастар субъектілері үшін мемлекеттердің Конституциялары деңгейінде жаңа ақпараттық құқықтарды қамтамасыз ету маңызды: ақпараттық ортада теңсіздіктің ықтимал көріністерін қалыптастыратын цифрлық құзыреттерді дамыту құқығы; осы құқықты заң деңгейінде шектеу мүмкіндігін ескере отырып, Интернет желісінде өзін-өзі білдірудің мәдени, саяси және өзге де нысандарына құқық; осы құқықты заң деңгейінде шектеу мүмкіндігін ескере отырып, Интернет желісінде өзін-өзі білдірудің мәдени, саяси және өзге де нысандарына құқық; халықтың әлеуметтік осал топтарының осы ресурстарға нақты қол жеткізуін көздейтін цифрлық технологияларға қол жеткізу құқығы; цифрлық ортада құқықтарды қорғау тетігін қамтамасыз ету, оған тек сот және құқық қорғау органдары ғана емес, сонымен қатар, «ақпараттық жауапкершіліктің» жаңа шаралары (контентті бұғаттау, спамға енгізу, әлеуметтік желілердегі бетті алып тастау, электрондық сауда айналымының жосықсыз субъектілерінің тізіміне енгізу және т.б.) өзірленуі тиіс.

Қытайда жаңа «электрондық» субъектілері қатары ұлғаюда. Мәселен, Қытайда Интернет-сот құру жоспарлануда, ол үшін арнайы құрылған Интернет-платформада істер қаралады және іске қатысушылар барлық сот процесін бақылап,

сотқа қашықтықтан қатысады. Сонымен қатар Қытайда ақпараттық технологияларды пайдалану негізінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыратын Ұлттық қадағалау комиссиясы құрылған.

Қазіргі «электрондық мемлекеттегі» құқықтық қатынастарды реттейтін заңнама жоғары заңдық күші бар нормативтік құқықтық акт Қазақстан Республикасы Конституциясының талаптарына толық сәйкес келуге тиіс. Конституцияның 1-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады» (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029). Цифрлық нақтылықты дамыту жағдайында Конституцияның 20-бабына сәйкес сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029). Ақпаратты электрондық кеңістікте тарату, сақтау және пайдалану саласында және ұлттық қауіпсіздік, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтары, қоғамдық құқықтық тәртіп және т.б. сияқты маңызды конституциялық құндылықтар саласында азаматтардың мүдделерінің конституциялық-құқықтық тепендігін табу мәселесі орынды туындайды.

Электрондық мемлекеттің құрылысы доктринада бекітілген белгілі – «адам – қоғам – мемлекет» үштігінің тепе-теңдігіне қол жеткізу үшін жаңа конституциялық принциптерді туындатады. Цифрландыру үрдісі барлық мемлекеттердің үрдісі болғандықтан, Конституция нормаларында сыртқы саясаттағы ақпараттық технологиялардың бейтараптығын ескере отырып, оны жаңа мазмұнмен толтыра отырып, мемлекеттің бейтараптығы қағидатының мазмұнын қайта қарау, сонмен қатар, ақпаратты ұсынудың, ғаламдық Интернет желісі арқылы деректерді берудің қолжетімділік принципін, гендерлік теңдік принципін және ақпараттық кеңістікте бейнелерді қалыптастыруды белгілеу маңызды.

Конституциялық құқықтық қатынастар субъектілерінің Интернет-кеңістігіне белсенді қатысуы олардың құқықтық және саяси жауапкершілігін арттыруды көздейді. Бұл бағытта субъектілердің іс-әрекеттері заңды немесе заңсыз сипатта болуы мүмкін. Мысалы, Мысалы, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңна-

масы Интернеттің ғаламдық компьютерлік желісінде орналастырылған жағдайда жала жабуды және қорлауды қоғамға қауіпті іс-әрекет деп тануды көздейді. Осындай әрекеттер үшін әкімшілік жауапкершілік Интернет-кеңістікті қоспағанда, ұқсас әрекеттерді өзге тәсілдермен жасау жолымен ғана көзделеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының алғышартында «...өзімізді еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам деп ұғына отырып, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды тілей отырып, қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып» деген еліміздің бүгінгі мен болашағы үшін халықтың жауапкершілігі мәселесіне қатысты осындай тұжырым бар. Алайда, бұл жауапкершілік құқықтық тұрғыда емес, керісінше, белгілі бір саяси аспектіні білдіреді. Егер электрондық мемлекеттің қалыптасуы және оның құрамдас бөліктерінің бірі ретінде электрондық демократия институтын дамыту туралы сөз қозғайтын болсақ, онда халықтың электрондық мемлекеттің бүгінгі күні мен болашағы үшін саяси жауапкершілігі туралы дәйекті қорытынды туындайды. Бұл тұрғыда, ақпараттық технологияларды дамытудың тиісті деңгейін ескере отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды толық көлемде қамтамасыз етуге дайындық туралы, Интернет желісінде сайлау алдындағы үгіт жүргізетін сайланбалы лауазымдарға кандидаттардың жауапкершілігін арттыру туралы, жаһандық ақпараттық кеңістікте орналастырылған ақпараттың сапасы туралы, оның ішінде қоршаған ортаның жай-күйі туралы және т.б. туралы ой өрбіте аламыз.

Қазіргі кезеңде интернет желісіндегі әртүрлі бірлестіктердің маңызы арта түсуде. Осыған байланысты интернет кеңістігінде әлеуметтік желілерді пайдалану арқылы қалыптасқан әлеуметтік қатынастарды қайта қарастыру және нақтылау байқалады.

Шынайы демократиялық мемлекет құруда азаматтар өздерінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани, саяси және басқа да мүдделерін жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктер маңызды рөл атқаруға арналған.

«Қоғамдық бірлестіктер» ұғымы саяси партиялардан бастап қоғамдық көркемөнерпаздар мен қоғамдық өзін – өзі басқару бірлестіктеріне дейінгі азаматтар бірлестіктерінің кең ауқымын қамтиды (Сафарова 2007: 25). «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасы-

ның 1996 жылғы 31 мамырдағы № 3-І Заңына сәйкес азаматтардың қоғамдық бірлестіктері болып Қазақстан Республикасында саяси партиялар, кәсіптік одақтар және азаматтардың ортақ мақсаттарға жету үшін ерікті негізде құрылған, заңдарға қайшы келмейтін басқа да бірлестіктері қоғамдық бірлестіктер деп танылады. Қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар табылады (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005615).

Ал «Электрондық қоғамдық бірлестіктердің» пайда болуы ақпараттық қоғам шеңберінде дамып келе жатқан қатынастардың жаңа түріне көшумен, «электрондық мемлекеттің» құрылуымен байланысты. Жаңа ұжымдық құрылымдар, әдетте, бір реттік мәселелерді шешу үшін құрылады, уақытша мерзімге құрылады және азаматтардың қоғам мен мемлекет істерін басқаруға қатысуының тиімді және қолжетімді тәсілі ретінде әрекет етеді.

Электрондық қоғамдық бірлестіктер азаматтық қоғамның элементі болып табылады, олар өз кезегінде қазіргі кезеңде мемлекеттегі аумақтық шекаралармен шектелмейді, бұл оның бірқатар субъектілерінің Интернет желісіне көшуіне байланысты. Сонымен қатар конституциялық құқық ғылымында азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы диалог құруда, сондай-ақ олардың мүдделерінің белгілі бір конституциялық-құқықтық тепе-теңдігіне қол жеткізуде маңызды элемент ретінде әрекет етеді. Азаматтық қоғам азаматтық құқықтармен реттелетін және саяси мемлекетке тәуелсіз әрекет ететін жеке тұлғалардың, әлеуметтік топтардың, топтардың және институттардың күрделі желісін қамтиды. Әр елде азаматтық қоғамның қалыптасуы әр түрлі және күрделі процесс. Ол елдің бірегей ішкі және сыртқы ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық дамумен байланысты жинақталған тәжірибе нәтижесінде дамиды (Джекебаева 2023: 95). Сонымен бірге, азаматтық қоғамның және оның институттарының бостандығы мен тәуелсіздігі абсолютті бола алмайды, бұл бірқатар конституциялық-құқықтық нормаларда белгіленген.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабына сәйкес, «әркім өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп

бойынша ғана жол беріледі (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029). Бұл норманы жеке адамның құқықтарын шектеу мәселелерін шешуде қолдануға мүмкіндік беретініне қарамастан, адамдардың ұжымдық құқықтары мен бостандықтарына да қатысты болуы тиіс деп санаймыз. Осыған байланысты әскери іс-қимылдарды, нәсілдік немесе кемсітушіліктің өзге де нысандарын, наразылыққа шақыруды, мемлекеттік билікке нұқсан келтіруді және т.б. насихаттайтын Интернет желісіндегі электрондық қоғамдық бірлестіктерді шектеу және бақылау маңызды. Мұндай әрекеттерді мемлекет пен қоғам мүдделерінің конституциялық-құқықтық теңгерімін қамтамасыз ету үшін қажетті және ұжымдық конституциялық құқықтар мен бостандықтарға қол сұғылмайтын іс-әрекеттер ретінде қарау қажет.

Интернет танымалдығының артуына байланысты әлеуметтік желілер пайдаланушыларымен өзара әрекет маңызды мәнге ие болып отыр. Әлеуметтік сервистер арқылы электронды үкіметті белсенді жылжытуға болады. Facebook, Вконтакте, Twitter, Одноклассники, Instagram және WhatsApp әлеуметтік желілері арқылы портал туралы ақпараттандырып отыру тиімді (Есберген 2019: 243). Электрондық бірлестіктердің айтарлықтай айырмашылығы – әлеуметтік желілер, құқықтық форумдар және басқа да ақпараттық платформалар арқылы қоғамдық талқылауларды ұйымдастыру мүмкіндігі. Мұндай талқылаулар қоғамдық және мемлекеттік саладағы құқықтық мәселелерге қоғамның назарын аударуға көмектеседі. Сонымен қатар электронды бірлестіктер, әдетте, ситуациялық сипатта болады. Электронды бірлестіктер бір жолғы міндеттерді шешу үшін өз бастамасы бойынша құрылуы мүмкін. Мұндай мысалдар ретінде азаматтардың электрондық петиция беру жөніндегі бастамалары, Вконтакте әлеуметтік желісіндегі пайдаланушы топтар және т.б. болуы мүмкін.

Зерттеушілердің басым бөлігі адамзат өркениеті өз дамуының жаңа кезеңіне – ақпараттық қоғамға көшуде, ол қоғам өміріндегі ақпараттың, білімнің, ақпараттық технологиялардың рөлінің ұлғаюымен, сондай-ақ коммуникациялық процестердің жоғары жылдамдығымен сипаттайды. Өзгерістер қоғам өмірінің барлық салаларында болып жатқан ақпараттық экономиканың (жоғары технологияларға бағдарланған), электрондық демократияның және электрондық мемлекеттің, электрондық әлеуметтік желілердің, қоғамдас-

тықтардың және қоғамдық дамудың осы кезеңіне тән басқа да құбылыстардың пайда болуына алып келеді.

Ақпараттық қоғам мүшелерінің қызметінің негізінде ақпарат, ақпараттық ресурстар және ақпараттық өнімдер жатыр, ал оның болуы ақпаратқа жүгінуге негізделген. Осыған байланысты ақпаратқа жүгінуге кезінде туындайтын қатынастарды реттеу (оның ішінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып) қазіргі заманғы заңнама мен құқықтың неғұрлым өзекті міндеттерінің біріне айналууда.

Сонымен қатар мұндай құқықтық қатынастардың субъектісі болып тек адам ғана емес, сонымен қатар, субъектілердің барлық алуан түрлілігі: мемлекет, мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық ұйымдар болып табылады.

Ақпараттық қоғамның қалыптасуы мен дамуының айқындаушы факторларының бірі – интернет технологияларының таралуы. Ақпаратты таратудың дәстүрлі құралдарымен салыстырғанда Интернеттің ерекшеліктеріне байланысты. Олардың ішінде мынадай ерекшеліктерді атап өтуге болады:

- қолжетімділік (пайдаланушылардың кең аудиториясы және оны шектеусіз кеңейту мүмкіндігі, ақпаратты трансшекаралық тарату);
- ақпаратты таратудың жоғары жылдамдығы мен жеделдігі, эфир уақытымен, баспа жолақтарының санымен шектелмеген ақпараттың үлкен көлемін тарату, интернет-сайттарда оларды орналастырғаннан кейін ұзақ уақыт бойы контентті сақтау;
- мультимедиялық (әртүрлі нысандағы ақпаратты ұсыну: мәтін, бейне, дыбыс және т.б.);
- ақпараттың (цензураның) мазмұнына алдын ала бақылаудың іс жүзінде болмауы.

Бүгінде әлемде 5,16 миллиард адам интернет желісін пайдаланады. Бұл көрсеткіш әлем халқының 64,4%-ы интернетке қол жеткізе алады дегенді білдіреді. Бір жыл ішінде интернет пайдаланушылар саны 1,9%-ға өсіп отыр. 2022 жылғы дерек бойынша әлем халқының саны 8 миллиардтан асып, 2023 жылдың басында 8,01 миллиардқа жеткен. Оның ішінде дүние жүзі халқының 57%-дан астамы қалаларда тұрады (<https://www.web-canape.ru/business/statistika-interneta-i-socsetej-na-2023-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>).

Ғаламдық Интернет желісінде субъектілердің үш негізгі тобын бөліп қарастыруға болады :

1) интернет желісін пайдалануды, кеңейтуді және дамытуды қамтамасыз ететін желінің ақпараттық инфрақұрылымының бағдарламалық-техникалық бөлігін жасаушылар;

2) желідегі ақпарат өндірушілер мен таратушылар, сондай-ақ желіге қосылу жөніндегі қызметтерді ұсынатындар;

3) ақпаратты және желі қызметтерін тұтынушылар, олар өз кезегінде ақпаратты тұтынушыларға, хостинг бойынша қызметтерді тұтынушыларға және ақпараттық почта қызметтерін тұтынушыларға бөлінеді (Аргылов 2017: 4).

Ғаламдық интернет – бұл әртүрлі мақсаттары, қажеттіліктері мен мүмкіндіктері бар әртүрлі субъектілер арасындағы қарым-қатынастардың дамыған жүйесі, осы ретте олардың қызметін реттеуді және құқықтары мен міндеттерін нормативтік бекітуді талап етеді.

Интернет желісін басқару процесіне сондай-ақ олардың негізгілері азаматтық қоғам, бизнес және мемлекет болатын субъектілердің көп саны қатысады. Соңғысына қатысты айта кету керек, оның ғаламдық желіні басқару жөніндегі құқығы Ақпараттық қоғам жөніндегі Дүниежүзілік саммиттің Женева раундында қабылданған Қағидалар Декларациясында бекітілген, онда «Интернетпен байланысты мемлекеттік саясат мәселелері бойынша саяси билік мемлекеттердің егемендік құқығы болып табылады.

Интернет қызметі саласындағы қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі қайнар көзі Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады, онда әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді (20 бап). Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (18 бап) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029).

Интернеттегі қарым-қатынастар, ең алдымен, ақпаратты берумен байланысты болғандықтан, «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңын атауға болады (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37847228#activate_doc=2).

Интернет қызметтерін көрсету үшін аталған Заңға сәйкес телекоммуникациялық желілерді пайдалану арқылы ақпаратты беру қолданыстағы заңнамада белгіленген жағдайларды қоспағанда, шектеусіз жүзеге асырылады. Заңда онсыз интернет-қызметтерді көрсету мүмкін болмайтын бірқатар негізгі ұғымдар ашылады.

Айта кету керек, Заңда ақпараттық-телекоммуникациялық желі, электрондық хабарлама, электрондық құжат, интернет-сайт, іздеу жүйесі, домендік атау, желі мекен-жайы және т.б. ұғымдар айқындалады. Сондай-ақ Заңда интернет желісіндегі қызметтерді ұсынатын бірқатар субъектілердің: Интернет желісіндегі веб-сайт иесінің, ақпараттық жүйе операторының, хостинг провайдерінің құқықтық мәртебесін белгіленеді.

Аталған Заң электронды Үкіметтің құқықтық базасын қалыптастыруды, ақпараттық-коммуникациялар нарығының жетілдіруді, Халық үніне құлақ асатын мемлекет ретінде халық пен билік арасындағы байланысты орнатуды, қоғамды ақпараттандыруға толық көшуге жағдай жасауды және ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық реттеуді жетілдіруді, дербес деректерді қорғаудың құқықтық базасын қалыптастыруды жүзеге асырады.

Қорытынды

Электрондық мемлекет құру конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілерінің мазмұны мен құқықтық мәртебесінің өзгеруіне әкеледі. Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жүзеге асырылатын құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен бостандықтарының мазмұнының маңызы зор. Цифрландыру шынайылық саласы, бір жағынан, заң шығарушының қоғамдық қатынастарды дамытуға реакциясының артта қалуына, екінші жағынан, конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілері үшін қолжетімді жаңа талаптардың, шектеулердің, мүмкіндіктердің практикада әлі де жеткіліксіз байқалуына негізделген бірқатар құқықтық проблемаларды туындатады.

Негізгі конституциялық принциптер де қайта құруға жатады. Алдыңғы орынға онда ақпараттық технологиялардың бейтараптығы қағидаты мен Интернет желісіндегі ақпаратқа қол жеткізу қағидаты жатады.

Электрондық мемлекет кезеңінде конституциялық-құқықтық қатынастардың ескірген

классикалық субъектісі жаңаларын алмастырады. Мұндай субъектілерге, әдетте, формальды ресімделмеген (тіркеу жарғылық құжаттары түрінде), ахуалдық сипаты бар, қысқа мерзімде қоғамды және мемлекетті басқару саласында шешімдер қабылдауға қабілетті құрылымдар

(бастамалар) болып табылатын электрондық қоғамдық бірлестіктер жатады.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, мұндай бірлестіктердің, әсіресе конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қорғау саласындағы зор әлеуетін көрсетеді.

Әдебиеттер

Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы 2003 жылғы 7 қаңтардағы № 370-II Қазақстан Республикасының Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51035484#activate_doc=2

«Электрондық құжат айналым ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 17 сәуірдегі № 430 қаулысы (2017.12.10. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) (күші жойылды). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51047502#activate_doc=2.

«Электрондық мемлекеттік қызметтің үлгі регламентін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 26 қазандағы № 1116 Қаулысы (күші жойылды). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30856252#activate_doc=2.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» (Күшін жойған) Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>.

Денисов С.А., 2019, «Основные конституционные обязанности государства и их реализация, «Конституционное и муниципальное право», № 6.

Карцхия А.А., 2018, Цифровая трансформация и права человека, «Русская политология – Russian political science», № 4.

Шахновская И. «Особенности субъектов конституционно-правовых отношений в условиях построения электронного государства: на примере Республики Беларусь и зарубежных стран». *Studia Socii Uniwersytetów Pogranicza*, 2019. №3. 208 С.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

Т.С. Сафарова. «Конституционно-правовой статус общественных объединений в Республике Казахстан (некоторые аспекты его урегулирования)». № 3 (7) 2007 г. Вестник Института законодательства Республики Казахстан. С. 25.

«Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 31 мамырдағы № 3-І Заңы (2023.01.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005615.

М.А. Джекебаева. «Азаматтық қоғам институттарының ерекшеліктері: халықаралық тәжірибе». Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы №2 (102). 2023 <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/>. 95 б.

Р.Ә. Есберген. «Қазақстандағы электронды мемлекеттік көрсетілетін қызмет жарнамасы: жағдайы, әлемдік тәжірибе және даму мүмкіндіктері». Серия «Экономика». № 3(95)/2019., 243 б.

Статистика интернета и соцсетей на 2023 год – цифры и тренды в мире. <https://www.web-canape.ru/business/statistika-interneta-i-socsetej-na-2023-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>.

Аргылов Н.А. Особенности институционализации медиарынка и формирования информационного пространства Республики Саха (Якутия) // МедиАльманах. 2017. № 4. С. 4.

«Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы (2024.01.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37847228#activate_doc=2.

References

«Ақпараттандыру туралы» Kazakhstan Respublikasynyn 2015 zhylygy 24 karashadagy № 418-V Zany (2024.01.01. berilgen ozgerister men tolyktyrularmen) [law of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2015 No. 418-V] on Informatization « (with amendments and additions made on 01.01.2024)] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37847228#activate_doc=2.

Argylov N.A. Osobennosti institutsionalizatsii mediarynka i formirovaniya informatsionnogo prostranstva Respubliki Saha (Yakutia) [Identity institutionalization of media and formation of Information Society of the Republic of Sakha (Yakutia)] // Medi-aAlmanah. 2017. – № 4. – S. 4.

Denisov S.A., Osnovnye konstitucionnye obyazannosti gosudarstva i ikh realizaciya, «Konstitucionnoe i municipalnoe pravo» [Basic constitutional obligations of the state and their implementation, «Constitutional and Municipal Law»] No. 6, 2019.

Dzhekebayeva M.A. «Azamatytk kogam instituttarynyn erekshelikteri: halykaralyk tazhiribe». Halykaralyk katynastar zhane halykaralyk kuyyk seriasy [“Features of civil society institutions: international experience”. International relations and international law] – №2 (102) 2023. <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/>. – 95 б.

Esbergen R.A. «Kazakhstandagy elektrondy memlekettik korsetiletin kyzmet zharnamasy : zhagdaiy, alemdik tazhiribe zhane damu mumkindikteri» [Advertising of electronic public services in Kazakhstan: state, world experience and development opportunities]. Seria «Ekonomika». № 3(95)/2019., 243 б.

«Elektronдық kuzhat zhane elektronдық tsyforlyk koltanba turaly» 2003 zhylgy 7 kantardagy № 370-II Kazakhstan Respublikasynyn Zany (2023.01.05. berilgen ozgerisner men tolyktyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 7, 2003 No. 370-II on electronic document and electronic digital signature (with amendments and additions made on 05.01.2023)].

«Elektronдық kuzhat ainalym erezhesin bekitu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ukimetinin 2004 zhylgy 17 sauirdegi № 430 kaulysy (2017.12.10. berilgen ozgerister men tolyktyrularmen) (kushi zhoilydy) [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 17, 2004 no. 430 “On approval of the rules of electronic document management” (as amended and supplemented on 10.12.2017) (canceled)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51047502#activate_doc=2.

«Elektronдық memlekettik kyzmettin ulgi reglamentin bekitu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ukimetinin 2010 zhylgy 26 kazandagy № 1116 Kaulysy (kushi zhoilydy) [resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 26, 2010 No. 1116 “On approval of the standard regulations of the electronic public service” (canceled)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30856252#activate_doc=2.

Kazakhstan Respublikasynyn Konstitutsiasy 1995 zhylgy 30 tamyz (2022.19.09. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (as amended and supplemented on 09.19.2022)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029.

Karchiya A.A., Cifrovaya transformaciya i prava cheloveka, «Russkaya politologiya – Russian political science» [Digital Transformation and Human Rights, «Russian Political Science – Russian political science»] No. 4, 2018.

«Kogamdyk birlesikter turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 1996 zhylgy 31 мамыrdagy № 3-I Zany (2023.01.07. berilgen ozgerister men tolyktyrularymen) [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 31, 1996 No. 3-I «On public associations» (with amendments and additions made on 01.07.2023)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005615.

Shahnovskaia I. «Osobennosti subektov konstitusionno-pravovih otnoshenii v usloviiah postroenia elektronogo gosudarstva: na primere Respubliki Belarus i zarubezhnyh stran» [«Features of subjects of constitutional and legal relations in the conditions of building an electronic state: on the example of the Republic of Belarus and foreign countries»]. Studia Sieci Uniwersytetów Pogranicza, 2019. №3. – 208 s.

Safarova T.S. «Konstitusionno-pravovoi status obshestvennyh obedinenii v Respublike Kaakhstan (nekotorye aspekty ego uregulirovaniya)» [«The constitutional and legal status of public associations in the Republic of Kazakhstan (some aspects of its settlement)»]. Vestnik Instituta zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan. № 3 (7) 2007 g. S. 25.

Statistika internet i sotssetei na 2023 god – tsifry i trendy v mire [statistics of the internet and society for 2023 – figures and trends in the world] <https://www.web-canape.ru/business/statistika-interneta-i-socsetej-na-2023-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/>.

«Tsifirlyk Kazakhstan» memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly» (kushin zhoigan) Kazakhstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylgy 12 zheltoksandagy № 827 kaulysy. «Adilet» Kazakhstan Respublikasy normativtik kukykytk aktilerinin akparattyk-kukykytk zhuiesi [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827 “on approval of the state program” Digital Kazakhstan” (repealed). Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan” Adilet”]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>.

Е.Б. Абдрасулов^{ib}, А.Б. Сактаганова*^{ib}

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
*e-mail: saktaganova.2024@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ СУДЕЙ: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Статья посвящена изучению важной проблемы, связанной с профессиональными качествами судьи, которые детерминированы уровнем его юридического образования, личностными и нравственными характеристиками, в совокупности именуемыми профессиональным правосознанием судьи. Теоретическая и практическая значимость темы профессионального правосознания судей определяется тем, что оно является важным фактором при принятии законных и справедливых судебных решений, основой антикоррупционной правовой культуры, которые, в свою очередь, влияют на повышение доверия населения к судебной власти и укрепляют основы правового и демократического государства.

В этой связи важным направлением в изучении феномена профессионального правосознания является научное осмысление вопроса о том, что представляет собой профессиональное правосознание судей, каково его соотношение с правосознанием юристов как профессиональной группы, как эти вопросы рассматриваются научным сообществом, каковы пути формирования профессионального правосознания, в чем заключается его сущность и содержание.

В статье анализируются данные вопросы с учетом того, что научных разработок в Казахстане по данной проблематике недостаточно, а понятие и содержание профессионального правосознания судей исследуется фрагментарно в рамках общей категории профессионального правосознания юристов.

Авторы статьи рассматривают профессиональное правосознание судей через содержание профессиональной деятельности и этапов его формирования и развития.

Ключевые слова: профессиональное правосознание судей; правовая психология, правовая идеология; судебное решение; правовое обучение; юридическое образование.

Y.B. Abdrassulov, A.B. Saktaganova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: saktaganova.2024@mail.ru

Professional legal consciousness of judges: concept, essence and content

The article is devoted to the study of an important problem related to the professional qualities of a judge, which are determined by the level of his legal education, personal and moral characteristics, collectively referred to as the professional legal consciousness of a judge. The theoretical and practical significance of the topic of professional judicial awareness of judges is determined by the fact that it is an important factor in making lawful and fair judicial decisions, the basis of an anti-corruption legal culture, which, in turn, affect the increase of public confidence in the judiciary and strengthen the foundations of a legal and democratic state.

In this regard, an important direction in the study of the phenomenon of professional legal consciousness is the scientific understanding of the question of what the professional legal consciousness of judges is, what is its relationship with the legal consciousness of lawyers as a professional group, how these issues are considered by the scientific community, what are the ways of formation of professional legal consciousness, what is its essence and content.

The article analyzes these issues taking into account the fact that there are not enough scientific developments in Kazakhstan on this issue, and the concept and content of the professional legal consciousness of judges is studied in fragments within the general category of professional legal consciousness of lawyers.

The authors of the article consider the professional legal consciousness of judges through the content of professional activity and the stages of its formation and development. Annotation. The article is devoted to the study of an important problem related to the professional qualities of a judge, which are determined by the level of his legal education, personal and moral characteristics, collectively referred to as the professional legal consciousness of a judge. The theoretical and practical significance of the

topic of professional judicial awareness of judges is determined by the fact that it is an important factor in making lawful and fair judicial decisions, the basis of an anti-corruption legal culture, which, in turn, affect the increase of public confidence in the judiciary and strengthen the foundations of a legal and democratic state.

In this regard, an important direction in the study of the phenomenon of professional legal consciousness is the scientific understanding of the question of what is the professional legal consciousness of judges, what is its relationship with the legal consciousness of lawyers as a professional group, how these issues are considered by the scientific community, what are the ways of formation of professional legal consciousness, what is its essence and content.

The article analyzes these issues taking into account the fact that there are not enough scientific developments in Kazakhstan on this issue, and the concept and content of the professional legal consciousness of judges is studied in fragments within the general category of professional legal consciousness of lawyers.

The authors of the article consider the professional legal consciousness of judges through the content of professional activity and the stages of its formation and development.

Key words: professional legal awareness of judges; legal psychology, legal ideology; judicial decision; legal training; legal education.

Е.Б. Әбдірасұлов, А.Б. Сақтаганова*

А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: saktaganova.2024@mail.ru

Судьялардың кәсіби құқықтық санасы: түсінігі, мәні және мазмұны

Мақала судьяның кәсіби қасиеттерімен байланысты маңызды мәселені зерттеуге арналады. Оның бұл қасиеттері құқықтық білім деңгейімен, жеке және адамгершілік ерекшеліктерімен анықталады, яғни оларды жалпы тұрғыда судьяның кәсіби құқықтық санасы дейміз. Судьялардың кәсіби құқықтық санасы тақырыбының теориялық және практикалық маңыздылығы оның заңды және әділ сот шешімдерін қабылдауда маңызды фактор, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық мәдениеттің негізі болып табылатындығымен анықталады, бұл өз кезегінде халықтың сот билігіне деген сенімін арттыруға және құқықтық және демократиялық мемлекеттің негіздерін нығайтуға әсер етеді.

Осыған байланысты кәсіби құқықтық сана құбылысын зерттеудегі маңызды бағыт судьялардың кәсіби құқықтық санасы дегеніміз не, оның заңгерлердің кәсіби топ ретіндегі құқықтық санасымен байланысы қандай, бұл мәселелерді ғылыми қоғамдастық қалай қарастырады, кәсіби құқықтық сананы қалыптастырудың жолдары қандай, оның мәні мен мазмұны қандай деген мәселені ғылыми тұрғыдан түсіну болып табылады.

Мақалада бұл тақырып Қазақстанда осы мәселе бойынша ғылыми әзірлемелер жеткіліксіз екендігі ескеріле отырып талданады, ал судьялардың кәсіби құқықтық санасының түсінігі мен мазмұны заңгерлердің кәсіби құқықтық санатының жалпы санаты аясында бөлшектеніп зерттеледі.

Мақала авторлары судьялардың кәсіби құқықтық санасын кәсіби қызметі және оның қалыптасуы мен даму кезеңдері арқылы қарастырады.

Түйін сөздер: судьялардың кәсіби құқықтық санасы; құқықтық психология, құқықтық идеология; сот шешімі; құқықтық оқыту; құқықтық білім.

Введение

Профессиональному правосознанию судей в зарубежной юридической науке посвящено немало исследовательских работ теоретического и прикладного характеров. Несмотря на большое количество исследований, определение самого понятия «профессиональное правосознание судей», данного в этих работах, не позволяют в полной мере раскрыть его сущность и содержание.

Одним из дискуссионных аспектов в данной тематике является вопрос о его соотношении

с правосознанием юристов. Некоторые исследователи полагают, что правосознание судьи практически идентично правосознанию юриста, которое формируется на основе полученных научных знаний о праве и углубляется в процессе профессиональной деятельности через воздействие специфических чувств, представлений и убеждений (Соболев 2016: 186).

Есть и достаточно работ, в которых описываются специфические особенности правового сознания судей, адвокатов, нотариусов, прокуроров и др., что позволяет говорить об отсутст-

вии признаков полной идентичности в правовом сознании судей и юристов в целом (Sachar).

В этом аспекте актуальным является более глубокое исследование вопросов, касающихся установления особенностей профессионального правового сознания судей, в процессе которого можно выявить его сущность и содержание, а также дать определение этому важному элементу правовой культуры общества. Здесь следует учитывать, что, во-первых, общие стандарты правосознания юристов адаптируются к более конкретным ситуациям, связанным с профессиональной деятельностью судьи.

Во-вторых, особенности профессионального правосознания судей тесно взаимосвязаны со спецификой путей его формирования в процессе получения специальных знаний. Кроме того, необходимо знать, что не менее значимым направлением в вопросе сущности и содержания профессионального правосознания судей выступает его воздействие на профессиональную деятельность судей, учитывая роль правовой психологии и правовой идеологии на правомерное поведение участников правовых отношений. Особенно это заметно при отборе и назначении на судебские должности, которые в значительной мере влияют на формирование и укрепление высокого уровня профессионального правового сознания деятелей фемиды.

Результаты и обсуждение

Теоретические подходы, обосновывающие идентичность профессионального правосознания судей и юристов, не выдерживают, по нашему мнению, серьезной критики, поскольку в научной литературе достаточно трудов, характеризующих специфику и особенности правового сознания различных субъектов юридической деятельности. Так, О.Хабс и О. Кобец описывают особенности правового сознания адвокатов, подчеркивая, что в профессиональном сознании личности адвоката связаны отображающая и регулятивная сферы психики. Психологический механизм взаимодействия рефлексивной (теоретической) сферы профессионального сознания с его регулятивной сферой чрезвычайно сложен, но раскрывается методами системного анализа. Одним из примеров использования системно-деятельностного анализа может служить теория поэтапного формирования психической деятельности, связанной с правозащитной сферой (Hulbs 2018: 27, 28).

О том, что профессиональное правовое сознание судей имеет свои особенности, пишет и М. Крынски, отмечая, что роль профессионального правосознания судей заключается в том, чтобы противопоставить высокий уровень морально-нравственных качеств поведению, которое может быть названо неэтичным или аморальным. Правосознание судей должно основываться на идее предотвращения поведения судей, когда оно нравственно предосудительно и отвергается обществом, в котором существует убеждение, что по отношению к судьям должен быть установлен более высокий уровень требований, чем по отношению к другим юридическим профессиям. Это, скорее всего, связано с мнением, что профессия судьи – это высший уровень юридических профессий, а функция – высшая достижение для юристов-профессионалов (Sachar).

Профессиональное правосознание напрямую связано, по мнению некоторых юридических школ, с принятием судебных решений. К примеру, судебская догадка как результат действия правовой психологии, являющейся структурной частью правосознания, по словам Д. Фрэнка, представляет собой сложную реакцию на множество стимулов, создаваемых другими участниками судебного процесса. Они сталкиваются с предубеждениями судьи, его стереотипами, мнениями, позициями и тому подобными явлениями, характерными для правосознания. Эта внутренняя реакция или «догадка», с которой сталкиваются судьи, формирует основу для судебного решения путем создания эмоционального импульса как элемента правосознания (Frank 2009).

Аналогичного подхода мы видим в действиях китайских судей, которые учитывают традиционные культурные ценности при применении закона о договорных убытках. С одной стороны, в этом процессе обращение к культурным ценностям не изменяет понимание китайскими судьями требований закона, с другой стороны, судьи находят компромисс между юридическими требованиями и культурными традициями, используя предоставленную им свободу действий или рекомендуя посредничество. Учет культурных ценностей и обращение к ним является результатом не только личных предпочтений судей, но и необходимости поиска судьями социального одобрения, что возможно лишь при относительно высоком уровне правосознания (Zihan 2023).

О подобных явлениях в правоприменительной практике пишут и российские исследователи, оперируя понятием судейского усмотрения и подчеркивая, что являясь одним из критериев судейского профессионализма при назначении справедливого решения, правосознание в свою очередь испытывает воздействие других элементов нормативного регулирования. Однако повышение уровня профессионального правосознания, правовой культуры во многом зависит от самих субъектов правоприменительной деятельности, что и формирует профессиональные характеристики их усмотрения (Соболев 2016: 187).

Из приведенных аргументаций мы можем сделать вывод об объективном наличии профессионального правосознания судей, отличного от правосознания других представителей юридической профессии. Правильно отмечали по этому поводу П.П. Баранов и А.И. Овчинников, что юридическая действительность по-разному воспринимается различными профессиональными группами юристов: у судьи свой взгляд на правовую реальность, у прокурора могут быть иные мнения по поводу тех же юридических фактов и их регламентации правовыми предписаниями. Это объясняется тем, что различные виды практической деятельности оказывают влияние на, казалось бы, единые теоретико-доктринальные установки (Баранов 2006:17).

На это акцентируют внимание и другие исследователи, подчеркивая факт наличия профессионального правосознания судей, поскольку профессиональная деятельность судьи требует решения не только теоретических, но и практических задач, возникающих в ходе исполнения служебных обязанностей, для решения которых требуется профессиональный уровень правосознания (Чуйков 2008: 46).

В этом аспекте следует установить, в чем заключается особенность профессионального правового сознания судей? Во-первых, правосознание судей неразрывно связано с понятием применения права как особой формы его реализации. Результатом правоприменительной деятельности выступает принятие судебного акта (решения, приговора, постановления, определения) по конкретному делу. Судебный акт в данном случае выступает как результат интеллектуально-мыслительной деятельности. В нем концентрируется познание судьи, его оценка фактических обстоятельств, их приложение к

действующим правовым предписаниям (Алимбеков 2009: 134, 135).

Однако данное познание судьи не есть простое суммирование юридических обстоятельств дела с регулируемыми их правовыми нормами. Результат познания непременно преломляется в профессиональном правовом сознании судьи как части его индивидуального самосознания. В этом преломлении участвуют все стороны самосознания и правосознания судьи: его взгляды и оценка текущей ситуации, его моральные, политические, правовые, социальные установки, определяемые его знаниями, кругозором, мировоззрением. В итоге правильность судебного решения, глубина его мотивировки, обоснованности и достоверности во многом зависят от того факта, насколько высок уровень профессионального правового сознания представителя судебной власти, каким уровнем правовой культурой он обладает (Ибраева 2016).

Правильно в этой связи отмечалось в юридической печати, что не является простым сложением арифметических сумм та совокупность доказательств, которая рассмотрена судьей. Именно тот процесс обеспечивается через профессиональное правосознание судьи, в котором судья устанавливает доказательственную ценность представленных фактов, переводит их в нужную определенность с необходимым качеством (Особенности формирования правосознания судьи). Следовательно, профессиональное правосознание судей, *во-первых*, выступает как субъективная основа вынесения судебных актов по конкретному делу.

Во-вторых, при профессиональном правосознании умения, навыки и знания судей должны трансформироваться в профессиональные привычки, направленные на неуклонное соблюдение и исполнение норм Конституции и закона (Грошевой 1986: 15).

В-третьих, профессиональное правосознание судей испытывает значительное влияние на него органов судейского сообщества: союзов, ассоциаций и других организаций, в которых принимают активное участие судьи и вырабатывают стандарты этического поведения, антикоррупционного правосознания и др. аспекты профессиональной деятельности.

В-четвертых, в отличие от профессионального правосознания представителей различных направлений юридических профессий, которые специализируются на реализации лишь конкретных групп правовых норм и институтов (Пере-

садина 2017: 14), главными элементами профессионального правосознания судей является весь комплекс правовых знаний, а не только конкретная область общественных отношений, регулируемых правом. Так, например, следователи органов уголовного преследования в большей степени сосредоточены на специализации по применению норм уголовно-процессуального права, сотрудники таможенных органов на реализации норм таможенного законодательства. Конечно, сегодня в судебной системе тоже возрастает движение к специализации, однако профессиональная работа судьи не ограничивается какой-либо узкой деятельностью как это принято в других государственных структурах, поскольку сама судебная власть распространяется на все дела и споры. А значит и правовые знания судьи, характеризующие уровень его профессионального правосознания, должны охватывать весь спектр знаний в области права и юриспруденции.

В-пятых, профессиональное правосознание судей испытывает на себе влияние как общих факторов, которые распространяются на всех юристов, так и специфических факторов. Так, на всех представителей юридических профессий воздействуют факторы нормативного, институционального, коммуникативного, функционального, идеологического характеров (Болотаева 2011: 8). Вместе с тем, на правосознание судей оказывают воздействие внутренние факторы, связанные с организацией и функционированием судебной системы, в целом судебной власти.

В-шестых, есть особенности в уровне мышления судей, которое заключается, как пишут предыдущие исследователи, в том, что, судья не ограничивается в своей деятельности знанием действующих правовых предписаний и тенденций судебной практики, а четко должен представлять научные основы различных правовых категорий: конституционная законность, конституционный правопорядок, конституционные ценности, верховенство права и т.д. (Аверин 2004: 7).

И последнее, самое главное, судьи имеют свое, особое профессиональное правосознание, поскольку они оформились в специфическую профессиональную группу со своим мировоззрением, статусом, традициями, умениями и навыками.

Если охарактеризовать понятие профессионального правосознания судей, то оно будет исходить из базовых определений категории

профессионального правосознания. Профессиональное правосознание судей – это одна из форм индивидуального и коллективного правового сознания, опосредованная системой правовых знаний специализированного характера, комплексом правовых убеждений, знаний, стереотипов и традиций, которые формируются в судебной системе, объединенной задачами и целями судебской деятельности и правосудия.

В понятие профессионального правосознания судьи входит множество факторов и характеристик, к которым можно отнести: профессиональную компетентность (правовые и общегуманитарные знания, умения, навыки, профессиональный опыт), социально-психологическую готовность выполнять судебские функции (социальная зрелость, ответственность, аналитическое мышление, умение концентрировать внимание, работоспособность, нервно-психическая устойчивость, управленческие и коммуникативные способности, самоконтроль, интуиция, наблюдательность, стремление к познанию нового, общая эрудиция) (Тарасова 2005: 9).

На данную систему правовых и общегуманитарных знаний, психических свойств и характеристик активно влияют и внешние факторы, которые могут формировать как положительные, так и негативные аспекты в сфере профессионального правосознания судей.

Содержание профессионального правосознания судей определяется через его структуру, которая может основываться на нескольких моделях. Согласно информационной модели, содержание профессионального правосознания судей состоит из множества специфических элементов: познавательного, оценочного, волевого, поведенческого, социально-психологического и др. (Чуйков 2008: 27).

Некоторые исследователи содержание профессионального правосознания судей рассматривают как совокупность взаимообусловленных содержательных характеристик, объединенных в те или иные блоки. В данной классификации выделяют эмоционально-образный блок, логико-нормативный блок, принципиально-волевой блок и др. (Горбатова 2013: 237)

Большое значение при определении содержания профессионального правового сознания судей отводится сегодня вопросам его нравственных основ. Не вызывает сомнения, что работа судьи в современных условиях обязательно должна базироваться на принципах гуманизма и

справедливости, которые вытекают из моральных устоев человечества (Алимбеков 2009: 87).

Если раскрыть содержание категории гуманизма, то он связан с понятием человечности вообще, любви к человеку, обществу, с понятием защиты прав и свобод человека, его стремления жить свободно и счастливо. В этом аспекте соблюдение судьей принципов гуманизма означает, что он обязан строго следовать правовым принципам, конкретным правовым предписаниям для обеспечения торжества законности в стране, своими решениями повышать доверие народа к судебной системе. Можно смело сказать, что следование принципам гуманизма ведет к сокращению числа злостных проявлений правонарушений в стране, к «обеспечению защиты интересов всего общества и каждой личности в отдельности от нарушений норм права и морали» (Яковлев 2006: 17).

В судебных актах по конкретным делам, в их мотивировочной части, судьи, защищая гуманистические принципы права, прямо или опосредствованно затрагивают вопросы недопустимости нарушения не только законных предписаний, но и нарушения их моральных аспектов, т.е. необходимость пресечения аморального и антиобщественного поведения, которые наносят вред как отдельно й личности, так и всему обществу и государству.

В нравственной составляющей профессионального правосознания судей важное место отводится принципу справедливости. В юридической литературе правильно отмечается, что справедливость охватывает не только формальное равенство (одинаковое отношение к подобным случаям), но и существенное равенство, основанное на равном достоинстве каждого человека, которое требует предоставления каждому человеку его «должного», что является его правом требования. Вместе с тем содержание справедливости не определено точно ни в одном законодательном акте нашей страны. Следование судьи, как субъекта применения права, принципу справедливости описано в законодательстве РК, с одной стороны, как обеспечение равных возможностей и условий для реализации участниками судебного процесса права на всестороннее и полное исследование обстоятельств дела. С другой стороны, принцип справедливости рассматривается как критерий при разрешении соответствующих вопросов судом (АППК РК, 29 июня 2020 г.). В целом признавая верность такого подхода законодателя к содер-

жанию принципа справедливости, исследователи полагают, что суть принципа раскрыта не в полной мере. Норма о применении принципа справедливости сопровождается необходимостью следования критериям разумности, объективности и беспристрастности, которые сами требуют раскрытия их содержания ввиду оценочного характера данных понятий. Более того, принцип справедливости выражен больше в процессуальном аспекте, а, как известно, нормы материального права, применяемые судом, отражены во множественной системе нормативных правовых актов, в которых вообще нет упоминания о принципе справедливости. И такое положение имеет место, несмотря на то что суть любого судебного производства заключается в конечном итоге в законном и справедливом решении дела по существу, а не в формальном соблюдении процессуального требования принципа справедливости.

В этой связи пробел из-за отсутствия раскрытого содержательно принципа справедливости в текстах системы материальных норм, регулирующих различные общественные отношения, мог бы быть восполнен в процессуальном законодательстве с установлением более точного требования, чтобы судья, применяющий нормы материального права, руководствовался принципом справедливости.

Актуальным является и вопрос, как обеспечить судье баланс между справедливостью и законностью, как правосознание судьи может влиять на этот процесс. Российские исследователи в этой связи отмечают, что в процессе выбора между двумя или более законными вариантами решения необходимо отдавать предпочтение тому варианту, который мог бы наиболее вероятно быть воспринят общественностью как справедливый (Рундквист 2018: 17).

Каковы пути формирования профессионального правосознания судей? Здесь мы можем опираться на предыдущие исследования, которые затрагивали пути формирования профессионального правосознания в целом. Одни исследователи по данному вопросу считают, что профессиональное правосознание складывается в процессе получения специальных знаний на уровне высшего или послевузовского юридического образования (Безносков 2004: 9).

Однако следует заметить, что судьями в нашей стране становятся на основе получения юридического образования как в специализированных учебных заведениях (Академия правосудия при Верховном Суде, с 1 июля 2024 года

Академия правосудия переходит в ведение Высшего Судебного Совета РК, вузах при МВД РК и др.), так и в общих системах высшего образования в институтах, академиях и университетах. Содержание и направленность образовательных программ может значительно отличаться друг от друга. В этой связи мнение, что профессиональное правосознание судей формируется в результате получения лишь юридического образования, считаем неверным.

Отдельные исследователи полагают, что профессиональное правосознание формируется только в процессе профессиональной деятельности. Так, А.А. Пивоварова полагает, что «правосознание судьи – это вид профессионального правосознания, формируемого в связи и в процессе осуществления правосудия» (Пивоварова 2009: 7). Эта позиция тоже не совсем правильная, поскольку не учитывает множество других факторов, способствовавших становлению профессионального правосознания: получение юридического образования, самообразование, воспитание в школе и дома, воздействие внешней информационной среды, семейные традиции, врожденные положительные психические свойства и т.д.

Есть и такая позиция, что формирование профессионального правосознания не только судей, но и работников других сфер, никак не связано с профессиональной деятельностью. Такое мнение обосновывается тем, что базовые правовые знания, полученные однажды, закрепляются и не могут изменяться на протяжении всей жизни человека даже под воздействием профессиональной деятельности (Бурканова 2007: 48).

Однако мы считаем, что получение юридического образования в вузовской и послевузовской системе является лишь важным этапом в процессе формирования профессионального правового сознания судьи. Главный этап формирования и укрепления профессионального правосознания судей – это профессиональная деятельность, процесс судейской работы. На данном этапе не только чисто профессиональная работа в разрезе правоприменительной деятельности ведет к укреплению правосознания действующих судей, но и система дополнительного образования.

Заключение

Формирование и укрепление профессионального правового сознания судей и работ-

ников судебной системы являются целостным процессом становления судейских кадров и работников судебной системы на основе совокупности правовых и других социальных регуляторов, нормативно-организационного воздействия государства и общества, профессиональной деятельности, личностных характеристик и других факторов. В результате такого сложного процесса у судей и работников судебной системы вырабатывается специфический поведенческий образ со своим стилем профессионального мышления, коммуникативным общением, мировоззренческими установками, которые отличают их от правосознания других представителей юридических профессий.

Правовые установки судей, сформированные во время их обучения, самообразования и профессиональной деятельности, приводят к проявлению профессионального правосознания судьи в процессе правоприменительной деятельности. Такое проявление выражается в том, что судья, вырабатывая правовые позиции суда в ходе рассмотрения дела, соизмеряет их со своими убеждениями, установками и мировоззрением, устанавливая соответствие своих юридических оценок требованиям правовых предписаний. В этом сложном процессе роль высокого уровня профессионального правосознания трудно переоценить, поскольку такой уровень, во-первых, способствует принятию судьей законного и справедливого решения. Во-вторых, профессиональное правосознание в требуемом объеме и качестве позволяет понять многие доказательства в содержательном смысле, т.е. уяснить для себя их качественные характеристики и важность при принятии решения. В-третьих, дает возможность правильно оценить фактические обстоятельства дела в их соотношении с правовыми предписаниями. В-четвертых, будучи основой в субъективном смысле, правосознание формирует правовую позицию судьи, складывающуюся в ходе анализа фактических обстоятельств дела и приложения их к нормативно-правовым установлениям. В-пятых, роль профессионального правового сознания значимо и в ходе толкования судьями правовых норм как важной стадии правоприменительного процесса. П.С. Элькинд, анализируя роль судейского правосознания, правильно указывала, что «принцип независимости судей и подчинения их только закону определяет особое значение правосознания судей, толкующих правовые нормы в связи с их непосредственным применением. Недооценка

значения субъективного восприятия правовой нормы – путь к ее формально догматическому толкованию и применению» (*Элькинд* 1967: 141, 142).

В этом смысле судебные решение, в ходе принятия которого активно идет процесс толкования норм права и задействуется профессиональное правосознание судьи, должно иметь в своем наличии все необходимые знания о пред-

мете судебного разбирательства. Следовательно, законность, справедливость и обоснованность судебных актов детерминированы профессиональным правосознанием судьи, которое должно быть наполнено достоверными юридическими и иными знаниями, нравственными и общечеловеческими ценностями, решимостью обеспечивать верховенство права и конституционный порядок.

Литература

Frank J. *The Law and the Modern Mind* [электрон. ресурс] // Transaction Publishers, New Brunckwick (U.S.A) and London (U.K.), 2009. – URL: https://books.google.ru/books?id=rzosoYdNgEC&pg=PR3&hl=ru&source=gbps_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (дата обращения 29.07.2023).

Hulbs O.A., Kobets O.V. Professional consciousness as a factor in the regulation of the professional activity of attorneys // *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools.* – 2018. – Vol. 28. – №4. – P. 27-28.

Sachar D. *Judicial Misconduct and Public Confidence in the Rule of Law* [электрон. ресурс] // URL: <https://www.unodc.org/dohadecaration/en/news/2019/08/judicial-misconduct-and-public-confidence-in-the-rule-of-law.html> (дата обращения 29.07.2023).

Zihan Niu, Gijs Van Dijk *The Impact of Culture on Chinese Judges' Decision-Making in Contractual Damages Cases* [электрон. ресурс] // URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/asian-journal-of-law-and-society/article/abs/impact-of-culture-on-chinese-judges-decisionmaking-in-contractual-damages-cases/2894B658490CF838696419846F4353D0> (дата обращения 29.07.2023).

Аверин А.В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей: Проблемы теории и практики: дис. ... доктора юридических наук : 12.00.01 / А.В. Аверин; [Место защиты: Сарат. гос. акад. права.] – Саратов, 2004. – 381 с.

Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI [электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350> (дата обращения 29.07.2023).

Алимбеков М.Т., Ниязгулов Д. Высокая профессиональная культура судей как важный фактор противодействия правонарушениям // В Книге: Противодействие коррупции в судебной системе; Под общ.ред. К.А. Мамаи. – Астана, 2009. – 399 с.

Алимбеков М.Т., Абдрасулов Е.Б. Применение гражданско-правовых норм судом в современный период: монография. – Астана, 2009. – 274 с.

Баранов П.П., Овчинников А.И. Актуальные проблемы теории правосознания и правового мышления: учеб. пособие / П.П. Баранов, А.И. Овчинников. – Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 2006 – 184 с.

Безносков Д.С. Отношение к праву как проявление правового сознания курсантов вузов МВД РФ: автореферат дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.06 / Д.С. Безносков; [Место защиты: С.-Петерб. ун-т МВД РФ]. – Санкт-Петербург, 2004. – 22 с.

Болотаева О.С. Формирование профессионального правосознания сотрудников органов внутренних дел в условиях становления информационного общества: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / О.С. Болотаева; [Место защиты: Акад. упр. МВД РФ]. – Москва, 2011. – 236 с.

Бурканова О.А. Правосознание в правоприменительной деятельности сотрудников органов внутренних дел: дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.01 / О.А. Бурканова; [Место защиты: Моск. ун-т МВД РФ]. – Москва, 2007. – 162 с.

Горбатова М.К., Домнина А.В. Теоретические подходы к содержанию профессионального правосознания // *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского.* – 2013. – № 2 (1). – С. 235–242.

Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие / Ю. М. Грошевой. – Харьков: Вища школа: Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1986. – 183 с.

Ибраева А.С. Правовая культура судей [электрон. ресурс] // URL: <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/33812/52/4/0/2016/> (дата обращения 29.07.2023).

Особенности формирования правосознания судьи [электрон. ресурс] // URL: <https://infopedia.su/30x13125.html> (дата обращения 29.07.2023).

Пересадына О.В. Теоретико-правовой анализ профессионального правосознания: на примере правосознания сотрудников органов внутренних дел Российской Федерации: дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.01 / О.В. Пересадына; [Место защиты: Ур. гос. юрид. ун-т]. – Екатеринбург, 2017. – 222 с.

Пивоварова А.А. Правосознание и усмотрение судьи: соотношение понятий, роль при назначении наказания: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.08 / А.А. Пивоварова; [Место защиты: Сам. гос. ун-т]. – Самара, 2009. – 20 с.

Рундквист А.Н. Справедливость как обязательное требование к судебному решению // *Юридические исследования.* – 2018. – № 6. – С. 14-23.

Соболев В.В. Проблемы формирования профессионального правосознания и судейского усмотрения // Общество и право. – 2016. – № 4 (58). – С. 186-189.

Тарасова Ю.Н. Профессиональный психологический отбор кандидатов на должности федеральных судей: дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.03 / Ю.Н. Тарасова; [Место защиты: Петерб. гос. ун-т. – Санкт-Петербург]. – СПб, 2005. – 233 с.

Чуйков Д. Понятие правосознания судьи // Российский судья. – 2008. – № 7. – С. 44-48.

Чуйков Д. Структура правосознания судьи // Администратор суда. – 2008. – № 2. – С. 26-29.

Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П.С. Элькин. – Москва: Юрид. лит., 1967. – 192 с.

Яковлев Н.М. Нравственные основы формирования современного правового сознания прокуроров как необходимое условие обеспечения прав, свобод и законных интересов участников уголовного судопроизводства // Безопасность бизнеса. – 2006. – №4. – С. 12-20.

References

Averin A.V. Sudebnoe pravoprimerenie i formirovanie nauchno-pravovogo soznaniya sudej: Problemy` teorii i praktiki: dis. ... doktora juridicheskix nauk : 12.00.01 [Judicial law enforcement and the formation of scientific and legal consciousness of judges: Problems of theory and practice: dis. ... Doctor of Law : 12.00.01] / A.V. Averin; [Mesto zashhity` : Sarat. gos. akad. prava.] – Saratov, 2004. – 381 s.

Administrativny`j procedurno-processual`ny`j kodeks Respubliki Kazaxstan ot 29 iyunya 2020 goda № 350-VI [Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan dated June 29, 2020 No. 350-VI] [e`lektron. resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K200000350> (data obrashheniya 29.07.2023).

Alimbekov M.T., Niyazgulov D. Vy`sokaya professional`naya kul`tura sudej kak vazhny`j faktor protivodejstviya pravonarusheniyam // V Knige: Protivodejstvie korrupcii v sudebnoj sisteme; Pod obshh.red. K.A. Mami. [High professional culture of judges as an important factor in countering offenses // In the Book: Countering corruption in the judicial system; Under the general editorship of K.A. Mami]. – Astana, 2009. – 399 s.

Alimbekov M.T., Abdrasulov E.B. Primenenie grazhdansko-pravovy`x norm sudom v sovremenny`j period: monografiya [Application of civil law norms by the court in the modern period: monograph]. – Astana, 2009. – 274 s.

Baranov P.P., Ovchinnikov A.I. Aktual`ny`e problemy` teorii pravosoznaniya i pravovogo my`shleniya: ucheb. Posobie [Actual problems of the theory of legal awareness and legal thinking: studies. manual] / P.P. Baranov, A.I. Ovchinnikov. – Rostov-na-Donu: RYuI MVD Rossii, 2006 – 184 s.

Beznosov D.S. Otnoshenie k pravu kak proyavlenie pravovogo soznaniya kursantov vuzov MVD RF: avtoreferat dis. ... kandidata psixologicheskix nauk: 19.00.06 [Attitude to law as a manifestation of the legal consciousness of cadets of universities of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation: abstract of the dissertation of the candidate of psychological Sciences: 19.00.06] / D.S. Beznosov; [Mesto zashhity` : S.-Peterb. un-t MVD RF]. – Sankt-Peterburg, 2004. – 22 s.

Bolotaeva O.S. Formirovanie professional`nogo pravosoznaniya sotrudnikov organov vnutrennix del v usloviyax stanovleniya informacionnogo obshhestva: dis. ... kandidata juridicheskix nauk: 12.00.01 [Formation of professional legal awareness of employees of internal affairs bodies in the context of the formation of an information society: dissertation of the Candidate of Law: 12.00.01] / O.S. Bolotaeva; [Mesto zashhity` : Akad. upr. MVD RF]. – Moskva, 2011. – 236 s.

Burkanova O.A. Pravosoznanie v pravoprimeritel`noj deyatel`nosti sotrudnikov organov vnutrennix del: dis. ... kandidata juridicheskix nauk: 12.00.01 [Legal awareness in law enforcement activities of employees of internal affairs bodies: dis. ... candidate of Law sciences: 12.00.01] / O.A. Burkanova; [Mesto zashhity` : Mosk. un-t MVD RF]. – Moskva, 2007. – 162 s.

Chujkov D. Ponyatie pravosoznaniya sud`i [The concept of justice of the judge // A Russian judge] // Rossijskij sud`ya. – 2008. – № 7. – S. 44-48.

Chujkov D. Struktura pravosoznaniya sud`i // Administrator suda [The structure of the judge`s legal consciousness // Court administrator]. – 2008. – № 2. – S. 26-29.

E`l`kind P.S. Tolkovanie i primenenie norm ugovolno-processual`nogo prava [Interpretation and application of the norms of criminal procedure law] / P.S. E`l`kind. – Moskva: Yurid. lit., 1967. – 192 s.

Frank J. The Law and the Modern Mind [e`lektron. resurs] // Transaction Publishers, New Brunkswick (U.S.A) and London (U.K.), 2009. – URL: https://books.google.ru/books?id=rzosoYdNgEC&pg=PR3&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (data obrashheniya 29.07.2023).

Gorbatova M.K., Domnina A.V. Teoreticheskie podxody` k soderzhaniyu professional`nogo pravosoznaniya [Theoretical approaches to the content of professional legal awareness] // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. – 2013. – № 2 (1). – S. 235-242.

Groshevoj Yu.M. Professional`noe pravosoznanie sud`i i socialisticheskoe pravosudie [Professional legal awareness of a judge and socialist justice] / Yu. M. Groshevoj. – Xar`kov: Vishha shkola: Izd-vo pri Xar`kovskom gos. un-te, 1986. – 183 s.

Hulbs O.A., Kobets O.V. Professional consciousness as a factor in the regulation of the professional activity of attorneys // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. – 2018. – Vol. 28. – №4. – P. 27-28.

Ibraeva A.S. Pravovaya kul`tura sudej [The legal culture of judges] [e`lektron. resurs] // URL: <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/33812/52/4/0/2016/> (data obrashheniya 29.07.2023).

Osobennosti formirovaniya pravosoznaniya sud`i [Features of the formation of the judge`s legal consciousness] [e`lektron. resurs] // URL: <https://infopedia.su/30x13125.html> (data obrashheniya 29.07.2023).

Peresadina O.V. Teoretiko-pravovoj analiz professional'nogo pravosoznaniya: na primere pravosoznaniya sotrudnikov organov vnutrennix del Rossijskoj Federacii: dis. ... kandidata yuridicheskix nauk : 12.00.01 [Theoretical and legal analysis of professional legal awareness: on the example of the legal awareness of employees of the internal affairs bodies of the Russian Federation: dis. ... candidate of Law : 12.00.01] / O.V. Peresadina; [Mesto zashhity': Ur. gos. jurid. un-t]. – Ekaterinburg, 2017. – 222 s.

Pivovarova A.A. Pravosoznanie i usmotrenie sud'i: sootnoshenie ponyatij, rol' pri naznachenii nakazaniya: avtoreferat dis. ... kandidata yuridicheskix nauk: 12.00.08 [Legal awareness and discretion of the judge: the ratio of concepts, the role in sentencing: abstract of the dissertation of the candidate of Law: 12.00.08] / A.A. Pivovarova; [Mesto zashhity': Sam. gos. un-t]. – Samara, 2009. – 20 s.

Rundkvist A.N. Spravedlivost' kak obyazatel'noe trebovanie k sudebnomu resheniyu [Justice as a mandatory requirement for a judicial decision // Legal research.] // Yuridicheskie issledovaniya. – 2018. – № 6. – S. 14-23.

Sobolev V.V. Problemy formirovaniya professional'nogo pravosoznaniya i sudejskogo usmotreniya [Problems of formation of professional legal awareness and judicial discretion // Society and law.] // Obshhestvo i pravo. – 2016. – № 4 (58). – S. 186-189.

Sachar D. Judicial Misconduct and Public Confidence in the Rule of Law [e'lektron. resurs] // URL: <https://www.unodc.org/dohadeclearation/en/news/2019/08/judicial-misconduct-and-public-confidence-in-the-rule-of-law.html> (data obrashheniya 29.07.2023).

Tarasova Yu.N. Professional'ny'j psixologicheskij otbor kandidatov na dolzhnosti federal'ny'x sudej: dis. ... kandidata psixologicheskix nauk: 19.00.03 [Professional psychological selection of candidates for the positions of federal judges: dis. ... candidate of psychological sciences: 19.00.03] / Yu.N. Tarasova; [Mesto zashhity': Peterb. gos. un-t. – Sankt-Peterburg]. – SPb, 2005. – 233 s.

Yakovlev N.M. Nравstvenny'e osnovy formirovaniya sovremennogo pravovogo soznaniya prokurorov kak neobxodimoe uslovie obespecheniya prav, svobod i zakonny'x interesov uchastnikov ugovolnogo sudoproizvodstva [The moral foundations of the formation of modern legal consciousness of prosecutors as a necessary condition for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings // Business security] // Bezopasnost' biznesa. – 2006. – №4. – S. 12-20.

Zihan Niu, Gijs Van Dijck The Impact of Culture on Chinese Judges' Decision-Making in Contractual Damages Cases [e'lektron. resurs] // URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/asian-journal-of-law-and-society/article/abs/impact-of-culture-on-chinese-judges-decisionmaking-in-contractual-damages-cases/2894B658490CF838696419846F4353D0> (data obrashheniya 29.07.2023).

S. Cheloukhine

John Jay College of Criminal Justice, USA, New York
e-mail: S_scheloukhine@mail.ru

POLICE, BUSINESSPERSON, AND THEIR ROLE IN CORRUPT NETWORK IN RUSSIA

This study examines crime and corruption in the Russian civil service and in law enforcement agencies after legislative and police reforms. It demonstrates the transformation of organized crime in Russia into a new corrupt network of organized crime, law enforcement agencies and government officials, in stark contrast to the original political intentions.

The purpose of this study was to assess the scale and threat of crime and corruption in Russian law enforcement agencies. The paper also classifies the nature, structure, scale and method of operation of windows. The results of this project will be submitted for publication in scientific journals for the implementation of crime prevention in this area. Moreover, these studies tended to examine the phenomenon of OPS, demonstrate its post-Soviet roots and legacy, and later applied to countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Belarus, and China. The Russian corruption network, especially in the last few years, has radically changed the trajectory of the transition period in newly democratized countries. This research has a huge scientific contribution and significance for the disciplines of crime, corruption, criminal networks, organized crime, and politics of countries with economies in transition.

Key words: crime, corruption, organized crime, police reforms, law enforcement, Criminal Networks, transit crime, economic crimes.

С.И. Шелухин

Джон Джей қылмыстық сот төрелігі колледжі, АҚШ, Нью-Йорк қ.
e-mail: S_scheloukhine@mail.ru

Полиция, іскер тұлға және олардың Ресейдегі сыбайлас жемқорлық жүйесіндегі рөлі

Бұл зерттеу заңнама мен полиция реформаларынан кейін Ресей мемлекеттік қызметіндегі және құқық қорғау органдарындағы қылмыс пен сыбайлас жемқорлықты қарастырады. Бұл Ресейдегі ұйымдасқан қылмыстың ұйымдасқан қылмыстың, құқық қорғау органдарының және мемлекеттік қызметкерлердің, шенеуніктердің жаңа сыбайлас жемқорлық желісіне айналуын көрсетеді бұл бастапқы саяси ниеттерден күрт айырмашылығы.

Бұл зерттеудің мақсаты Ресейдің құқық қорғау органдарындағы қылмыс пен сыбайлас жемқорлықтың ауқымы мен қаупін бағалау болды. Жұмыс сонымен қатар терезелердің табиғатын, құрылымын, масштабын және жұмыс әдісін жіктейді. Осы жобаның нәтижелері осы саладағы құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша іске асыру үшін ғылыми журналдарға жариялау үшін ұсынылатын болады. Сонымен қатар, бұл зерттеулер әдетте ҰҚЖ құбылысын қарастырды, оның посткеңестік тамыры мен мұрасын көрсетті және кейінірек Қазақстан, Қырғызстан, Беларусь және Қытай сияқты елдерге қолданылды. Ресейдің сыбайлас жемқорлық желісі, әсіресе соңғы бірнеше жылда, жаңадан демократияланған елдердегі өтпелі кезеңнің траекториясын түбегейлі өзгертті. Бұл зерттеу қылмысқа, сыбайлас жемқорлыққа, қылмыстық желілерге, ұйымдасқан қылмысқа және өтпелі экономикасы бар елдердің саясатына қатысты пәндер үшін үлкен ғылыми үлес пен маңызға ие.

Түйін сөздер: қылмыс, сыбайлас жемқорлық, ұйымдасқан қылмыс, полиция реформалары, құқық қорғау органдары, қылмыстық желілер, транзиттік қылмыс, экономикалық қылмыстар.

С.И. Шелухин

Колледж уголовного правосудия имени Джона Джея, США, г. Нью-Йорк
e-mail: S_scheloukhine@mail.ru

Полиция, деловая личность и их роль в коррумпированной системе России

В данном исследовании рассматривается преступность и коррупция на российской государственной службе и в правоохранительных органах после реформ законодательства и полиции. Он демонстрирует трансформацию организованной преступности в России в новую коррумпированную сеть организованной преступности, правоохранительных органов и государственных чиновников, должностных лиц что резко контрастирует с первоначальными политическими намерениями.

Целью данного исследования было оценить масштабы и угрозу преступности и коррупции в российских правоохранительных органах. В работе также классифицированы природа, структура, масштаб и метод работы ОКН. Результаты этого проекта будут представлены для публикации в научные журналы для реализации по профилактике правонарушении в данной сфере. Более того, эти исследования, как правило, рассматривали феномен ОПС, демонстрировали его постсоветские корни и наследие и позже применялись к таким странам, как Казахстан, Кыргызстан, Белоруссия и Китай. Российская коррупционная сеть, особенно в последние несколько лет, кардинально изменила траекторию переходного периода в недавно демократизированных странах. Это исследование имеет огромный научный вклад и значение для дисциплин, посвященных преступности, коррупции, преступным сетям, организованной преступности и политике стран с переходной экономикой.

Ключевые слова: преступность, коррупция, организованная преступность, реформы полиции, правоохранительные органы, криминальные сети, транзитная преступность, экономические преступления.

Introduction

In the past decade, many transitional countries, especially post-Soviet Russia, have experienced the merging of criminals, state officials, businesspersons, and law enforcement into criminal networks for mutual financial and economic benefits. A close examination of crime in Russia reveals two interdependent tendencies: the economization of organized crime and rising levels of crime itself. At the turn of the 21st century, the illegal distribution of state property had been completed. Many criminal authority (*vory v zakone*) figures were killed in the turf war of the mid-1990s between rival groups, while others ended up in prison; the remaining criminal *avtoritety* (authorities) – a substantial number – have either successfully legalized their businesses and become law-abiding citizens or have joined a criminal network.

This study was aimed at the investigation of crime in the post-transitional Russia and pursued to demonstrate that the phenomena of crime and corruption in Russia occur on a much larger scale of criminal networks, – as an expansion of organized crime into all social, legal, and economic spheres of Russia.

Methods and materials

During the research process, general and specific methods of scientific knowledge were used. The use of logical methods of cognition (deduction, induction, analogy, etc.) made it possible to study the assigned tasks through the prism of achieving the final goal of the study.

Results and discussion

The *hypothesis* of this investigation is that their operations led to a fundamentally new phenomenon: the Organized Corrupt Network (OCN), a symbiosis of existing forms of corruption with organized crime. This study was also intended to support the hypothesis that crimes increase relative to economic growth, compared with other countries, (such as the USA). Moreover, these investigations tended to look at OCN phenomena and demonstrate its post-Soviet roots and legacy, as well as, at the later stage, apply to countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Belorussia and China. Russian Corrupt Network, particularly in the past few years, dramatically changed the path of transition in newly democratized countries. This study has vast scholarly contribution

and significance to the disciplines focused on Crime, Corruption, Criminal Networks, Organized Crime and Politics of countries in transition. The result of this study is to be useful to be applied to countries such as Belorussia, North Korea, China and others, which are still closed to many scholars.

Background

A central aspect of this study was on describing and understanding the fundamental changes that have taken place in Russia in the last five to seven years that have resulted in consistently increasing crime in Russian social and legal spheres. In essence, the dynamic is the following: crimes in the Soviet economy have evolved into white collar crime committed by businesspersons in the sphere of economic activity; moreover, financial crime has evolved into organized crime, and then it has further evolved into the organized corrupt networks controlled by Law Enforcement (King, Cheloukhine 2007).

While much has been written about various aspects of organized crime, no research has examined these causes and their part in the development of the Organized Crime and Corrupt Network (OC&CN), and specifically its present situation in Russia.

There are very few published studies focusing on corruption and crime in Russia. There are two or three articles published (King, Haberfeld, Cheloukhine 2007, 2011, Orttung, Latta 2008) that specifically focused on Corrupt Network in Russia. There is still a gap in defining the Corrupt Network origin, structure, operation, and effect on the social and economic environment. This work has filled this void.

There is a general assumption that the distinctive feature of Russian organized crime, compared to European *transit crime*, is the control of economic sectors or regions (Finckenauer & Voronin, 2001; Varese, 2001; Galeotti, 2002; Friedman, 2002, Hellman J. S., Geraint J., Kaufmann D. 2003). Moreover, as distinct from *pyramidal structures* (Kleemans, 2007), the overall system of criminal groups can best be described in terms of corrupt networks.

It is also problematic to look at economic crime from a Western perspective because the conceptions of economic crime are so different between the West and Russia. When Western scholars discuss economic crime, they tend to focus on three aspects: the offender's motivations, economic outcomes, and economic processes. The offender's motivation

refers to economic crimes as illegal acts in which the offender's principal motivation appears to be economic gain (Freeman, 1996). In this sense, an economic crime is considered any offence in which individuals or groups *purposely* act in an illegal manner to gain financial returns. This includes such diverse crimes as robbery, drug dealing, tax evasion, computer crime and subsidy fraud. The economic-outcome analysis defines economic crime as offences from which victims incur economic costs (Savelsberg, 1987; Reuvid, 1995). The third approach (Baker, 1974), economic process, contends that the processes that lead to criminal behavior are the same as those that guide consumer behavior in the marketplace, supply and demand.

Discussion

Russian experts began to study this problem toward the end of the 1980s (Gurov, 1988, 1990, 1992; Dolgova, Dyakova 1989; Vaksberg, 1991). Early on, a distinction was made between organized crime and traditional or economic crime in the so-called shadow economy. It was assumed (Krusmann, 2004) that economic crime in general is an economic phenomenon, and that organized crime manifests itself as a component of economic corruption. In the Russian context, economic corruption comes in the form of an unstable and inefficient Russian government and a relatively high level of corruption among its leadership, the use of authority to achieve private and personal profits, as well as in high and middle rank of law enforcement.

Many experts have approached economic crime without stigmatizing it *a priori* as part of the general criminalization of the economy. Rather, they view it as a "generic response to a part of the post-Soviet transition," and analyze economic crime within the context of the functioning of state, law enforcement, privatization, and market institutions in post-Soviet Russia (Shelley, 1995; Larichev, 1998, 2002; Ledeneva, 2000; Boldyreva, 2001; Gilinskiy, 2002; Volkov, 2002; Molokoedov, 2005, Lambsdorff J. G. 2007). There are few studies that focused on explaining patterns of corruption in the Russian regions and former Soviet states (Cheloukhine, King 2007; Dininio P., Orttung R. W. 2005), however, these works did not examine this process or dynamic and did not apply it to civil service and police.

In Russia, a discussion of economic (and financial) crime does not make sense without also discussing organized crime. Depending on the

character and forms of activity, at present time there are two main types of crime: violent crime, committed by members of long-established crime organizations, and economic crimes, committed by government officials and law enforcement. The methods of the first one is theft, racketeering, forgery, and murder, as gangsters go about satisfying people's certain desires for narcotics, weapons, and prostitution. Economic crime, by contrast, has a completely bureaucratic nature. People in the financial, legal, business and especially oil and gas sectors working with state bureaucrats to conduct illegal operations involving funds, property, and securities of the state and commercial institutions.

The new crime introduces appear to be typical responses to white-collar crime, but in the Russian context they are mostly relevant in organized crime (Gerber 2000). An intriguing element here is the notion of organized crime as truly organized, a "business providing services, such as debt collection, conflict resolution etc., in response to respective market demand" (Rosser 2002; Osipian 2010, Dininio 2005; Cheloukhine 2007).

There are also scholars that examine corruption micro & macro-economic models, and their interactions by using statistical and econometric analysis. Their research focused on the corruption economic aspects and its association to political regimes and social status in different countries (Abed 2002; Kotkin 2004; Rose-Ackerman 2006). Others focus on the processes after the collapse of the USSR and on the corruption opportunity (Shleifer 1993, 1998; Acemoglu 2000). There are studies that examined corruption as exploiting political power, or those "using administrative resource" for personal gain (Allina-Pisano 2010; Ledeneva 2011). And only a few investigated corrupt networks (Jiang, 2006; Cheloukhine 2007; Stefes, 2007). On the empirical level, scholarship on corruption is relatively small, mostly focused on sectors of economy, such as banking, education, judicial system (Galitsky, Levin, 2007; Osipian 2010, 2012; Yakovlev, 2001) and not on the systemic level.

Conclusions

So far, all comparable studies can be broken down into three types. The first one is about the history of corruption in Russia, Soviet Union, and

post-Soviet period. The second is focused on the economic and political contexts of corruption unique to the USSR and the famous "*blat*" (scratch my back and I will scratch yours). The third is concentrated on post-Soviet corruption in 1990s, transitional period and criminal privatization schemes. However, there is no study that fully explores the process of FSB-zation of all economic and political levels and development of the Corrupt Network. As Director of the Ural's Institute of Society Development and Modernization Dr. Potapov stated "...corruption became the system's foundation factor of whole Russian society" (Remizov, 2014).

It can be argued that there is nothing new in all this, and that the old patterns, which existed in the Soviet Union, are simply being revised to fit the new circumstances.

There was a perception that organized crime and corruption has been on the decline in Russia. Moreover, decline in Organized Crime (OC) group numbers, turf wars, murder for hire and improving small business function conditions created an image that OC, *avtoritety*, and corruption are defeated. On the conceptual and empirical levels, the existing literature does not capture and the new realities shaping the evolving OCN, – the state and the economy.

Perhaps, there is another, objective factor. Since the war in Ukraine, and within existing US-EU sanctions, many western scholars were forced out of Russia or not allowed to visit under pretext of "counter-espionage and Russia-Ukraine conflict"; consequently, it is a phase without impartial data collection. Therefore, except for inaccessible research in Russia and isolated media reports, no independent information on OCN has been published. Therefore, this study is bringing a new perspective to the study of corruption in Russia.

It is increasingly the case that the criminal organizations determine the rules of the game. In the new system, much Organized Corrupt Network is designed not to overcome the inefficiencies of state control of economic life, but to protect criminal organizations from prosecution. Indeed, systemic corruption as an instrument of organized crime has helped to maintain a safe home base within which criminal organizations can function unhindered and from which they can increasingly engage in transnational activities.

Әдебиеттер

- Боярскы, А. Анатомия коррупци: полицейские и оборотни. 09/03/2015. 1/10/2017 от <http://kommersant.ru/doc/2674249>.
- Cheloukhine & Habersfeld. (2011) *Russian Organized Corruption Networks and its International Trajectories*. Springer, NY
- Газета Взгляд. В МВД назвали средний размер взятки в России. 20 Май 2016. <http://www.vz.ru/news/2016/5/20/811684.html>
- Весь сор в одной избе. Генералу МЧС дали 20 лет. Независимая Газета. 07/09/2006 от 2/3/2017 http://www.compromat.ru/page_19240.htm; http://www.compromat.ru/page_13525.htm.
- Kolesnikova O., Kocals K., Ryvkina R., Cimagin Yu. *Economic enterprise of the Police Officers in Russia. Scale, Causes and Consequences*. Moscow, ISEPN RAN 2003.
- The Law on the Police was approved by the Russian Federal Assembly and subsequently signed into law by then-President of Russian Federation Dmitry Medvedev on February 7, 2011. This law replaced Soviet-era legislation as the foundation for law enforcement activities within the county.
- Полицейский теневоу предприниматель. Почему так? https://republic.ru/economics/korni_i_posledstviya_tenevogo_biznesa_rossiyskoy_politsii-762270.xhtml
- Russia's militia now history, gives way to police. *Russia Today*, 2/28. 2011. <https://www.rt.com/politics/militia-police-nurgaliev-address/> / Accessed 2/3/2017
- Кудрин, В. А., Шаги реформ: от милиции к полиции. Вестник Санкт-Петербургского Университета МВД России. №3/2010. Государство и право. Юридические науки <http://cyberleninka.ru/article/n/shagi-reformy-ot-militsii-k-politsii#ixzz4TRk8Q2tV>
- Взгляд, Деловая Газета. Эксперты оценили идею нового сокращения штатов МВД. <http://vz.ru/society/2015/1/15/724441.html>
- Федеральный Закон о Полиции. 7/2/2011. Н 3-ФЗ. 1/10/2017 от http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/.
- Кхабаров Р. Милиция деградировала на моих глазах. Русский репортёр. 2/3/2017 от <http://rusrep.ru/article/2011/10/18/militia/>.
- Пашкин, М. Чаинман оф Координатинг Боард фор Полице Лабор Унион. «Как Анти-Милицейская компания в СМИ сказала на работе милиции». 2/2/2017 // <https://lenta.ru/conf/pashkin/>.
- Не просто вымогательство а подстава за \$500.000. 29/05/2015. 1/10/2017 от <http://yar.mk.ru/articles/2015/05/29/ne-prosto-vumogatelstvo-a-podstava-za-500000.html>.
- Полицейский теневоу предприниматель. Почему так? Ноябрь 28, 2016. https://republic.ru/economics/korni_i_posledstviya_tenevogo_biznesa_rossiyskoy_politsii-762270.xhtml. <http://rbcholding.com/business.shtml>

References

- Boyarsky, A. *Anatomiya korruptsii: politseiskie I oborotni* [Anatomy of corruption: policemen and werewolves]. 09/03/2015. Retrieved 1/10/2017 from <http://kommersant.ru/doc/2674249>.
- Cheloukhine & Habersfeld. (2011) *Russian Organized Corruption Networks and its International Trajectories*. Springer, NY
- Газета Взгляд. V MVD nazvali srednii razmer vzyatki v Rossii [The Interior Ministry called the average size of a bribe in Russia]. 20 May 2016. <http://www.vz.ru/news/2016/5/20/811684.html>
- Ves' sor v odnoi izbe. Generalu MChS dali 20 let. *Nezavisimoaya Gazeta* [The weight of the litter in one hut. The General of the Ministry of Emergency Situations was given 20 years. Independent Newspaper]. 07/09/2006. Retrieved 2/3/2017 from http://www.compromat.ru/page_19240.htm; http://www.compromat.ru/page_13525.htm.
- Kolesnikova O., Kocals K., Ryvkina R., Cimagin Yu. *Economic enterprise of the Police Officers in Russia. Scale, Causes and Consequences*. Moscow, ISEPN RAN 2003.
- The Law on the Police was approved by the Russian Federal Assembly and subsequently signed into law by then-President of Russian Federation Dmitry Medvedev on February 7, 2011. This law replaced Soviet-era legislation as the foundation for law enforcement activities within the county.
- Politseysky tenevoi predprinimatel. Puchemu tak? [The policeman is a shadow businessman. Why is that?] Retrieved from https://republic.ru/economics/korni_i_posledstviya_tenevogo_biznesa_rossiyskoy_politsii-762270.xhtml Accessed November 28, 2016
- Russia's militia now history, gives way to police [Russia's police now history, gives way to police]. *Russia Today*, 2/28. 2011. <https://www.rt.com/politics/militia-police-nurgaliev-address/> / Accessed 2/3/2017
- Kudrin, V. A., Shagi reform: ot militsii k politzii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta MVD Rossii*. [Reform steps: from the police to the police. Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia]. – № 3 / 2010. Государство и право. Юридические науки <http://cyberleninka.ru/article/n/shagi-reformy-ot-militsii-k-politsii#ixzz4TRk8Q2tV>

Vzglyad, Delovaya Gazeta. Eksperty oshenili ideyu novogo sokrasheniya shtatov MVD [Business Newspaper. Experts have rejected the idea of a new reduction in the staff of the Ministry of Internal Affairs.]. <http://vz.ru/society/2015/1/15/724441.html>

Federalnyi Zakon o Politsii. 7/2/2011. N 3-Φ3. Retrieved 1/10/2017 from http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/.

Khabarov. R. "Militsiya degradirovala na moikh glazakh" Russkii reporter. Retrieved 2/3/2017 from <http://rusrep.ru/article/2011/10/18/militia/>.

Pashkin, M. Chainman of Coordinating Board for Police Labor Union. "Kak Anti-Militseiskaya kampaniya v SMI skazalas na rabote militsii. Retrieved 2/2/2017 from <https://lenta.ru/conf/pashkin/>.

Ne prosto vymogatel'stvo a podstava za \$500.000. 29/05/2015. Retrieved 1/10/2017 from <http://yar.mk.ru/articles/2015/05/29/ne-prosto-vymogatelstvo-a-podstava-za-500000.html>.

Politseyskiy tenevoi predprinimatel. Puchemu tak? Retrieved November 28, 2016 from https://republic.ru/economics/korni_i_posledstviya_tenevogo_biznesa_rossiyskoy_politsii-762270.xhtml. <http://rbcholding.com/business.shtml>

МРНТИ 10.01.08

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2023.v108.i4.06>**Д.Қ. Нұрпейісов***, **А.Х. Хамит**, **М.Қ. Пулатова**

Институт государства и права им. Г. Сапарғалиева, КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: dake04@rambler.ru

ПРАВОВОЙ МОНИТОРИНГ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ В ЦЕЛЯХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ

Настоящая статья посвящена исследованию важной проблемы – правового мониторинга нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов. Главной целью нашего исследования является анализ теоретико-правовых вопросов, связанных с этой проблемой. Эта работа представляет собой теоретическое исследование, которое охватывает различные аспекты мониторинга нормативных актов и их роли в обеспечении интересов государства.

Данная работа имеет как научную, так и практическую значимость. Научная значимость работы проявляется в том, что она способствует лучшему пониманию важности для государства правового мониторинга нормативных правовых актов в целях обеспечения в них национальных интересов. Практическое значение данной работы заключается в том, что она может быть использована в разработке практических мероприятий по обеспечению национальных интересов через более эффективный правовой мониторинг нормативных правовых актов.

Настоящее исследование позволяет лучше понять роль правового мониторинга нормативных правовых актов в обеспечении национальных интересов и вносит вклад в развитие знаний о правовом мониторинге нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов и его важности для национальной безопасности. Таким образом, наше исследование может служить основой для улучшения механизмов правового мониторинга нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов, а также может быть полезным для практиков, законодателей и исследователей.

Ключевые слова: Правовой мониторинг; нормативные правовые акты; национальные интересы; теоретико-правовые аспекты; национальная безопасность

D.K. Nurpeissov*, A.H. Hamit, M.K. Pulatova

Institute of State and Law named after G. Sapargaliev, KazNU named after al-Farabi, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: dake04@rambler.ru

Legal monitoring of regulative legal acts to provide national interests: theoretical and legal issues

This article is dedicated to the investigation of a critical issue – legal monitoring of regulatory legal acts to safeguard national interests. The main objective of our research is to analyze theoretical and legal aspects related to this matter. This work represents a theoretical study that covers various aspects of monitoring regulatory acts and their role in securing the state's interests.

Work holds both scientific and practical significance. The scientific importance of this work is evident in its contribution to a better understanding of the importance of legal monitoring of regulatory legal acts for safeguarding national interests. The practical value of this work lies in its potential use in the development of practical measures to ensure national interests through more effective legal monitoring of regulatory legal acts.

This research enables a better understanding of the role of legal monitoring of regulatory legal acts in safeguarding national interests and contributes to the advancement of knowledge regarding legal monitoring of regulatory legal acts for the purpose of securing national interests and its significance for national security. Thus, our research can serve as a foundation for improving mechanisms for legal monitoring of regulatory legal acts to ensure national interests and can be beneficial for practitioners, legislators, and researchers.

Key words: legal monitoring; normative legal acts; national interests; theoretical and legal aspects; National security.

Д.К. Нурпеисов*, А.Х. Хамит, М.К. Пулатова

Ғ. Сапарғалиев атындағы Мемлекет және құқық институты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: dake04@rambler.ru

**Ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету мақсатындағы
нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингі:
теориялық және құқықтық мәселелер**

Бұл мақала маңызды проблеманы – ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету мақсатында нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингін зерттеуге арналған. Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – осы мәселеге қатысты теориялық және құқықтық мәселелерді талдау. Бұл жұмыс нормативтік-құқықтық актілердің мониторингінің әртүрлі аспектілерін және олардың мемлекет мүдделерін қамтамасыз етудегі рөлін қамтитын теориялық зерттеу болып табылады.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы бар. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету мақсатында нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингінің мемлекет үшін маңыздылығын тереңірек түсінуге ықпал етуінде көрінеді. Бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы оның нормативтік құқықтық актілерге неғұрлым тиімді құқықтық мониторинг жүргізу арқылы ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету бойынша практикалық шараларды әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін екендігінде.

Мақала ұлттық мүдделерді қамтамасыз етудегі нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингінің рөлін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді және ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету және оның ұлттық қауіпсіздік үшін маңыздылығын қамтамасыз ету мақсатында нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингі туралы білімді дамытуға ықпал етеді. Осылайша, біздің зерттеулеріміз ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету мақсатында нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингі тетіктерін жетілдіруге негіз бола алады, сонымен қатар практиктер, заң шығарушылар мен зерттеушілер үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: құқықтық мониторинг; нормативтік құқықтық актілер; ұлттық мүдделер; теориялық және құқықтық аспектілері; ұлттық қауіпсіздік.

Введение

Актуальность исследования вопросов правового мониторинга нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов обуславливается растущими вызовами и новыми угрозами безопасности. В современных условиях, где геополитические интересы играют ключевую роль, обеспечение национальных интересов государств становится особенно важным. Для обеспечения эффективной защиты и продвижения этих интересов и должна быть создана система правового мониторинга нормативных правовых актов. И данная работа призвана заполнить определенный пробел в исследованиях, связанных с институтом правового мониторинга, и подчеркнуть актуальность и важность темы правового мониторинга в целях обеспечения национальных интересов государства. Мониторинг является основным инструментом для отслеживания исполнения нормативных правовых актов в государственной системе управления. Правового мониторинга за судебными действиями поможет своевременно выявлять и устранять дефекты в законодательстве, которая будет способствовать соблюдению законности

и правоприменению нормативного правового акта.

Материалы и методы

Несмотря на важность данной проблемы, количество исследований, посвященных правовому мониторингу нормативных правовых актов в контексте обеспечения национальных интересов, все же недостаточно. В этом плане следует выделить работы Бусурманова Ж., посвященной месту и роли мониторинга в правотворческой деятельности государства (Бусурманов 2013: 325), Белкина М., где исследуется практика правового мониторинга в контексте обеспечения национальных интересов (Белкин 2018: 101), Иванова А., рассматривающего правовой мониторинг как важный инструмент для обеспечения национальных интересов (Иванов 2015: 45), Горбуновой Н., анализирующей роль правового мониторинга в обеспечении национальных интересов, основываясь на опыте России (Горбунова 2017: 33), Семеновой Е., которая проводит анализ методологии правового мониторинга и подчеркивает его значение для национальной безопасности (Семенова, 2020: 78). Результаты

данных исследований указывают на важность развития механизмов правового мониторинга для обеспечения национальной безопасности и стабильного развития государства.

Из зарубежных исследований следует отметить работы Bannister J. (Bannister 2003: 7-20), Holland J. (Holland 2017: 1459-1490). Сравнительный анализ методов правового мониторинга, применяемых в различных государствах, отражает разнообразие подходов к решению задачи обеспечения национальных интересов в нормативных правовых актах. Эти научные труды охватывают различные аспекты правового мониторинга и его роли в международных и национальных контекстах, соответственно могут представлять интерес для дальнейшего изучения темы исследования и внести вклад в понимание правового мониторинга с учетом национальных интересов.

В целом же, многие исследования в этой области сконцентрированы на общих аспектах правового мониторинга, но мало уделяют внимания его роли в обеспечении национальных интересов, как, например, в исследовании Тлембаевой Ж. и Тұрлыбек Д., посвященной теоретическим и практическим аспектам проведения правового мониторинга нормативных правовых актов в Республике Казахстан и его роли в модернизации национальной правовой системы (Тлембаева 2018: 5-11), в работе Дюсенова Е. и Карахожаева О., посвященного вопросам совершенствования правового мониторинга нормативных правовых актов (Дюсенов 2015: 101–104) или в работе Ковалева П., где проводится сравнительный анализ методов правового мониторинга в различных странах (Ковалев, 2016: 55), а также в работе Горохова Д. и других (Горохов 2017: 160). Это пробел, который необходимо заполнить.

Результаты и обсуждение

В связи с серьезными изменениями в мировой политике и экономике, появлением новых видов технологий, а также с развитием новых видов угроз, появляются объекты, требующие более глубокого анализа и мониторинга в целях обеспечения национальной безопасности. Это включает в себя и изменения в национальном законодательстве, касающиеся обеспечения национальных интересов. Все эти факторы обуславливают актуальность выбранной темы и подчеркивают важность проведения исследований в области правового мониторинга нормативных

правовых актов с акцентом на национальных интересах. Результаты таких исследований могут способствовать более эффективной защите интересов государства и обеспечению его национальной безопасности.

Объектом данного исследования является правовой мониторинг нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов.

Предметом исследования являются теоретико-правовые вопросы в контексте обеспечения национальных интересов государства.

Целью данного исследования является анализ правового мониторинга нормативных правовых актов с ориентацией на обеспеченность национальных интересов. Основной целью работы является углубленное понимание теоретических и правовых аспектов этой проблемы, представление относительно нового взгляда на данные вопросы.

Задачами исследования являются: анализ теоретико-правовых аспектов институтов правового мониторинга и национальных интересов; выявление объектов правового мониторинга нормативных правовых актов в стране и отражение национальных интересов Казахстана в соответствии с действующим законодательством; оценка роли правового мониторинга в обеспечении национальных интересов и значения закрепления национальных интересов посредством нормативных правовых актов. Главная задача данного исследования заключается в анализе и доказательстве важности правового мониторинга как инструмента обеспечения национальных интересов государства.

Выводы исследования обеспечивают практическую ценность данной работы и могут быть использованы для улучшения механизмов правового мониторинга нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов.

Прежде чем перейти к вопросам правового мониторинга нормативных правовых актов на предмет обеспечения в них национальных интересов государства необходимо определиться с понятием правового мониторинга нормативных правовых актов в целом. В самом общем виде правовой мониторинг нормативных правовых актов представляет собой систематический анализ и отслеживание изменений в национальном законодательстве. Это помогает быть в курсе изменений в текущем законодательстве и соответствовать им. Тем самым, правовой мониторинг нормативных правовых актов помогает своев-

ременно выявлять и устранять недостатки в национальном законодательстве, что способствует соблюдению законности и обеспечению правопорядка.

В соответствии с Правилами проведения правового мониторинга, утвержденными приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 11 июля 2023 года № 471 (далее – Правила проведения правового мониторинга), правовой мониторинг проводится с целью выявления в принятых нормативных правовых актах противоречий законодательству Республики Казахстан, дублирований, пробелов, неэффективно реализуемых, устаревших и коррупциогенных норм права и выработки предложений по их совершенствованию путем прогнозирования, анализа, оценки эффективности реализации принятых нормативных правовых актов. Следовательно, правовой мониторинг действующего законодательства позволяет выявлять несоответствия и противоречия между различными нормативными правовыми актами и их практическим применением. Правовой мониторинг нормативных правовых актов позволяет оценить, насколько эффективно текущее законодательство достигает своих целей и решает текущие проблемы.

Основные аспекты правового мониторинга нормативных правовых актов могут заключаться в следующих мерах:

1) Оценка соответствия принципам и нормам Конституции страны и международных соглашений государства: правовой мониторинг нормативных правовых актов помогает подтвердить, что нормативные правовые акты соответствуют конституционным нормам и международным обязательствам государства.

2) Соблюдение принципов правового государства: правовой мониторинг нормативных правовых актов способствует укреплению принципов правового государства, таких как верховенство закона, гарантии прав и свобод личности, равенство всех перед законом и другие.

3) Предупреждение правонарушений и конфликтов: правовой мониторинг нормативных правовых актов позволяет предотвращать правонарушения и социальные конфликты, определяя потенциально опасные нормы действующего законодательства.

В проведении правового мониторинга нормативных правовых актов могут принимать участие общественные организации и эксперты. Это обеспечивает более всестороннюю оценку действующего законодательства. Та-

ким образом, правовой мониторинг нормативных правовых актов способствует повышению прозрачности законодательного процесса и публичного участия в развитии действующего законодательства.

Согласно п. 3 Правил проведения правового мониторинга, объектом правового мониторинга в Казахстане выступают: 1) новые конституционные законы, кодексы, консолидированные законы, законы; 2) иные нормативные правовые акты. Под иными нормативными правовыми актами, подлежащими проведению правового мониторинга, понимаются следующие: конституционные законы, кодексы, консолидированные законы, законы, за исключением новых конституционных законов, кодексов, консолидированных законов, законов; нормативные правовые указы Президента Республики Казахстан; нормативные правовые постановления Правительства Республики Казахстан; нормативные правовые постановления Центральной избирательной комиссии Республики Казахстан, Национального Банка Республики Казахстан и иных центральных государственных органов Республики Казахстан, нормативные правовые приказы министров Республики Казахстан и иных руководителей центральных государственных органов Республики Казахстан, нормативные правовые приказы руководителей ведомств центральных государственных органов Республики Казахстан; нормативные правовые решения маслихатов, нормативные правовые постановления акиматов, нормативные правовые решения акимов и нормативные правовые постановления ревизионных комиссий.

Процесс проведения правового мониторинга нормативных правовых актов включает в себя следующие шаги: 1) сбор информации (собираются тексты новых и измененных нормативных правовых актов); 2) анализ информации (производится тщательный анализ собранной информации, чтобы определить, какие изменения они вносят в действующее законодательство); 3) оценка информации (оценивается влияние этих изменений на регулирование различных сфер общественно-правовых отношений);

В зависимости от результатов анализа и оценки информации могут предприниматься различные действия, такие как подготовка изменений и дополнений в действующее законодательство. Тем самым, результаты правового мониторинга могут служить основой для предложения изменений и дополнений в нормативные правовые

акты с целью совершенствования действующего законодательства. Результаты правового мониторинга также могут использоваться в судебных процессах для защиты прав и интересов сторон. В конечном итоге, правовой мониторинг нормативных правовых актов необходим для обеспечения и эффективной защиты прав граждан и организаций.

В современный период одним из важнейших направлений правового мониторинга действующего законодательства является выявление соблюдения при принятии нормативных правовых актов принципа обеспечения в них национальных интересов. Можно сказать, что правовой мониторинг выступает одним из ключевых инструментов в защите национальных интересов государства, позволяющим государству реагировать на изменения в нормативной сфере, которые могут затронуть его интересы.

Эффективный правовой мониторинг нормативных правовых актов требует анализа обеспеченности национальных интересов, оценки их воздействия на политику, экономику, право и другие аспекты жизни государства. Тем самым, соблюдение принципа обеспечения национальных интересов в действующем законодательстве имеет большое значение для стабильного и безопасного развития государства, его экономической независимости и процветания. В то же время значимость принципа обеспечения национальных интересов в законодательстве зависит от конкретной политико-правовой и экономической ситуации в стране.

Однако, прежде определимся с понятием национальных интересов. В общем виде национальные интересы представляют собой совокупность целей, ценностей и приоритетов, которые государство считает наиболее важными для защиты и продвижения в своих интересах, а также в интересах общества и гражданина. Национальные интересы являются ключевой основой для проведения внешней и внутренней политики государства, для формирования его стратегических приоритетов, включая международные отношения, торговлю, военно-оборонную стратегию, социально-экономические программы и многое другое.

В статье 1 Закона Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» национальные интересы Республики Казахстан определяются как совокупность законодательно признанных политических, экономических, социальных и других потребностей

Республики Казахстан, от реализации которых зависит способность государства обеспечивать защиту прав человека и гражданина, ценностей казахстанского общества и основ конституционного строя.

Тем самым, к числу важнейших национальных интересов следует отнести: интересы безопасности, такие как внешняя и внутренняя безопасность, включая защиту территориальной целостности, обеспечение обороноспособности государства от внешних и внутренних угроз, а также внутривнутриполитическую стабильность; защиту и продвижение своих интересов на мировой арене, укрепление своих позиций на международной арене, участие в международных организациях и договорах сотрудничества и развития; экономические интересы, такие как стимулирование экономического развития государства и создание условий для повышения благосостояния его граждан путем развития сфер торговли, инвестиций и других секторов экономики, создания рабочих мест; экологические и энергетические интересы, включающие сохранение окружающей среды и природных ресурсов для будущих поколений, а также обеспечение доступа к энергетическим ресурсам и рынкам; культурные интересы, такие как сохранение культурного наследия и продвижение культурных ценностей, языка и традиций народа или определенной нации.

В соответствии со статьей 5 Закона Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан, к основным национальным интересам Республики Казахстан относятся: 1) обеспечение прав и свобод человека и гражданина; 2) точное и единообразное исполнение законов и поддержание правопорядка; 3) общественное согласие и политическая стабильность в стране; 4) казахстанский патриотизм и единство народа Казахстана; 5) сохранение и приумножение материальных и духовно-нравственных ценностей казахстанского общества; 6) достижение и поддержание уровня и качества системы здравоохранения и социального обеспечения, адекватного потребностям улучшения благосостояния граждан и общества; 7) достижение и поддержание уровня и качества образования и научного потенциала страны, адекватного потребностям социально-экономического, инновационного и интеллектуального развития общества и граждан; 8) незыблемость конституционного строя Республики Казахстан, в том числе независимости, унитарности и пре-

зидентской формы правления, целостности, неприкосновенности государственной границы и неотчуждаемости территории страны; 9) устойчивое функционирование государственных институтов, повышение эффективности их деятельности; 10) экономическое развитие на благо всего народа Казахстана; 11) устойчивое функционирование субъектов агропромышленного, топливно-энергетического комплексов, транспортной и производственных отраслей, финансовой системы, в полной мере обеспечивающих экономическую безопасность; 12) обеспечение боевой и мобилизационной готовности Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан; 13) обеспечение оснащенности вооружением и военной техникой и развитие отечественных субъектов оборонно-промышленного комплекса, в полной мере обеспечивающее военную безопасность Республики Казахстан; 14) поддержание и развитие конкурентоспособного и защищенного национального информационного пространства; 15) сохранение и улучшение состояния окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов; 16) состояние международного сотрудничества, отвечающее приоритетам развития Республики Казахстан; 17) продвижение политических инициатив, направленных на укрепление позитивного имиджа и авторитета Республики Казахстан на международном уровне; 18) защита населения и территории Казахстана от угроз, возникающих при чрезвычайных ситуациях и военных конфликтах или вследствие этих конфликтов, в мирное и военное время.

В целом, конкретные национальные интересы формируются на основе потребностей и амбиций конкретного государства, его геополитического положения и экономической силы, уровня правового развития и других факторов. Тем самым, содержание национальных интересов может существенно различаться от государства к государству и меняться в зависимости от изменяющихся условий.

Соблюдение национальных интересов любого государства заключается в принятии и разработке политики, направленной на защиту и продвижение интересов конкретной страны. Этот процесс может включать в себя следующие меры:

Дипломатические меры и меры по обеспечению военной безопасности, такие как установление международных отношений с другими стра-

нами, участие в международных организациях, заключение договоров и соглашений, чтобы защитить интересы государства на мировой арене, а также сохранение обороноспособности государства и готовности к защите страны от внешних и внутренних угроз военного характера.

Меры по обеспечению социально-экономической безопасности, такие как развитие экономики, привлечение инвестиций, продвижение экспорта, обеспечение устойчивости финансовой системы и экономического благополучия населения.

Меры по обеспечению энергетической безопасности, включая принятие мер для обеспечения устойчивости и надежности энергетических ресурсов страны, включая законы о добыче и распределении природных ресурсов. Эффективное использование энергетических ресурсов, например, таких как нефть, газ, уголь, а также развитие возобновляемых источников энергии.

Меры по обеспечению продовольственной безопасности, такие как обеспечение стабильного доступа и эффективного использования водных ресурсов, развитие сельского хозяйства и агропромышленного комплекса.

Меры по обеспечению экологической безопасности, включающие защиту окружающей среды и эффективное регулирование использования природных ресурсов, обеспечение устойчивого природопользования и техногенной безопасности.

Меры по сохранению культурной идентичности, например сохранение и продвижение культурного и национального наследия, а также разработка и дальнейшее развитие социально-культурных и образовательных программ.

Понимание национальных интересов как важного фактора для государства обуславливает необходимость более глубокого анализа и мониторинга нормативных правовых актов. Обеспечение национальных интересов государств в нормативных правовых актах является важной задачей для государственных органов и требует сбалансированного подхода и учета всех изменяющихся условий и факторов, включая внутренние и внешние угрозы, экономическую и политическую ситуацию. Тем самым, обеспечение национальных интересов в законодательстве является сложным и многогранным процессом, требующим компромисса между различными факторами. Эта задача может реализовываться следующим образом:

Законодательные органы государства принимают законы, регулирующие различные сферы общественно-правовых отношений, направленные на обеспечение национальных интересов, например, на обеспечение военной безопасности, социально-экономического развития, политико-правовой стабильности. Например, в Основном законе страны закрепляются основные принципы и ценности, связанные с национальными интересами государства, такими как обеспечение государственного суверенитета и национальной безопасности, прав и свобод граждан.

Эффективная судебная система играет большую роль в обеспечении национальных интересов, разрешении споров и утверждении правовых принципов, закрепленных в нормативных правовых актах. Судебные органы обязаны принимать решения, которые обеспечивают соблюдение законов и защиту интересов государства и его граждан.

Правительство разрабатывает политические программы, направленные на экономическое развитие, обеспечение национальной безопасности, и закрепляемые соответствующими правовыми актами. К примеру, нормативные правовые акты, регулирующие сферы экономики, могут быть направлены на поддержку национальных отраслей, регулирование привлечения иностранных инвестиций и торговли для обеспечения экономических интересов страны; нормативные правовые акты о миграции регулируют миграционные процессы в страну, с учетом национальных интересов в области безопасности и экономики.

Государственные органы заключают и ратифицируют международные договоры и соглашения, направленные на обеспечение национальной безопасности, внешней политики и экономического развития, на защиту своих национальных интересов на мировой арене.

Закрепление национальных интересов в нормативных правовых актах является необходимым механизмом для создания структурной и правовой основы для действий государства в сохранении и развитии государственного суверенитета, защиты прав и свобод своих граждан. Это осуществляется через разработку и принятие нормативных правовых актов, учитывающих и защищающих интересы страны:

1) Разработка и принятие законов, которые определяют стратегические интересы страны в области безопасности и обороны, а также меры

для их обеспечения. Например, законодательные органы принимают законы, которые регулируют обороноспособность, борьбу с терроризмом и другими угрозами национальной безопасности; законы о государственных секретах направлены на защиту государственных секретов и иной конфиденциальной информации, разглашение которых несет угрозу национальным интересам государства и общества.

2) Установление государством законодательных правил для развития экономики, регулирования внешней торговли, защиты интересов национального бизнеса. К примеру, эти законы определяют правила и требования международной торговли и таможенного регулирования, чтобы обеспечить экономические интересы государства.

Заключение

На основе проведенного исследования можно выделить следующие научные рекомендации и выводы:

Теоретические основы института правового мониторинга требуют дальнейшего комплексного исследования и развития, чтобы обеспечивать более эффективный анализ и мониторинг.

Теоретико-правовая база правового мониторинга оказывает существенное влияние на практическую реализацию процесса мониторинга нормативных правовых актов, особенно в контексте обеспечения национальных интересов.

Обеспечение национальных интересов посредством нормативных правовых актов должна быть неотъемлемой и важной частью законодательного процесса, который обеспечивает правовую основу для защиты и продвижения интересов государства.

Обеспечение национальных интересов требует баланса между защитой интересов страны и соблюдением международных норм и обязательств государства.

Эффективный правовой мониторинг представляет собой важный инструмент, предотвращающий негативное воздействие нормативных правовых актов на обеспечение национальных интересов.

Правовой мониторинг нормативных правовых актов играет важную роль в защите и продвижении национальных интересов государства и может служить основой для улучшения механизмов мониторинга в целях обеспечения национальной безопасности.

В заключение хотелось бы отметить, что результаты и выводы исследования могут служить ориентиром для будущих исследований и разработок в области правового мониторинга и подчеркивают важность эффективного правового мониторинга нормативных правовых актов в предотвращении возможных рисков для национальных интересов государства и национальной безопасности в целом. В итоге, обеспечение национальных интересов в законодательстве способствует сохранению госу-

дарственной независимости, продвижению его целей и приоритетов, как на внутренней, так и на мировой арене.

Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта «Разработка мер по обеспечению национальной безопасности Республики Казахстан в законотворческой сфере», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP14872048).

Литература

- Белкин М. Практика правового мониторинга в контексте национальных интересов // Вестник юридических исследований, 15(3), 2018. -С. 101-118.
- Бусурманов Ж.Д. Место и роль мониторинга в правотворческой деятельности государства // Правовой мониторинг в Республике Казахстан: теория, проблемы, перспективы: Материалы международной научно-практической конференции 29 ноября 2012 года. – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2013. – 325 с.
- Горбунова Н. Роль правового мониторинга в обеспечении национальных интересов: опыт России // Правоведение, 12(4), 2017. – С. 33-47.
- Горохов Д., Каширкина А., Морозов А. [и др.]. Механизм правового мониторинга: науч.-практ. пособие – М.: ИНФРА-М, 2017. – 160 с.
- Дюсенов Е, Карахожаев О. Участие общественных организаций в проведении правового мониторинга в Республике Казахстан. Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 4 (40), 2015. – С. 101–104.
- Иванов А. Правовой мониторинг как инструмент обеспечения национальных интересов // Журнал правовых исследований, 32(2), 2015. – С. 45-62.
- Ковалев П. Сравнительный анализ методов правового мониторинга в разных странах // Международные юридические исследования, 25(1), 2016. – С. 55-71.
- Семенова Е. Методология правового мониторинга и его значение для национальной безопасности // Государственное управление, 40(4), 2020. – С. 78-92.
- Тлембаева Ж., Тұрлыбек Д. Правовой мониторинг как инструмент модернизации национальной правовой системы Республики Казахстан // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, том 4, 2018. – С. 5-11.
- Bannister J. (2003). The role of the state in protecting national security interests: A legal perspective. Security Dialogue, 34(1), 7-20.
- Holland J. (2017). The European Union and the Public Interest in the Law of Treaties. Common Market Law Review, 54(5), 1459-1490.

References

- Belkin M. Praktika pravovogo monitoringa v kontekste nacional'nyh interesov // Vestnik juridicheskikh issledovanij [The practice of legal monitoring in the context of national interests // Bulletin of Legal Research]. -15(3), 2018. -С. 101-118.
- Busurmanov Zh.D. Mesto i rol' monitoringa v pravotvorcheskoj dejatel'nosti gosudarstva // Pravovoj monitoring v Respublike Kazahstan: teoriya, problemy, perspektivy: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii 29 nojabrja 2012 goda. – Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2013. [The place and role of monitoring in the law-making activities of the state // Legal monitoring in the Republic of Kazakhstan: theory, problems, prospects: Materials of the international scientific and practical conference on November 29, 2012. – Astana: Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan]. – 325 s.
- Gorbunova N. Rol' pravovogo monitoringa v obespechenii nacional'nyh interesov: opyt Rossii // Pravovedenie [The role of legal monitoring in ensuring national interests: the Russian experience // Jurisprudence] 12(4), 2017. – С. 33-47.
- Gorohov D., Kashirkina A., Morozov A. [i dr.]. Mehanizm pravovogo monitoringa: nauch.-prakt. Posobie [Mechanism of legal monitoring: scientific and practical. the manual] – М.: INFRA-M, 2017. – 160 s.
- Djusenov E, Karahozhaev O. Uchastie obshhestvennyh organizacij v provedenii pravovogo monitoringa v Respublike Kazahstan. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan [Participation of public organizations

in conducting legal monitoring in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan], 4 (40), 2015. – С. 101–104.

Ivanov A. Pravovoj monitoring kak instrument obespechenija nacional'nyh interesov //Zhurnal pravovyh issledovanij [Participation of public organizations in conducting legal monitoring in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan], 32(2), 2015. – С. 45-62.

Kovalev P. Sravnitel'nyj analiz metodov pravovogo monitoringa v raznyh stranah // Mezhdunarodnye juridicheskie issledovanija [Legal monitoring as a tool to ensure national interests // Journal of Legal Studies], 25(1), 2016. – С. 55-71.

Semenova E. Metodologija pravovogo monitoringa i ego znachenie dlja nacional'noj bezopasnosti // Gosudarstvennoe upravlenie [The methodology of legal monitoring and its importance for national security //Public Administration], 40(4), 2020. – С. 78-92.

Tlembaeva Zh., Turlybek D. Pravovoj monitoring kak instrument modernizacii nacional'noj pravovoj sistemy Respubliki Kazahstan // Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedenija [Legal monitoring as a tool for the modernization of the national legal system of the Republic of Kazakhstan. Journal of Foreign Legislation and Comparative Law, Volume 4], tom 4, 2018. – С. 5-11.

Bannister J. (2003). The role of the state in protecting national security interests: A legal perspective. Security Dialogue, 34(1), 7-20.

Holland J. (2017). The European Union and the Public Interest in the Law of Treaties. Common Market Law Review, 54(5), 1459-1490.

3-бөлім
**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ЖӘНЕ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ**

Section 3
**CIVIL LAW
AND LABOR LAW**

Раздел 3
**ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
И ТРУДОВОЕ ПРАВО**

A.T. Ozenbayeva^{1*}, D.Nurmukhankyzy², A.Sh. Zhailauova¹,
A.K. Kanseitova¹, O.N. Ramashov³

¹Central-Asian Innovation University, Kazakhstan, Shymkent

²Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan

³Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: oaikoshat@mail.ru

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF PERSONAL SUBSIDIARY PLOTS OF CITIZENS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The relevance of the chosen topic is due to the need to study theoretical and practical problems of legal regulation of activities of personal subsidiary plot (hereinafter referred to as PSP) of citizens, sustainable development of agrarian production in the Republic of Kazakhstan. The nonappearance of uncommon authoritative direction of their exercises and expound framework of state control has made numerous issues of socio economic, environmental, sanitary-epizootic and other negative issues in and around settlements. In this respect, comprehensive investigation is fundamental to recognize the place and role of PSP within the agricultural generation framework within the nation. Sustainable development of the state, its food security implies effective state regulation of PSP. It is necessary to regulate relations arising under its management at the legal level, to ensure rational use of land and other natural resources involved in their activities, to solve problems of access to state support measures, new technologies of agricultural production, to develop agricultural cooperation, to involve rural residents in modern technologies. Conceptually new model of agrarian policy needs a comprehensive study of legal problems of PSP, development of theoretical and practical proposals, recommendations for solving legal problems of the sphere of public relations under consideration.

Key words: personal subsidiary plot, legislation, law, agriculture, agricultural products, farming, family farm.

А.Т. Озенбаева^{1*}, Д. Нұрмуханқызы², А.Ш. Жайлауова¹,
А.Қ. Кансеитова¹, О.Н. Рамашов³

¹Орталық Азия инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

²І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

³Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: oaikoshat@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтарын құқықтық реттеу мәселелері

Қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтарының (бұдан әрі – ЖКШ) қызметін құқықтық реттеудің теориялық және практикалық мәселелерін, Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақты дамуын зерттеу қажеттілігімен түсіндіріледі. Олардың қызметін арнайы заңнамалық реттеудің және осы қатынас саласын мемлекеттік реттеудің ғылыми ойластырылған жүйесінің болмауы елді мекендерде және оның маңайында әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, санитарлық-эпизоотиялық және басқа да келеңсіз сипаттағы көптеген мәселелерді туғызды. Осыған орай елдегі аграрлық өндірісі жүйесіндегі ЖКШ-ның орны мен рөліне жан-жақты талдау жасау керек. Мемлекеттің тұрақты дамуын, оның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету шаруашылық учаскелерін тиімді мемлекеттік реттеусіз мүмкін емес. Оны жүргізу барысында туындайтын қатынастарды құқықтық деңгейде реттеу, олардың қызметіне тартылған жерді және басқа да табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету, мемлекеттік қолдау, ауыл шаруашылығы өндірісінің жаңа технологияларына қол жеткізу мәселелерін шешу, ауыл шаруашылығын дамытуға қажетті ынтымақтастық, ауыл тұрғындарына заманауи технологияларын тарту керек. Аграрлық саясаттың тұжырымдамалық жаңа моделі жеке қосалқы шаруашылықтардың құқықтық мәселелерін жан-жақты зерделеуді, қарастырылып отырған қоғамдық қатынастар саласының құқықтық мәселелерін шешу бойынша теориялық және практикалық ұсыныстарды әзірлеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: жеке қосалқы шаруашылық, заңнама, заң, ауыл шаруашылығы, ауыл

А.Т. Озенбаева^{1*}, Д. Нұрмуханқызы², А.Ш. Жайлауова¹,
А.Қ. Кансеитова¹, О.Н. Рамашов³

¹Центрально-Азиатский инновационный университет, Казахстан, г. Шымкент

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

³Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: oaikoshat@mail.ru

Проблемы правового регулирования личного подсобного хозяйства граждан в Республике Казахстан

Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью исследования теоретических и практических проблем правового регулирования деятельности личного подсобного хозяйства (далее – ЛПХ) граждан, устойчивого развития аграрного производства в стране. Отсутствие специального законодательного регулирования их деятельности и научно продуманной системы государственного регулирования данной сферы отношений создало множество проблем социально-экономического, экологического, санитарно-эпизоотического и иного негативного характера в населенных пунктах и вокруг них. В этой связи необходим комплексный анализ места и роли ЛПХ в системе аграрного производства в стране. Обеспечение устойчивого развития государства, его продовольственной безопасности, невозможно без эффективного государственного регулирования ЛПХ. Необходимо урегулировать на правовом уровне отношения, возникающие при его ведении, обеспечить рациональное использование земельных и иных природных ресурсов, задействованных в их деятельности, решить проблемы доступа к мерам господдержки, новым технологиям аграрного производства, развивать сельскохозяйственную кооперацию, вовлекать сельских жителей в современные технологии. Концептуально новая модель аграрной политики нуждается в комплексном исследовании правовых проблем ЛПХ, разработки теоретических и практических предложений, рекомендаций для решения правовых проблем рассматриваемой сферы общественных отношений.

Ключевые слова: личное подсобное хозяйство, законодательство, право, сельское хозяйство, сельхозпродукция, фермерское хозяйство, семейная ферма.

Introduction

Currently, the bulk of agricultural products is known to be produced by small agricultural formations and personal subsidiary plots.

Citizens who run a private subsidiary farm are often forced to sell their products to intermediaries at low prices. After all, they cannot transfer their products to organized farms and processing enterprises. All this has a negative impact on the financial situation of rural residents. They do not allow them to turn into farms and, in general, to reach their potential. This is due to the fact this is type of economy is not regulated by a separate legislative act. Their status is not legally defined. As a result, such issues as shortage of pasture and hay lands, food shortage, sale of products at fair prices, provision of material and technical resources of subsidiary plots remain unnoticed.

The Address of the President «Unity of the People and Systemic Reforms are a Strong Foundation for National Prosperity» was accompanied by instructions to enact the Law on Personal subsidiary plots. In this document, the President K. Tokayev instructed the Government to determine law status of PSP, establish specific forms of state support for

them, develop their potential by involving them in creating regional food hubs, and ensure that farms have access to markets for agricultural products and pasture resources (Tokayev 2021).

It was noted that the Parliament of the RK has received draft Laws of the RK «On personal subsidiary plots» and «On amendments and additions to some legislative acts of the RK on the activities of personal subsidiary plots» (<https://eldala.kz/novosti/kazakhstan/11637-iz-mazhilisatozvan-zakonoproekt-o-lph>). The draft laws were developed in order to implement the National Action Plan of the Address of the Head of State to the People of Kazakhstan dated September 1, 2021 «Unity of the People and Systemic Reforms are a Strong Foundation for National Prosperity» (Tokayev 2021).

While PSP account for the vast majority of the gross value of all agricultural production, unlike agricultural undertakings and legal entities involved in agricultural production, they receive no state aid.

They also have no direct access to the sales markets and have to rely on intermediaries. They also have to buy raw materials needed for production (e.g. seeds, fertilizer, etc.) from the retail market at high prices.

The new law focuses on supporting PSP, and its main task is to stimulate cooperation.

After completing this task, a draft law «On personal subsidiary plot» was considered by legislators of the Parliament Majilis. Unfortunately, this law was rejected by legislators of the Majilis (<https://eldala.kz/novosti/kazakhstan/11637-iz-mazhilisa-otozvan-zakonoproekt-o-lph>).

The Government decided to withdraw the draft law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the activities of personal subsidiary plots», introduced by the Decree of the Government of the RK dated December 31, 2021 No. 986 from the Majilis of the Parliament of the RK.

Let us remind you that Kazakhstan has proposed the law “On Personal Subsidiary Plot”, which outlines the legal, organizational and economic basis of personal subsidiary plots, as well as mechanisms for state regulation of their activities. The strategy for supporting PSP has been characterized. The authorized body has been reported to monitor progress of farms and their cooperatives, and also progress a list of services provided free of charge.

The above-mentioned clearly shows the low level of research of scientific and legal works on PSP. Taking into account the above-mentioned problems in their activities, we draw attention to the inability of agrarian and legal science to solve them and offer correct solutions.

Materials and methods

The methodological foundation is research methods of general scientific and concrete scientific cognition (formal-logical, system-structural, historical-legal, technical-legal, comparative-legal, etc.), which are specific for legal science. This will allow us to solve the tasks set in this project. Thus, the formal-logical method will contribute to developing the PSP concept, analysis of existing legal acts regulating relations arising in the field of PSP activities. The system-structural method will be used to study PSP system and structure. Using the historical and legal approach, it is possible to analyse the creation and stages of PSP development in sovereign Kazakhstan. The comparative legal method will provide with comparative analysis of international and national legal experience and practice of its enforcement. At the same time, research is conducted using actual sociological (surveys) and other methods. The use of the above

scientific methods makes it possible to create an integrated approach to project research.

In our country there are researchers' works in the field of agrarian law and land law, agrarian and legal relations, agriculture. L.K. Yerkinbayeva in her research revealed the peculiarities of legal status of individual subjects of agrarian legal relations (Yerkinbayeva, 2008). There are no special domestic studies on the issue of PSP legal regulation. Although, there are separate studies from foreign countries. For example, R.T. Bakirova in 2006 submitted a dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences on the topic: «Legal regulation of the activities of personal subsidiary plots» (Bakirova, 2006). The researcher examined the concept, principles and general characteristics of legal regulation of PSP activities in the Russian. I.P. Kuzmich investigated the problems of legal regulation of PSP activities based on analyzing norms of the Law of the Republic of Belarus of November 11, 2002 «On personal subsidiary plots of citizens» and other legislation on PSP (Kuzmich, 2009).

Results and discussion

Despite a recent surge in the country's interest in personal PSP development, there's still not enough research to identify the characteristics and challenges of building and developing personal subsidiary plots of citizens.

Since independence, domestic legislation has not regulated the activities of personal subsidiary plots and has not been fully reflected in other legal norms. That there is no one strategy that works for everyone to legislation on property rights and that there is no legislation on personal subsidiary plots leads to a lot of disputes and inconsistencies in the regulation of these relationships. It was not possible to form effective state support, since the concept of this type of activity has not been defined. In truth, the only legal support for the PSP phenomenon is provided by property legislation, which specifies that a citizen may purchase a land plot for their own independent usage in order to create personal subsidiary plots.

According to the National Statistical Bureau of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the RK, there are 1636.2 thousand people. Agricultural enterprises that, as a result of 2020, produced agrarian products in the total amount of 2.6 trillion KZT and made significant contributions to ensuring agricultural and the state's ability

to provide adequate food security. To date, 41.5% of the total gross production of the industry is made up of agricultural enterprises, which employ more than 3.5 million residents of rural areas (<https://alau.kz/regulirovat-dejatelnost-lichnyh-podsobnyh-hozhajstv-namereny-v-kazahstane/>)

The fact that small agrarian enterprises and individual subsidiary plots still produce the majority of agricultural goods today and account for about 75% of the GDP of agriculture is not a secret. Simultaneously the time, large agricultural producers receive the majority of state assistance and preferential lending. As such, there are no state support measures for citizens leading PSPs.

Currently, the country needs a scientifically justified and legislatively fixed policy in relation to PSP of citizens, which will create favorable conditions for them to access state support measures, modern methods of agricultural production, and protect rights and interests of citizens working in these farms legally in social and economic terms, define their legal status. On behalf of the President of the Republic of Kazakhstan, Tokayev K.K. a special law “On personal subsidiary plots” was prepared (Tokayev 2021), the draft of which was designed, but did not receive approval from the public of the country. The draft law “On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the activities of personal subsidiary plots” has been withdrawn from the Majilis of the Parliament.

New laws “On agricultural cooperatives” and “On pasture” were adopted. In addition, on October 29, 2015, Kazakhstan introduced the Entrepreneurial Code with the goal of developing and improving the law governing interactions between business entities and the state, encouraging entrepreneurship, and removing inconsistencies and gaps in the legal framework governing business transactions.

In addition, inability to legalize the issue of subsidiary farming is seen as the reason that the Law “On pasture lands” does not work to the fullest.

All these adopted regulations focused on solving problems of increasing the competitiveness of farmers and producers of agricultural products. However, unfortunately, we see no legal acts regulating personal subsidiary farming, and other legal acts that do not properly regulate this issue, including lack of legal regulation of land plots for personal subsidiary farming of citizens.

Today 3.5 million people earn their living by subsistence farming. If they united into a cooperative and collect a tax of 10 percent from each, the

treasury would receive 200 billion KZT annually. Experts discussed the problem of expanding small farms in the village. They are more accommodating. For example, there are at least 200 individual farms in each village. It is impossible to provide each of them with a separate veterinary clinic, a veterinarian and an agronomist. Therefore, it is better to enlarge and enlarge small farms, meaning that 201 farms out of 200 yards in the village will be opened, and the rest will participate in it with a share, based on the number of animals they have. Experts explain why this proposal does not suit peasants in rural areas as follows: products of 1 million 700 thousand individual subsidiary plots in Kazakhstan are not officially purchased by commercial facilities and processing enterprises. According to sales representatives, these products do not meet the requirements. Because sole proprietors do not have the opportunity to hire special specialists. As mentioned above, we can solve this problem only through the mechanism of opening 201 farms and participation of others in terms of the number of animals they have. Externally, this system resembles a private apartment cooperative in the city. Only this system will we be able to attract specialists to the village and improve rural ecology. The system will help to easily solve the problem of channeling funds allocated for rural development to small farmers. The villagers must understand that they cannot solve problems of cattle and people alone. This year’s drought has shown that it is necessary to prevent all problems (<https://alau.kz/regulirovat-dejatelnost-lichnyh-podsobnyh-hozhajstv-namereny-v-kazahstane/>)

The land legislation of Kazakhstan specifies that all citizens of the RK and young people of working age have the right to a land plot for growing necessary types of agricultural products for their own needs, for conducting personal subsidiary farming.

This is well known that numerous terms with a direct connection to the creation and growth of PSP can be found in scientific literature, such as «household farm», «personal farm», «peasant farm», «farm economy». For example, in the Russian, farms are considered to be an integral part of agriculture, as well as economy (Zhichkin et al. 2021). A part of the peasant economy was allocated, which remained outside joint ownership of collective farmers (household plot, part of livestock and poultry, etc.)

Personal subsidiary farming is done in addition to one’s primary job, or in one’s spare time. Accordingly, private sub-farms are comparable to dacha and garden farms. Private sub-farms have historically relied on the labor of persons who are employed

or jobless, including schoolchildren, retirees, people with disabilities, and several other groups of citizens (such as moms of large families and the unemployed). The majority of villagers' primary source of employment became work on family plots after numerous agricultural groups in the community ceased operations.

The allocation of land plots for the subsidiary farm's upkeep reflects the attitude toward the subsidiary farm as well. The size of land plots (allocation rates) for farms takes into account the ability of citizens to use the plots by their own labor in their free time.

Citizens who own land plots of agriculture, settlements and spare lands on the basis of the right of ownership or the right of land use (lease) have the right to conduct personal subsidiary plots. Any citizen who has state documentation for a land plot has the right to conduct a personal subsidiary plot.

F.A. Brokgauz and I.A. Efron's encyclopedic dictionary defines: «An agricultural business known as a «personal subsidiary plot» produces modest goods using the labor of the family head and other family members» (Brokgauz and Efron, 1890-1907). Personal subsidiary plots, according to another encyclopedia, are a type of agricultural production based primarily on cooperative work of family members on land that is either inherited for life or leased for long-term use. Agricultural goods are also produced on individual subsidiary plots, which are a part of the home and rely on a family's collective effort. As a result, the demands of the population and families for agricultural products will be met.

To address the dietary needs of people living in rural and small-town areas, the personal subsidiary plot (PSP) is an established, historically established kind of private (family) agricultural output.

The rights and obligations of citizens engaged in private subsidiary plots are determined in accordance with these types of employment. They depend on the use of land plots, housing and barns in their ownership (Bakirova, 2006).

The active role of PSPs in ensuring the livelihoods of rural population and the development of rural areas is one of the key elements of encouraging the development of agricultural production in Kazakhstan. The main source of income for the budget of rural families who do not work in collective farms is income from PSP activities. At the same time, it is necessary not to underestimate or overestimate this type of private economic activity of citizens (Laipanova, 2020). In contemporary circumstances, the primary socio-economic significance of PSP is

not only in the increased production of agricultural goods but also in raising the population's standard of living through higher incomes, improved material consumption, and improved nutrition (Laipanova, 2019).

The FAO estimates that family farms produce about 80% of the food consumed worldwide. The legal system of Kazakhstan does not recognize the concept of a family farm. But in our situation, this definition covers individual subsidiary farms and small farms that operate without hiring labor, i.e., those that produce agricultural products with the assistance of other family members. A total of about 70–80% of Kazakhstan's small farms and personal subsidiaries produce the majority of the country's food. For example, they generate 90% of all types of milk, 84% of all outdoor vegetables, 83% of all potatoes, and 70% of all varieties of meat as determined by carcass weight.

Improving the legal status of PSP and lives of citizens of Kazakhstan will significantly affect the state of the economy of our Republic, because private households are crucial for enhancing quality of life. It is hard to estimate the large-scale role of the project in the international arena, but increasing productivity of agricultural products will significantly strengthen the role of Kazakhstan on the world stage.

Growing public support and scholarly interest are being given to the crop research and economic analysis of the “family farm” in the international agricultural community. A thorough examination of the legal problems today's farm operators face is still lacking, especially given the postmodern agricultural industry's increasingly complex nature (Bryan Endres et al. 2010).

Only Kazakhstan has a specific legislation governing PSP operations among the post-Soviet governments (Russian Federation, Republic of Belarus, and Republic of Uzbekistan). In Russia, Belarus, and Ukraine, the legal status of subsidiary farms was controlled in the early 2000s.

The Law of the Russian Federation dated June 21, 2003 “On personal subsidiary plot” contains a special article “State support of personal subsidiary farming” (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_43127). It states that public funds should be provided on a returnable basis to create organizational, legal, environmental and social conditions for managing personal subsidiary plots, including personal subsidiary plots serving agricultural cooperatives and other organizations. In 2016, this law was amended, and the amount of land

provided to farmers who wanted to expand their subsidiary plot increased from 0.25 to 1 ha.

According to the Federal Law “On personal subsidiary plot” dated 07.07.2003 No. 112-FZ, activities carried out by such a farm for production and processing of agricultural products are not entrepreneurial, that is, they should not be aimed at systematic profit-making (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_43127). Personal subsidiary plots cannot use hired employees, there is a restriction on the area of land plots used for carrying out activities. A fair measure of support is that households can sell their surplus product without paying taxes. However, it is the taxation of income from the sale of goods, produced by a personal subsidiary plot, that is often the foundation for illegal business activities. This contributes to the fact that there are no restrictions in the law on the volume of production of personal subsidiary farm products (Kudryavtsev and Ilyasova, 2021).

In the practice of other countries, households that sell their products actually belong to small farms, which eliminates the ambiguity of determining their status.

American farming (either large enterprises or a small farm) still mostly bear the proud name “family farm”, besides the fact that the new typology categorizes them as large (with a size of production and sales of products exceeding \$250 000) and small (with a sales amount of less than \$250 000 per year). Only 160 thousand large farms, or slightly more than 8% of all farms, account for about 80% of the produced and sold goods. In excess of \$324 billion in merchandise was sold in the US agricultural sector in 2008.

Nearly 90% of farms in the United States are owned by individuals or families, according to the 2002 Agricultural Census. However, legal ownership of agricultural land does not necessarily make a farm a “family farm” (www.ers.usda.gov/Briefing/farmstructure/Questions/familyfarms.htm).

When classifying a farm as a family farm, the U.S. Department of Agriculture (USDA) and some states take into account a number of factors. Common contributing characteristics include farm size, organizational structure, total farm sales, the location of the landowner’s principal house, family management and labor contributions, and land ownership. As a result, the selection and weighting of various criteria might result in very different findings from studies about the overall number of “family farms” (Lemons, 1986).

The U.S. Department of Agriculture’s Economic Research Service (ERS) defines family farms as “enterprises structured as property, partnerships, or family businesses with no hired management”. According to another definition, a family farm is one that is operated by no more than three extended families, where agricultural production is the operator’s major employment (or significantly contributes to the family’s income), and where at least one operator, family member, or employee has a part-time work. Unbeknownst to the public, the Congress defined a family farm as any farm that is not a large, non-family organization. According to the Senate Committee on Agriculture and Forestry, a family farm is “the principal agricultural enterprise in which an operator is a risk-taking manager who, together with his family, conducts most of the farming and ranching labor” (Daniel, 1985).

When examining the growth of agriculture in Canada, one can observe the ongoing process of concentration and deepening product specialization, which is manifested in a reduction in the overall number of farms, an increase in the land area of each one, and outpacing growth of the largest farms. As the second-largest exporter of food, Canada’s agriculture has advanced. High levels of mechanization, marketability, and product specialization define it (<https://vanierinstitute.ca/infographic-canadas-families-on-the-farm/>).

Farms, which are 98% family businesses, are where agricultural products are produced. Following is a breakdown of how state aid to agricultural producers is distributed: 87% of all farm production and 75% of payments made under agricultural programs come from the third of large farms, defined as those with annual sales of over \$100,000 CAD. A further third of all farms are small and medium-sized, but they only produce 12% of the total; they receive 25% of support from agricultural programs.

The evolution of farming families in Canada reflects some of the broader trends that are shaping “family landscape” across the country, such as an aging population, shrinking family size, growing proportion of women in the workforce, and increased use of technology at work, diversification of family income sources. Canadian farms come in all types and sizes, from small orchards and vineyards to large grain farms and livestock farms, varying in their ability to produce food. 97 percent of farms in Canada are owned and operated by families. The majority of the farmland is farmed by the farmers and their families. Family farms can be as small as 32 hectares or as large as 103 hectares. Large

families and extensive mechanization of agricultural labor have made this possible. The harvest is when wage labor is most prevalent. Special assembly expeditions are currently traveling the nation and bringing seasonal workers to different agricultural regions. Students make up a sizable portion of seasonal workers. Family farms' experiences in Canada demonstrate that it is possible to cultivate agricultural goods on privately owned subsidiary plots using hired labor, particularly during harvest. (Nurimbetov, 2017).

According to the Canadian National Agricultural Census, family farms continue to play a significant role in Canada, at least in structuring the material landscape. The 2016 Census counted a little less than 200,000 farms in Canada, three-quarters of which were identified in this survey as "family farms" (<https://www.canada.ca/en/department-finance.html>). The dominant concept of a family farm in Canadian political discourse is a food production operation that is not run by a commune, cooperative, or non-family. This political classification can include a variety of agricultural activities, which are better characterized by what they are not rather than what they are: from small plots to thousands of acres, from revenues of less than \$10,000 to more than \$200,000, from monoculture to mixed farming operations. Interestingly, despite the large number of family farms across Canada, the Canadian agri-food sector as a whole is full of powerful producers of food, processing and retail, which contrast sharply with small family units that reside firmly in our national imagination. In Canada, the "agri-food" sector includes production, collection, processing and distribution of food; this sector accounts for 6.6% of Canada's gross domestic product (mainly due to food exports) and provides 5.7% of employment nationwide (Agriculture of Canada, 2016). Only 7.6% of farms produce more than 60% of agricultural income, which indicates that dominant players in the Canadian agri-food sector (due to their huge size) rely on non-family labor and are often registered (although sometimes as family corporations) as capitalization structures (Bronson et al. 2019).

In Germany, personal subsidiary plots of the population are represented as commodity farms. The agricultural industry in Germany is built on small and medium-sized commercial peasant family businesses. In 2018, there were 280,800 farms. Among these, 20 hectares or less, 20 to 50, 50 to 100, and above 100 hectares account for 45.3%, 12.9%, and 12.9% of the farms, respectively. Government

help is essential to their success. For every hectare of land used for agriculture, they receive 300 euros annually. Farm managers submit their applications in May, and state assistance payments are credited to their accounts in December. This is the sole form of state assistance available right now. It provides 70% of the revenue for peasants. Its credit system is an important part of successful development of peasant economy. This gives them loans up to 50 years at 1% rate.

Individual houses among the population are known as "dwarf-type farms" in Japan. Even if its percentage of the GDP has been dropping recently, agriculture is still a significant component of the Japanese economy. 6.6% of all employed persons in the nation, or 4.1 million people, work in agriculture. Small farmers hold a disproportionate amount of land. The majority of allotments in the country are less than 0.5 hectares in size, despite the country's dominance of dwarf-type farms. Only minimal mechanization is feasible in these circumstances. The mechanization on large farms is more potent. Small farms are characterized by their dispersion over a number of tiny plots and extensive use of small-scale mechanization.

The Uzbek Republic is an industrialized and agricultural nation. The population of rural areas is 51%. Farms, individual subsidiary plots, and companies involved in agricultural operations are the three categories into which the state's farms that produce agronomy goods are broken down. Farms are legally recognized legal entities by the state. The rural population is made up of no more than 0.5 hectares of personal subsidiary holdings. Many agricultural businesses are included in the third category of farms. The Law of the Republic of Uzbekistan "On Dehkan farms" was adopted in 1998 after a thorough examination of the history of the growth and formation of personal subsidiary plots in the country. Agriculture on a block of land that has been given to the family's head for hereditary life-long ownership is referred to as "Dekhan farming" (Jiemuratov & Baijanov, 2020).

Agriculture is practiced on 3309.4 thousand hectares of land in the country; of this total, farms occupy 2623.2 thousand hectares (79.3%), individual subsidiary plots occupy 472.9 thousand hectares (14.3%), and agricultural organizations occupy 213.3 thousand hectares (6.4%). Personal subsidiary farms contribute nearly 70% of total agricultural output despite having limited landholdings. Cotton and grain crops are the principal crops grown on farms. 75% of the agricultural land in the nation is used for

the production of cotton and grains. The majority of animal products are farmed on individual subsidiary plots (more than 90%) (Yakupov, 2021).

The details of PSP's work and contribution to the social and economic development of various nations are the result of the establishment of a unique mechanism to aid in their growth and development.

Conclusion

After examining the experiences of other nations, particularly the operations of personal subsidiary plots, we have come to the conclusion that some aspects of their growth may be applied to Kazakhstan. These include:

- state support for family farms, state support helps to obtain loans and subsidies.
- development of PSP multifunctional potential.
- Owners that efficiently use their land and have personal subsidiary plots with strong economic performance will be offered the chance to allot more space.

Based on the findings of the aforementioned study, the country's laws ought to address the issue of residents' private subsidiary plots. To begin

completing a number of tasks, a draft Concept for individual, private subsidiary plots in the Republic of Kazakhstan until 2030 must be prepared. The ability to evaluate the potential and current state of output in a personal subsidiary farm is made possible by this notion. It gives state entities a solid informational base and aids in locating the most problematic regions that need to be addressed first in the event that state support measures for private subsidiary plots are expanded.

The Law of the Republic of Kazakhstan "On personal subsidiary plots of citizens" must be adopted in order to encourage private subsidiary plots and boost the earnings of rural inhabitants who operate private subsidiary farms.

Gratitude, conflict of interest

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (No. AP 19679168 "Problems of legal regulation of personal subsidiary plots of citizens in the Republic of Kazakhstan").

Әдебиеттер

- Бакирова Р.Т. (2006) Правовое регулирование деятельности личных подсобных хозяйств: дис. кандидат юридических наук <https://www.dissertat.com/content/pravovoe-regulirovanie-deyatelnosti-lichnykh-podsobnykh-khozyaistv/read>
- Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.. (1890–1907) Энциклопедический словарь – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/>
- Bryan Endres A., Stephanie B. Johnson, Donald L. Uchtmann, and Anne H. Silvis (2010) The Legal Needs of Farmers: An Analysis of the Family Farm Legal Needs Survey, 71 Mont. L. Rev. 135 // <https://scholarship.law.umt.edu/mlr/vol71/iss1/3>
- Daniel A. (1985) Sumner, Farm Programs and Structural Issues 286 Am. Enter. Inst. for Pub. Policy Research.
- Department of Finance Canada Backgrounder: Support for Farming and Farm Families (2017) // <https://www.canada.ca/en/department-finance.html>
- Еркинбаева Л.К. (2008) Аграрные правоотношения в Республике Казахстан: дис. ... док. юрид. наук. – Алматы. – 385 с.
- Федеральный закон от 07.07.2003 № 112-ФЗ «О личном подсобном хозяйстве» http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_43127/
- Infographic: Canada's Families on the Farm (2018) <https://vanierinstitute.ca/infographic-canadas-families-on-the-farm/>
- Из Мажилиса отозван законопроект о ЛПХ // <https://eldala.kz/novosti/kazakhstan/11637-iz-mazhilisa-otozvan-zakonoproekt-o-lph>
- Jiemuratov T., Baijanov S. (2020). Improving the Economic Efficiency of Agricultural Production by its Diversification in the Republic of Karakalpakstan. Bulletin of Science and Practice, 6(12), 306-312. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/61/34>
- John Lemons (1986). Structural Trends in Agriculture and Preservation of Family Farms, 10 Envtl. Mgt. 75, 76-79.
- Kelly Bronson, Irena Knezevic, Chantal, Clement (2019) The Canadian family farm, in literature and in practice // Journal of Rural Studies Volume 66, Pages 104-111
- Кудрявцев А.А., Ильясова А.В. (2021) Личные подсобные хозяйства как база сельскохозяйственной потребительской кооперации: оценка современного состояния и перспективы // Фундаментальные исследования. – № 12. – С. 161-166.
- Кузьмич И.П. (2009) Личные подсобные хозяйства: проблемы правового регулирования // Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика. – С. 416-428.
- Лайпанова З.М. (2019) Личные подсобные хозяйства: преимущества, недостатки и отличия от крестьянских (фермерских) хозяйств // <https://cyberleninka.ru/article/n/>
- Лайпанова З.М. (2020). История существования и развития личных подсобных хозяйств <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-suschestvovaniya-i-razvitiya-lichnyh-podsobnyh-hozyaistv>
- Nurimbetov, T. U. (2017). Diversification of the manufacturing activity at agricultural sector and methodological approaches to evaluate its level. ISJ Theoretical & Applied Science, 54(10), 77-82.

Регулировать деятельность личных подсобных хозяйств намерены в Казахстане URL: <https://alau.kz/regulirovat-deyatelnost-lichnyh-podsobnyh-hozhajstv-namereny-v-kazahstane/>

Yakupov K. (2021) Problems and prospects for the development of personal subsidiary farms in Uzbekistan /Bulletin of Science and Practice T. 7. №10. <https://www.bulletennauki.com> <https://doi.org/10.33619/2414-2948/71>

Zhichkin K. A., Nosov V. V., Zhichkina L. N., Ramazanov I. A., Kotyazhov A. V. and Abdulragimov I.A. (2021) The food security concept as the state support basis for agriculture. *Agronomy Research* 19(2) 629–37 <https://doi.org/10.15159/AR.21.097>

Токаев К.К. (2021) Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны»// <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

U.S. Dept. Agric. Econ. Research Serv., Farm Structure: Questions and Answers www.ers.usda.gov/Briefing/FarmStructure/Questions/familyfarms.htm

References

Bakirova R.T. (2006) *Pravovoe regulirovanie dejatel'nosti lichnyh podsobnyh hozhajstv* [Legal regulation of activities of personal subsidiary plots] dis. for candidate of legal sciences dis. kandidat juridicheskikh nauk <https://www.dissertat.com/content/pravovoe-regulirovanie-deyatelnosti-lichnykh-podsobnykh-khozyaistv/read>

Brokgauz F.A., Efron I.A. (1890-1907) *Jenciklopedicheskij slovar'* [Encyclopedic Dictionary] – S.-Pb.: Brokgauz-Efron <https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/>

Bryan Endres A., Stephanie B. Johnson, Donald L. Uchtmann, and Anne H. Silvis (2010). The Legal Needs of Farmers: An Analysis of the Family Farm Legal Needs Survey, 71 *Mont. L. Rev.* 135 // <https://scholarship.law.umt.edu/mlr/vol71/iss1/3>

Daniel A. 1985 Sumner, *Farm Programs and Structural Issues* 286 *Am. Enter. Inst. for Pub. Policy Research*.

Department of Finance Canada Background: Support for Farming and Farm Families (2017) // <https://www.canada.ca/en/department-finance.html>

Erkinbaeva L.K. (2008) *Agrarnye pravootnosheniya v Respublike Kazahstan*: [Agrarian legal relations in the Republic of Kazakhstan] dis. ... dok. jurid. nauk. – Almaty. – 385 s.

Federal'nyj zakon ot 07.07.2003 № 112-FZ «O lichnom podsobnom hozhajstve» [Federal Law No. 112-FZ dated 07.07.2003 “On Personal subsidiary plot”] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_43127/

Infographic: Canada's Families on the Farm (2018) <https://vanierinstitute.ca/infographic-canadas-families-on-the-farm/>

Iz Mazhilisa otozvan zakonoproekt o LPH [The draft law on PSP has been withdrawn from the Majilis] // <https://eldala.kz/novosti/kazahstan/11637-iz-mazhilisa-otozvan-zakonoproekt-o-lph>

Jemuratov T., Baijanov S. (2020). Improving the Economic Efficiency of Agricultural Production by its Diversification in the Republic of Karakalpakstan. *Bulletin of Science and Practice*, 6(12), 306-312. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/61/34>

John Lemons (1986) *Structural Trends in Agriculture and Preservation of Family Farms*, 10 *Envtl. Mgt.* 75, 76-79.

Kelly Bronson, Irena Knezevic, Chantal, Clement (2019) The Canadian family farm, in literature and in practice // *Journal of Rural Studies* Volume 66, Pages 104-111

Kudryavtsev A.A., Ilyasova A.V. (2021) Personal subsidiary plots as a foundation for agricultural consumer cooperation: assessment of the current state and prospects // *Fundamental Research*. – No. 12. – pp. 161-166.

Kuz'mich I.P. (2009) *Lichnye podsobnye hozhajstva: problemy pravovogo regulirovaniya* [Personal subsidiary plots: problems of legal regulation] // *Nacional'nyj centr zakonodatel'stva i pravovyh issledovanij Respubliki Belarus'*. – Minsk: Pravo i jekonomika. – S. 416-428.

Lajpanova Z.M. (2019) *Lichnye podsobnye hozhajstva: preimushhestva, nedostatki i otlichija ot krest'janskikh (fermerskikh) hozhajstv* [Personal subsidiary plots: advantages, disadvantages and differences from peasant (farm) plots] // <https://cyberleninka.ru/article/n/>

Lajpanova Z.M. (2020). *Istorija sushhestvovaniya i razvitiya lichnyh podsobnyh hozhajstv* [The history of existence and development of personal subsidiary plots] <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-sushestvovaniya-i-razvitiya-lichnyh-podsobnyh-hozyaystv>

Nurimbetov, T. U. (2017). Diversification of the manufacturing activity at agricultural sector and methodological approaches to evaluate its level. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 54(10), 77-82.

Regulirovat' dejatel'nost' lichnyh podsobnyh hozhajstv namereny v Kazahstane [Kazakhstan intends to regulate the activities of personal subsidiary plots] <https://alau.kz/regulirovat-deyatelnost-lichnyh-podsobnyh-hozhajstv-namereny-v-kazahstane/>

Tokaev K.K. (2021) *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaja osnova procvetaniya strany»* [The Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the nation's prosperity”] // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

U.S. Dept. Agric. Econ. Research Serv., Farm Structure: Questions and Answers www.ers.usda.gov/Briefing/FarmStructure/Questions/familyfarms.html

Yakupov K. (2021) Problems and prospects for the development of personal subsidiary farms in Uzbekistan /Bulletin of Science and Practice T. 7. №10. <https://www.bulletennauki.com> <https://doi.org/10.33619/2414-2948/71>

Zhichkin K. A., Nosov V. V., Zhichkina L. N., Ramazanov I. A., Kotyazhov A. V. and Abdulragimov I.A. (2021) The food security concept as the state support basis for agriculture. *Agronomy Research* 19(2) 629–37 <https://doi.org/10.15159/AR.21.097>

6-бөлім
**ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 6
**INVESTMENT
AND FINANCIAL LAW**

Раздел 6
**ИНВЕСТИЦИОННОЕ
И ФИНАНСОВОЕ ПРАВО**

Т.А. Байдельдинова

АО «Сити Банк Казахстан», Казахстан, г. Алматы
e-mail: baydeldinova.tanya@bk.ru

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КОМПЛАЕНС-КОНТРОЛЯ В БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются основные этапы развития законодательства о комплаенс-контроле в банковском секторе Республики Казахстан. Дается анализ механизма государственного регулирования данного института, его организации, институционального взаимодействия, функций и полномочий банков второго уровня, а также их взаимоотношений с финансовым регулятором. Формулируются предложения по изменению и дополнению банковского законодательства. В нем содержится анализ последних нормативных изменений в области банковского комплаенс-контроля.

Банковская система, являясь одним из важных элементов экономики любого современного государства, влияет на жизнедеятельность общества в целом. От ее состояния зависят безопасность и стабильность национальной валюты, включая ее покупательную способность и обменный курс по отношению к иностранным валютам. Именно поэтому банковское дело, как неотъемлемая часть экономики, должно быть одним из наиболее динамично развивающихся секторов экономики.

Настоящее исследование также призвано обобщить практический опыт внедрения корпоративного управления, комплаенс-функции и риск-менеджмента, и их интеграции. При исследовании постарались показать более прогрессивные современные методологические разработки и продуктивные практики в области корпоративного управления, комплаенс-функции и риск-менеджмента, а также дальнейшие направления развития и интегрирования данных предметов в практику применения комплаенс-функции в банках.

Ключевые слова: государство, правовой регулятор, комплаенс-контроль, регулятор, китайские стены, Международный Финансовый Центр Астана.

T.A. Baydeldinova

JSC Citibank Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty
e-mail: baydeldinova.tanya@bk.ru

The main trends in the development of compliance control in the banking activity of the Republic of Kazakhstan

The article discusses the main stages of the development of legislation on compliance control in the banking sector in the Republic of Kazakhstan. The analysis of the mechanism of state regulation of this institution, its organization, institutional interaction, functions and powers of second-tier banks, and their relationship with the financial regulator is given. Proposals are being formulated to amend and supplement banking legislation. It contains an analysis of the latest regulatory changes in the field of banking compliance control.

The banking system, being one of the important elements of the economy of any modern state, affects the vital activity of society as a whole. The security and stability of the national currency, including its purchasing power and exchange rate against foreign currencies, depend on its condition. That is why banking, as an integral part of the economy, should be one of the most dynamically developing sectors of the economy.

This study is also intended to summarize the practical experience of implementing corporate governance, compliance functions and risk management and their integration. During the research, we tried to show more progressive modern methodological developments and productive practices in the field of corporate governance, compliance functions and risk management, as well as further directions for the development and integration of these subjects into the practice of applying compliance functions in banks.

Key words: state, legal regulator, compliance control, regulator, Chinese walls, Astana International Financial Center.

Т.А. Байдельдинова

Қазақстан Сити Банкі АҚ, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: baydeldinova.tanya@bk.ru

Қазақстан Республикасының банк қызметіндегі комплаенс-бақылауды дамытудың негізгі үрдістері

Мақалада Қазақстан Республикасының банк секторындағы комплаенс-бақылау туралы заңнаманы дамытудың негізгі кезеңдері қарастырылады. Аталған институтты мемлекеттік реттеу тетігіне, оны ұйымдастыруға, институционалдық өзара іс-қимылға, Екінші деңгейдегі банктердің функциялары мен өкілеттіктеріне, сондай-ақ олардың қаржы реттеушісімен өзара қарым-қатынасына талдау жасалады. Банк заңнамасын өзгерту және толықтыру бойынша ұсыныстар тұжырымдалады. Онда банктік комплаенс-бақылау саласындағы соңғы нормативтік өзгерістерге талдау жасалады.

Банк жүйесі кез-келген заманауи мемлекет экономикасының маңызды элементтерінің бірі бола отырып, тұтастай алғанда қоғамның өміріне әсер етеді. Ұлттық валютаның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы, оның сатып алу қабілеті мен шетел валюталарына қатысты айырбас бағамы оның жағдайына байланысты. Сондықтан банк экономиканың ажырамас бөлігі ретінде экономиканың қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі болуы керек.

Сонымен қатар корпоративтік басқаруды, комплаенс-функцияны және тәуекелдерді басқаруды және оларды біріктіруді енгізудің практикалық тәжірибесін қорытындылауға арналған. Зерттеу барысында корпоративтік басқару, комплаенс – функциялар және тәуекел-менеджмент саласындағы неғұрлым озық заманауи әдіснамалық әзірлемелер мен өнімді тәжірибелерді, сондай-ақ осы пәндерді дамыту мен банктерде комплаенс-функцияны қолдану практикасына біріктірудің одан әрі бағыттарын көрсеттік.

Түйін сөздер: мемлекет, құқықтық реттеуші, комплаенс-бақылау, реттеуші, Қытай қабырғалары, Астана халықаралық қаржы орталығы.

Введение

Однако банковская система невозможна без развития правовой базы и это является важной задачей законодательного процесса. Необходимо такое законодательное регулирование банковской деятельности, которое бы в полной мере соответствовало рыночным принципам, способствовало бы установлению равноправных отношений между клиентом и банком, развитию новых видов банковских услуг, общепринятых в мировой банковской практике.

В этой связи Казахстан принимает меры для формирования устойчивой и эффективно функционирующей финансовой системы, удовлетворяющей потребностям реального сектора экономики в финансовых ресурсах и предоставляющей качественные услуги финансовыми институтами в условиях свободной конкуренции (Байдельдинова 2005а).

Сегодня в Казахстане действительно отсутствуют теоретические разработки по вопросам комплаенса. Поэтому, необходимо понять механизм соответствующей службы, анализируя уже полученный западный опыт и специфику нашей страны.

Материалы и методы

Правовые основы для регулирования финансового рынка суверенного Казахстана приобрели свою актуальность еще в первые годы становления независимого Казахстана. Раздробленность банковской системы, недостаточное регулирование, прорехи в банковском законодательстве, отсутствие мер ответственности привело к тому, что в 1995 году в стране существовало 130 банков, которые не соответствовали в полной мере интересам государства и не обеспечивали нормальное развитие экономики Казахстана. Именно в тот период появились первые элементы правовых основ государственного регулирования в деятельность коммерческих банков путем выдачи разрешения на создание банка, лицензирования банковских операций, установления требований к руководящим работникам банка, к созданию филиалов, пруденциального регулирования и прочих требований к банковской деятельности (Байдельдинова 2006б).

В настоящее время в Казахстане функционирует 21 банк второго уровня, 9 банков созданы с участием иностранного капитала, то есть акцио-

нерами данных банков являются нерезиденты Республики Казахстан.

По этой причине в Республике Казахстан и в других странах банковская деятельность в целом контролируется государством и регулируется с помощью правовых актов.

Тем не менее, контроль банков со стороны государства реализуется в пределах его компетенции и в основном носит удаленный характер, то есть с помощью регулирования и контроля за соблюдением пруденциальных нормативов (основных экономических показателей деятельности банка) и направление регуляторным органам соответствующей отчетности о деятельности банка.

Результаты и обсуждение

Следовательно, казахстанским банкам необходимо кардинально улучшить качество управления своей деятельностью. Одним из инструментов корпоративного управления в финансовых организациях, в частности, в банках является комплаенс-контроль, который достаточно широко распространен и законодательно закреплён в экономически развитых странах.

Корректная и хорошо организованная в каждом банке система комплаенс-контроля способствует разрешению достаточно важной задачи, в частности, для продуктивного обозначения казахстанской банковской системы на международных финансовых рынках.

Банковская система является важной отраслью экономики нашего государства. Учитывая особую значимость данной отрасли, в законодательстве Казахстана выделена самостоятельная отрасль – банковское законодательство. Данная отрасль права активно развивается и исследуется в юридической науке. Одна из проблемных тем в банковском законодательстве является тема правового регулирования комплаенс-контроля. В этой статье мы приведем обзор последних изменений в сфере комплаенс-контроля в деятельности банков.

Комплаенс (англ. compliance- соответствие), означает соответствие чему-либо. В банковской терминологии комплаенс означает соответствие законодательным, регуляторным, внутренним требованиям организации, комплаенс-контроль означает контролирование соответствия (<http://www.oed.com>).

Комплаенс-контроль – это одна из важных функций банков по обеспечению соблюдению

законодательства Республики Казахстан, применимого иностранного законодательства, внутренних документов банка и принятию мер по исключению вовлечения банка и его служащих в осуществление противоправной деятельности, коррупцию, а также в легализацию отмыывания денег и финансирование терроризма.

В иностранных государствах возникло понимание о необходимости комплаенс-контроля и функции комплаенс в банке задолго до внедрения этого института в Казахстане. К примеру, комплаенс-контроль в мировой практике стал приобретать большое значение после написания Базельских принципов по комплаенс-контролю, а также толчок в развитии получил после Закона “The Sarbanes-Oxley Act of 2002 (SOX) (США). Нужно также обратить внимание, что комплаенс-контроль в банковском секторе Казахстана официально появился только в 2006 году после введения в действие Инструкции о требованиях к наличию систем управления рисками и внутреннего контроля в банках второго уровня, утвержденной постановлением Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от 30 сентября 2005 года № 359. На заре развития комплаенс функции в банках местные банки не до конца понимали значение комплаенс-контроля, привлекали иностранных специалистов для внедрения данного процесса в банки (Байдельдинова 2017с). Также банки с иностранным участием, которые функционировали в Казахстане, были официально освобождены от требования по соблюдению внутреннего контроля и комплаенс-контроля. Полагаем, что в тот период Регулятор предполагал, что международные финансовые институты, функционирующие в Казахстане, по умолчанию соответствовали международным требованиям по комплаенс-контролю.

Таким образом, система комплаенс-контроля является важнейшим компонентом механизма корпоративного управления, направленного на соблюдение законодательства и внутренних требований в определенных областях деятельности финансовой организации.

Для казахстанских банков практические задачи организации системы комплаенс регулируются документами Национального Банка Республики Казахстан. Методической основой для таких документов явились рекомендации Базельского Комитета, согласующиеся с международными профессиональными стандартами

внутреннего аудита и выпущенные в октябре 2003 года рекомендации «Функция комплаенс в банках», в которой функция комплаенс определяется как «независимая функция, которая выявляет, оценивает, дает соответствующие советы, отслеживает и готовит отчеты в отношении риска комплаенс, определяемого как риск юридических или регуляторных санкций, финансовых убытков, урона репутации, которые могут быть направлены на банк в результате несоблюдения им законодательства, регулирования, кодекса поведения и стандартов лучшей практики» (<https://www.bis.org/publ/bcbbsc102.pdf>).

Следовательно, подразделение комплаенс-контроля призвано обезопасить банк от правовых рисков, способствует предотвращению потери деловой репутации, увеличивает рыночную оценку стоимости финансовой организации. В задачи системы комплаенс входит построение управленческих процессов, нацеленных на профилактику нарушений нормативных требований, а также уменьшению их последствий. К сфере компетенции системы комплаенс относится формирование внутреннего кодекса этики ведения бизнеса и развитие комплаенс культуры персонала финансовой организации, предотвращение внутренних мошенничеств. В рамках комплаенс-контроля реализуются принципы работы на рынке ценных бумаг, обеспечивающие противодействие манипулированию ценами, использованию инсайдерской информации, предотвращению возможных конфликтов интересов внутри финансовой организации, защиту интересов клиентов, построение организационной структуры финансовой организации с использованием принципа «китайских стен» (Stensgaard 2002).

Первое упоминание комплаенс-контроля впервые было закреплено в Инструкции о требованиях к наличию систем управления рисками и внутреннего контроля в банках второго уровня, утвержденной постановлением Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от 30 сентября 2005 года № 359. Затем были разработаны Правила формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня, утвержденные постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан от 26 февраля 2014 года № 29. В настоящее время нормативным правовым документом, в котором описывается функция комплаенс-контроля, ре-

гуляторные требования к данной функции – это постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 12 ноября 2019 года № 188 «Об утверждении Правил формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня, филиалов банков-нерезидентов» (далее – Правила №188).

В разные периоды времени государственное регулирование банковской деятельности осуществляли разные государственные органы. Так, банковским Регулятором являлся Национальный Банк Республики Казахстан до 2003 года, Агентство Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций до 2011 года, затем опять Национальный Банк до 2019 года, в настоящее время – Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка является надзорным органом для банков.

Необходимо также отметить реорганизацию в деятельности государственного органа по финансовому мониторингу. В период с 2014 года до января 2021 года действовал Комитет по финансовому мониторингу при Министерстве финансов. Указом Президента Республики Казахстан от 28 января 2021 образовано Агентство Республики Казахстан по финансовому мониторингу как государственный орган, непосредственно подчиненный и подотчетный Президенту Республики Казахстан, с передачей ему функций и полномочий Министерства финансов Республики Казахстан в сфере противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма, а также по предупреждению, выявлению, пресечению, раскрытию и расследованию экономических и финансовых преступлений и правонарушений.

Регулятор постоянно совершенствует правовые требования, в том числе по вопросам комплаенс-контроля. На период написания данной статьи в Правила № 188 было внесено 12 поправок. Некоторые из них касались деятельности комплаенс-контроля.

Согласно требованиям Правил № 188, комплаенс-риск – вероятность возникновения потерь вследствие несоблюдения банком и его работниками требований гражданского, налогового, банковского законодательства Республики Казахстан, законодательства Республики Казахстан о государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций, законодательства Республики Ка-

защиты о валютном регулировании и валютном контроле, о платежах и платежных системах, о пенсионном обеспечении, о рынке ценных бумаг, о бухгалтерском учете и финансовой отчетности, о кредитных бюро и формировании кредитных историй, о коллекторской деятельности, об обязательном гарантировании депозитов, о противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма, об акционерных обществах, внутренних документов банка, регламентирующих порядок оказания банком услуг и проведения операций на финансовом рынке, а также законодательства иностранных государств, оказывающего влияние на деятельность банка.

В банковской деятельности используются три линии защиты. Первая линия защиты – это все бизнес подразделения и подразделения, которые операционно участвуют в обслуживании деятельности банка и его клиентов. Вторая линия защиты – это подразделение по комплаенс-контролю, а также юридическое подразделение, подразделение финансов (бухгалтерия) и кадровая служба банка. Третьей линией защиты является внутренний аудит.

Правилами №188 предусмотрено требование к обязательному наличию в банке главного комплаенс-контролера. Под главным комплаенс-контролером понимается руководитель подразделения по комплаенс-контролю банка. Также предусмотрены требования к подразделению комплаенс-контроля, описаны принципы и процедуры управления комплаенс-риском, функции подразделения по комплаенс-контролю.

Анализ государственно-правового механизма регулирования организации деятельности комплаенс – контроля в банках показал необходимость его совершенствования. На сегодняшний день службы комплаенс – контроля для решения своих задач вынуждены взаимодействовать с различными государственными органами. Так, служба комплаенс-контроля контактирует с Национальным Банком по вопросам платежей и переводов денег, по вопросам валютного контроля, монетарной политики, с Агентством по регулированию и развитию финансового рынка – по вопросам текущей деятельности банка, с Агентством по финансовому мониторингу – по вопросам предотвращения отмывания денег и финансирования терроризма. При этом, по одним и тем же банковским операциям у разных государственных органов могут иметься разные

оценки как методологического, так и правоприменительного характера.

Согласно требованиям Правил № 188 подразделение по комплаенс-контролю осуществляет, но, не ограничиваясь, следующие функции:

1) разработку внутреннего порядка, способов и процедур выявления, измерения, мониторинга и контроля за комплаенс-риском банка на консолидированной основе;

2) разработку, внедрение и обеспечение наличия правил внутреннего контроля для целей противодействия ОД/ФТ;

3) формирование комплаенс-программы (плана), которая включает в том числе проверки деятельности банка и обучение персонала по вопросам управления комплаенс-риском;

4) содействие правлению банка в управлении комплаенс-риском банка;

5) консультирование руководства и работников банка о нормах гражданского, налогового, банковского законодательства Республики Казахстан, законодательства Республики Казахстан о государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций, законодательства Республики Казахстан о валютном регулировании и валютном контроле, о платежах и платежных системах, о пенсионном обеспечении, о рынке ценных бумаг, о бухгалтерском учете и финансовой отчетности, о кредитных бюро и формировании кредитных историй, о коллекторской деятельности, об обязательном гарантировании депозитов, о противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма, об акционерных обществах, правилах, политиках, имеющих отношение к управлению комплаенс-риском, включая информирование об изменениях, за исключением случаев, когда такую функцию выполняет юридическое подразделение банка;

6) контроль организации в банке работы по ознакомлению работников банка с требованиями внутренних документов банка, регламентирующих порядок оказания банком услуг и проведения операций на финансовом рынке;

7) координацию деятельности дочерних организаций банка по вопросам управления комплаенс-риском, в том числе риском ОД/ФТ;

8) обязательное участие в процессе внедрения новых банковских продуктов и услуг;

9) обеспечение организации в банке мероприятий по выявлению, оценке и контролю конфликтов интересов;

10) разработку самостоятельно или совместно со структурными подразделениями и должностными лицами банка рекомендаций по устранению выявленных нарушений и недостатков в работе банка, связанных с управлением комплаенс-риском и представление соответствующей информации совету директоров банка;

11) разработку и ведение системы отчетности по комплаенс-рисуку и предоставление на периодической основе информации по вопросам управления комплаенс-риском банка совету директоров банка;

12) разработку внутреннего порядка взаимодействия и координации работы управлению комплаенс-риском со структурными подразделениями банка, в том числе с подразделением внутреннего аудита;

13) координацию работы по сбору количественных и качественных показателей для оценки риска вовлеченности банка рискам ОД/ФТ и передачу информации в уполномоченный орган ежегодно не позднее 5 февраля года, следующего за отчетным годом.

Отдельные функции управления комплаенс-риском в соответствии с внутренними документами банка делегируются при необходимости иным структурным подразделениям банка, при условии отсутствия конфликта интересов (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35598681).

Исходя из столь масштабных полномочий подразделение по комплаенс-контролю является независимым подразделением, вправе запрашивать и получать любую информацию о деятельности банка, непосредственно подчиняется совету директоров, и предоставляет комментарии по вопросам управления комплаенс-риском Правлению банка.

Заключение

Основными изменениями в сфере комплаенс-контроля являются поправки в законодательство по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма.

Так, приказом Председателя Агентства Республики Казахстан по финансовому мониторингу от 9 августа 2021 года № 6 «Об утверждении Требований к субъектам финансового мониторинга по подготовке и обучению в сфере противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» установлены требования к

обучению сотрудников подразделений комплаенс-контроля. Сотрудники комплаенс-контроля должны были пройти тестирование знаний электронным способом до августа 2023 года в АО «Национальный центр по управлению персоналом государственной службы». В целях подтверждения изучения материала, изученного в процессе обучения сотрудники комплаенс-контроля банков проходят тестирование с периодичностью не реже 1 (одного) раза в 3 (три) года с даты прохождения тестирования на базе Центра и его территориальных подразделений. Срок действия результатов тестирования составляет 3 (три) года с момента прохождения аттестации с положительным результатом. Таким образом, уполномоченный орган приступил к контролю обязательных знаний, которыми должны обладать сотрудники службы комплаенс-контроля банков.

Внесены изменения и дополнения в 2023 году в Закон «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма». Введена новая статья 6-1 в Закон, согласно которой уполномоченный орган по финансовому мониторингу ведет Реестр бенефициарных собственников юридических лиц. В реализацию данной нормы Закона был принят приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по финансовому мониторингу от 25 сентября 2023 года № 5 «Об утверждении Правил ведения Реестра бенефициарных собственников юридических лиц», введенный в действие с 11 сентября 2023 года. Необходимо отметить, что практическое ведение данного реестра должно осуществляться Агентством финансового мониторинга, обновление данных в этом реестре является обязанностью банков. В этой связи, в правоприменительной практике использование банками данного реестра еще не до конца понятно и требует пояснений со стороны государственного органа.

В новой редакции приняты Правила представления субъектами финансового мониторинга сведений и информации об операциях, подлежащих финансовому мониторингу, и признаков определения подозрительной операции, утвержденные Приказом Председателя Агентства Республики Казахстан по финансовому мониторингу от 22 февраля 2022 года № 13. Данные Правила предусматривают Форму сведений и информации об операции, подлежащей финансовому мониторингу (ФМ-1), которые банки направляют

через автоматизированную информационную систему. Примечательно, что банки обязаны внедрить указанную автоматизированную систему согласно требованиям пункта 97 Правил №188. Это указывает на то, что уполномоченный надзорный орган, которым является Агентство по регулированию и развитию финансового рынка, также заинтересован в том, чтобы банки соответствующим образом выявляли операции, подлежащие финансовому мониторингу, и своевременно направляли соответствующие сведения и информацию в уполномоченный орган по финансовому мониторингу (Агентство РК по финансовому мониторингу). Для использования новых форм ФМ-1 банкам потребовалась техническая доработка своих автоматизированных систем, и возможно дополнительных затрат для ее реализации.

В сентябре 2023 года Агентство РК по финансовому мониторингу приняло форму ФМ-1 в новой редакции (приказ Председателя Агентства РК по финансовому мониторингу от 28.09.2023 № 6). Таким образом, государственный орган постоянно совершенствует форму отчетности, и банки должны своевременно вносить соответствующие изменения в свои процессы, системы, внутренние документы.

Интересная поправка в Правила № 188 была внесена постановлением Правления Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка от 27.04.2023 № 14, которая предусматривает требования к банкам по осуществлению мониторинга и изучение операций с деньгами участника Международного финансового цент-

ра «Астана», оказывающего услуги по управлению платформой цифровых активов, а также предотвращение незаконного вывода средств за рубеж, в том числе в офшорные зоны. Таким образом, государственные органы заинтересованы в том, чтобы криптовалюта, с которой работают участники МФЦА, не была использована в целях легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма.

В феврале 2022 года после начала военного конфликта между Россией и Украиной банки столкнулись с проблемой обслуживания резидентов Российской Федерации. Государственные органы Казахстана официально не ввели ограничения на обслуживание клиентов, являющихся нерезидентами РК, и банки самостоятельно принимали стратегические решения о партнерстве с такими клиентами. Государственные органы через получение банковской отчетности могли сделать определенные выводы в связи с международными санкциями об обслуживании физических лиц-нерезидентов РК. Это событие также послужило поводом для банков пересмотреть свои процессы и требования к клиентам во избежание наложения вторичных санкций.

Все вышеперечисленные изменения свидетельствуют, что комплаенс-контроль в банках не стоит на месте, служба по комплаенс-контролю должна постоянно совершенствоваться, своевременно менять свои бизнес-процессы и контроли, как в связи с требованиями законодательства, так и в целом в связи с внешними обстоятельствами в мире.

Литература

- Байдельдинова Т.А. Правовое регулирование банковской деятельности // Вестник КазНУ, серия юридическая, – 2005. – № 3 (35). – С.39-43.
- Байдельдинова Т.А. Правовое обеспечение экономических процессов // Вестник КазНУ, серия юридическая, – 2006. – № 3 (39). – С.73.
- Oxford English Dictionary // <http://www.oed.com>. 15.03.2018.
- Байдельдинова Т.А. Особенности комплаенс-контроля в банках второго уровня Республики Казахстан с иностранным участием // *Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан июль-август*, – 2017.- 4 (314). – С. 38.
- A response to the core principles for effective banking supervision: Report of the Central European working group. – Basel committee on banking supervision, 1997. – 48 p. <https://www.bis.org/publ/bcbasc102.pdf>
- Stensgaard K.J. Have you audited your compliance department lately?: Key areas to consider when measuring one of internal auditing's control counterparts in the organization // *Internal Auditor*. – 2002. – № 59(2). – P. 45-51.
- Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 12 ноября 2019 года № 188 «Об утверждении Правил формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня, филиалов банков-нерезидентов» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35598681
- Малыхин Д.В. Особенности организации комплаенс контроля в российских банках // *Внутренний контроль в кредитной организации*. – 2009. – № // <http://www.bankir.ru/analytics/svk/14.08.2009/2303295>. 07.10.2017.
- Goodhart C.A.E. The organizational structure of banking supervision. // *Economic notes*. – 2003. – № 1(31). – P. 1-31.
- Комплаенс контроль // <http://www.iccwbo.ru/blog/2016/komplaens-kontrol- chto-takoe-i-dlya-chego-nuzhen/>. 21.07.2016.

- Рекомендации Базельского Комитета «Функция комплаенс в банках», 2003 г. // <https://www.bis.org/publ/bcbs103.htm>.
Mallin C. Corporate governance. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 217 p.
Monks A.G., Minow N. Corporate governance: third edition. – London: Blackwell Publishing, 2004. – 127 p.
Mulbert P.O. Corporate governance of banks // European business organization law review. – 2009. – № 3(10). – P. 411-436.
Macey J.R. The corporate governance of banks // Economic policy review. – 2003. – №1(10). – P. 91-107.

References

- Bajdel'dinova T.A. Pravovoe regulirovanie bankovskoj dejatel'nosti // Vestnik KazNU, serija juridicheskaja [Legal regulation of banking activities // Bulletin of KazNU, legal series], – 2005. – № 3 (35). – S.39-43.
Bajdel'dinova T.A. Pravovoe obespechenie jekonomicheskikh processov // Vestnik KazNU, serija juridicheskaja [Legal support of economic processes // Bulletin of KazNU, juridicheskaya series]. – 2006. – № 3 (39). – S.73.
Oxford English Dictionary // <http://www.oed.com>. 15.03.2018.
Bajdel'dinova T.A. Osobennosti kompliens-kontrolja v bankah vtorogo urovnja Respubliki Kazahstan s inostrannym uchastiem // Izvestija Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan ijul'-avgust [Features of compliance control in second-tier banks of the Republic Kazakhstan with foreign participation // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan July-August]. – 2017. – 4 (314). – S. 38.
A response to the core principles for effective banking supervision: Report of the Central European working group. – Basel committee on banking supervision, 1997. – 48 r.
Stensgaard K.J. Have you audited your compliance department lately?: Key areas to consider when measuring one of internal auditing's control counterparts in the organization // Internal Auditor. – 2002. – № 59(2). – R. 45-51.
Postanovlenie Pravljenija Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan ot 12 nojabrja 2019 goda № 188 «Ob utverzhdenii Pravil formirovanija sistemy upravlenija riskami i vnutrennego kontrolja dlja bankov vtorogo urovnja, filialov bankov-nerezidentov» [Resolution of the Government of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated November 12, 2019 No. 188 “On Approval of the State Policy “Risk Management and Internal Control for Second-tier Banks, or branches of non-resident banks”].
Malyhin D.V. Osobennosti organizacii kompliens kontrolja v rossijskikh bankah // Vnutrennij kontrol' v kreditnoj organizacii [Isolation of the compliance office organization in a Russian bank // Internal offices in a credit institution]. – 2009. – № // <http://www.bankir.ru/analytics/svk/14.08.2009/2303295>. 07.10.2017.
Goodhart C.A.E. The organizational structure of banking supervision. // Economic notes. – 2003. – № 1(31). – R. 1-31.
Kompliens kontrol' [Compliance control] // <http://www.iccwbo.ru/blog/2016/kompliens-kontrol-chto-takoe-i-dlya-chego-nuzhen/>. 21.07.2016.
Rekomendacii Bazel'skogo Komiteta «Funkcija kompliens v bankah», 2003 g. [Recommendations of the Basel Committee «Stock Market in the Bank»] // <https://www.bis.org/publ/bcbs103.htm>.
Mallin C. Corporate governance. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 217 r.
Monks A.G., Minow N. Corporate governance: third edition. – London: Blackwell Publishing, 2004. – 127 r.
Mulbert P.O. Corporate governance of banks // European business organization law review. – 2009. – № 3(10). – R. 411-436.
Macey J.R. The corporate governance of banks // Economic policy review. – 2003. – №1(10). – R. 91-107.

4-бөлім
**ТАБИҒИ РЕСУРС
ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 4
**NATURAL RESOURCE
AND ENVIRONMENTAL LAW**

Раздел 4
**ПРИРОДОРЕСУРСОВОЕ
И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО**

Л.К. Еркинбаева^{1*}, **Б. Калымбек¹**,
А.Н. Мырзакарим², **А.Б. Ибрагим³**

¹ Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.

² Инновациялық Еуразия Университеті (ИнЕУ), Қазақстан, Павлодар қ.

³ Халықаралық білім беру корпорациясының студенті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: erkynbaeva.lazzat@kaznu.kz

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ АРТТЫРУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМНІҢ РӨЛІ

Мақалада авторлармен экологиялық мәдениетті арттырудағы және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі экологиялық білімнің рөлі қарастырылған. Экологиялық қауіпсіздік жалпы қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі болып табылады. Экологиялық қауіпсіздік өз кезегінде, экологиялық құқық тәртіптің құрылымдық деңгейлеріне таралады және экологиялық құқықтық тәртіптің ұйымдастырушылық, құқықтық және ақпараттық өзегі болып табылады. Экологиялық құқықтық тәртіп қоғам мен табиғаттың өзара әсер немесе әрекет ету саласы ретінде түсініледі, адамдар мен азаматтардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық нормаларға негізделген. Экологиялық құқықтық тәртіп категориясы – осы таңда өте аз зерттелген яғни қазіргі құқық саласында және оның ішінде экологиялық құқық саласында да сирек қолданылады. Сонымен қатар ол экологиялық заңнаманы қалыптастыру және жетілдіру жолында маңызды теориялық және практикалық мәні бар. Экологиялық құқықтық тәртіп тұжырымдамасын дамуы мен қалыптастыру қажеттілігі айқын. Экологиялық тәртіп пен экологиялық қауіпсіздіктің өзара байланысы бар және де оның біріншісі екіншісінің сапалық сипаттамасы болып табылады. Біздің еліміз экология мәселелеріне, оның ішінде қоршаған ортаны қорғау бойынша халықтың экологиялық мәдениетін арттыру мәселелеріне көп көңіл бөледі. Экологиялық қауіпсіздікке қол жеткізу және орнықты дамуды қамтамасыз ету тетіктерінің бірі экологиялық білім беру және тұтастай экологиялық мәдениетті арттыру арқылы қол жеткізу болып табылады.

Түйін сөздер: экология, экологиялық құқықтық тәртіп, экологиялық қауіпсіздік, экологиялық білім, экологиялық мәдениет, экологиялық ақпарат.

L.K. Yerkinbaeva^{1*}, B. Kalymbek¹, A.N. Myrzakarim², A.B. Ibragim³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Innovative Eurasian University, Kazakhstan, Pavlodar

³International Educational Corporation, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: erkynbaeva.lazzat@kaznu.kz

On the question of the relationship of environmental law and order with environmental safety

The article discusses with the authors the role of environmental education in improving environmental culture and ensuring environmental safety. Environmental safety is an integral part of overall safety. Environmental safety in turn, environmental law extends to structural levels of order and is the organizational, legal and informational core of Environmental Law Order. Environmental law is understood as the sphere of mutual influence or action of society and nature, based on legal norms that ensure the environmental safety of people and citizens. The category of Environmental Law is very little studied at this time, that is, it is rarely used in the field of modern law, including in the field of Environmental Law. In addition, it has important theoretical and practical significance on the way to the formation and improvement of environmental legislation. The need for the development and formation of the concept of Environmental Law and order is obvious. Environmental order and environmental safety are interrelated, and the first of them is a qualitative characteristic of the second. Our country pays great attention to environmental issues, including improving the ecological culture of the population on Environmental Protection. One of the mechanisms for achieving environmental safety and ensuring sustainable development is to achieve it through environmental education and increasing the environmental culture as a whole.

Key words: ecology, environmental law and order, environmental safety, environmental education, environmental culture, environmental information.

Л.К. Еркінбаева^{1*}, Б. Калымбек¹, А.Н. Мырзакарим², А.Б. Ибрагим³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Инновационный Евразийский Университет, Казахстан, г. Павлодар

³Международная образовательная корпорация, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: erkynbaeva.lazzat@kaznu.kz

Роль экологического образования в повышении экологической культуры и обеспечении экологической безопасности

В статье авторами рассмотрена роль экологического образования в повышении экологической культуры и обеспечении экологической безопасности. Экологическая безопасность является неотъемлемой частью общей безопасности. Экологическая безопасность, в свою очередь, экологическое право распространяется на структурные уровни порядка и является организационным, правовым и информационным ядром экологического правопорядка. Под экологическим правопорядком понимается сфера взаимного воздействия или действия общества и природы, основанная на правовых нормах, обеспечивающих экологическую безопасность людей и граждан. Категория экологического правопорядка – достаточно малоизученная на сегодняшний день т. е. редко применяется в современной области права и в том числе в области экологического права. Кроме того, он имеет важное теоретическое и практическое значение на пути формирования и совершенствования экологического законодательства. Необходимость развития и формирования концепции Экологического правопорядка очевидна. Существует взаимосвязь экологического порядка и экологической безопасности, и первая из них является качественной характеристикой второй. Наша страна уделяет большое внимание вопросам экологии, в том числе вопросам повышения экологической культуры населения по охране окружающей среды. Одним из механизмов достижения экологической безопасности и обеспечения устойчивого развития является достижение через экологическое образование и повышение экологической культуры в целом.

Ключевые слова: экология, экологический правопорядок, экологическая безопасность, экологическое образование, экологическая культура, экологическая информация.

Кіріспе

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті ЖТН АР14872548 «Қазіргі экологиялық құқықтық тәртіп: қазақстандық кейс» тақырыбында гранттық қаржыландырудың ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Табиғат қорғау қызметінің негізгі қағидаты өңірдегі қоршаған ортаны тұтынатын және қоршаған ортаны көбейтетін аумақтардың теңгерімін қамтамасыз ету болып табылады. Мұндай идеяларды қалыптастыру үшін осы тепе-теңдікті сақтауға, табиғатты пайдалану процесінде қалыптасқан бұзушылықтарды оңтайландыруға және түзетуге бағытталған теориялық білім мен практикалық дағдылардың үйлесімді жүйесі қажет. Мұндай түсініктер мен нанымдар экологиялық тәрбие мен білім берудің ұзақ процесінің нәтижесінде қалыптасады. Бұған кейбір негізгі ережелерді орындау арқылы ғана қол жеткізуге болады. Қолданыстағы құқықты құру мен іске асырудың негізі бола отырып, қағидаттар қоғам өмірінің барлық салаларын одан әрі демократияландыруға және құқықтық мемлекет қалыптастыруға бағытталған. Осы мәселенің ғылыми зерттелуіне қарамастан, экологиялық білім мен тәрбие туралы құқық қағидаттарының пробле-

малары өзінің өзектілігін және маңыздылығын жоғалтқан жоқ, сондықтан жаңа мемлекеттік, нарықтық экономиканың дамуы және жаңарып жатқан заңнама жағдайларында одан әрі әзірлеу мен ой елегінен өткізуді талап етеді..

ҚР Білім туралы заңының 3-бабында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидалары бекітілген (ҚР Білім туралы заң). Олар сонымен қатар экологиялық білім берудің де негізгі қағидалары деп айта аламыз. Осы қағидалар арасынан экологиялық тәрбие мен білім беруге негізгі бастау болып табылатын бірқатар қағидаларды аша кеткен жөн деп есептеймін. Әрине, ең алғашқысы бұл экологиялық тәрбие мен білім берудің үздіксіздігі қағидасы. Үздіксіз экологиялық білім беру – тұлғаның экологиялық мәдениетін өмір бойы байыту деп түсіндіріледі. Үздіксіз білім беру (ағылш. lifelong learning) – тұлғаның өмір бойы білімдік (жалпы және кәсіби) әлеуетін өсіру процесі. 1970 жылдардың ортасынан бастап үздіксіз білім беру идеясы әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралды және қазіргі уақытта қазіргі заманғы адамға қажет «жаңа» сауаттылықтың бірі ретінде қарастырылуда (Bridges 1992).

Бағалаудың екіұштылығына қарамастан, қазіргі уақытта (постиндустриалды қоғам, «білім экономикасы») үздіксіз білім адам мен әлеумет-

тік-экономикалық дамудың, өмір сүру сапасын жақсартудың негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырылады. «Өмір бойы оқыту» дегеніміз, адамдар оқуды жалғастыру, оқуды үнемі жаңартып отыру, өмір бойы дағдыларын жетілдіру керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар өмірдің әртүрлі аспектілерін қамту маңызды, олардың бірі, әрине, қоршаған ортаны зерттеу, оның экологиялық сапасын сақтау, сарқылу мен жойылудан қорғау болып табылады.

Үздіксіз экологиялық білім берудің мәнін оның негізгі мақсаттарының сипаттамасы арқылы түсінуге болады: экологиялық сана мен ойлауды дамыту; тұлға мен қоғамның экологиялық мәдениеті; әр адамның табиғатқа жауапкершілікпен қарауы; табиғат пайдаланудың практикалық тәжірибесін қалыптастыру және адамдардың салауатты өмір салтына, тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға және экологиялық қауіпсіздікке ықпал ететін шешімдерді саналы қабылдауы.

Үздіксіздіктің тиімділігі тиісті білім беру бағдарламалары мен стандарттарының жеткілікті санының және қолжетімділігінің, білім беру қызметтерінің әртүрлілігі мен сапасының, білім беруді басқарудың саналы жүйесінің болуына ғана байланысты емес. Көп нәтиже оқу процесін дамыған психологиялық қамтамасыз етумен, адамның жасын, мәдени, өмірлік және кәсіби тәжірибесін, өмір сүру жағдайларын ескере отырып, экологиялық сауатты болуға ынталандыруды жоспарлаумен анықталады. Үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін құрудың қағидасына келер болсақ ол үздіксіз экологиялық білім беруде тұтас оқу процесін жобалау мен жүзеге асыруда басшылыққа алынуы керек принциптердің келесі жүйесін жүзеге асыруға болады.

Демократиялылық және әмбебаптылық қағидасы кез-келген жастағы адамға, кез келген жерде, кез келген уақытта, осы адамның қажеттіліктеріне, мүдделері мен мүмкіндіктеріне сәйкес кез келген деңгейдегі экологиялық тәрбие және білім беру қызметтерінің мазмұны, түрлері мен формаларының қол жетімділігі мен алуан түрлілігін білдіреді.

Зерттеу материалдары мен әдістер

Мақалада қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық қағидаттары, орнықты даму идеялары, экологиялық заңнаманың негіздері құрады. Зерттеуде қойылған мақсатқа жету үшін

қазіргі ғылымды танудың жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістері, оның ішінде нақтылап айтсақ, тарихи, нормативтік, функционалды, салыстырмалы, жүйелік, эмпирикалық әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

Экологиялық білім беруді ізгілендіру қағидасы бірлескен шығармашылық қызмет, өзара білім беру, өзара байыту және білім беру процесінің субъектілері арасындағы диалогтық қарым-қатынас жүзеге асырылатын, әркімнің шығармашылық даралығын көрсетуге және дамытуға мүмкіндік беретін білім беру мекемесінің өмір салтын құруды қамтиды. Тұлғаның экологиялық мәдениетінің үздіксіз өсуін қамтамасыз ететін экологиялық білім беру деңгейлерінің тік интеграция қағидаты.

Негізгі, қосымша, мемлекеттік, мемлекеттік емес және қоғамдық білім беру мекемелерінің қызметін көлденең үйлестіру қағидаты үздіксіз жүйеде келісілген білім беру саясатының алғышарттарын жасайды, әртүрлі білім беру бағдарламалары мен педагогикалық технологиялардың «түйісулеріндегі» проблемалық мәселелерді жояды (Зорькина 2018.).

Экологиялық білімнің адам мен қоғамның іс жүзінде өзгеретін іс-әрекетінің қажеттіліктерімен байланысы қағидаты – экология және қоршаған ортаны қорғау саласындағы абстрактілі ағартушылықтан бас тартуды және нақты экологиялық деректерді қолданатын, экологиялық ақпаратты нақты өмірдің проблемалары мен міндеттері контекстінде және адамдардың кәсіби қызметі кезеңінде қолдану жағдайларын модельдейтін контекстік типтегі оқутәрбие процесінің белсенді моделіне көшуді қамтиды. Бұл принцип, шын мәнінде, экологиялық білімнің, ғылымның, өндірістің және адам өмірінің педагогикалық негізделген интеграциясының қажеттілігін білдіреді.

Экологиялық білім беру мазмұнының икемділігі, вариативтілігі, жүйелілігі және пәнаралық байланыс қағидасы. Икемділік адам мен қоғамның экологиялық білім берудегі өзгеретін қажеттіліктеріне сәйкес мазмұнды өзгере отырып-ақ байланысты қайта қарауды қажет ететін білім беру бағдарламаларының алуан түрлілігін талап етеді.

Яғни қоғам бір орында тұрақтамайды. Адамның қоғамдағы орны әр кезеңдерде түрлі қатынастарға түсуімен сипатталады. Сондай-

-ақ адамның ақпаратты қабылдау, оны түсіну мүмкіншіліктері жас өсуіне қарай өзгеретінін де естен шығармауымыз қажет. Мәселелілік оқыту мен тәрбиелеу процесінде экологиялық ойлау мен танымдық мотивацияны дамытудың қажетті шарты болып табылады. Жүйелілік пен пәнаралық қарым-қатынас экологияның ғылым ретіндегі бірегейлігін, оның теориялық білім мен адамның практикалық іс-әрекетінің әртүрлі салаларын интеграциялау, экожүйенің бірлігін бейнелеу қабілетін көрсетеді.

Білім алушының алдына проблемалық мәселені қою негізгі қағидалардың бірі болып табылады. Себебі теориялық білімді қорытындылау, түйіндеу мақсатында тәжірибе жүзінде алынған білім өмір бойы адамның санасында сақталады. Экологиялық тәрбие мен білім беру жағдайында, білім алушының тұрғылықты жеріндегі экологиялық жағдаймен таныстыру, экологиялық жай-күйі туралы шынайы ақпаратты алуы экологиялық жанашырлықты оята отырып, адамның экологиялық мәдениетінің қалыптасуына алып келеді.

Білім беру бағдарламалары мен педагогикалық технологиялардың сабақтастығы қағидасы – экологиялық мәдениеттің үздіксіз дамуын, адамның экологиялық білім берудің келесі кезеңдеріне көшуінің жеңілдігін қамтамасыз етеді. Сабақтастық мемлекеттік білім беру стандарттарында айқындалған экологиялық білім берудің іргелі мазмұнына негізделеді. Мазмұнның өзектілігіне» ие бола отырып, адам оқу түрлерін, қарқыны мен мерзімін, экологиялық білім алудың жеке бағдарламасын өз бетінше таңдай алады.

Экологиялық білім берудегі ұлттық-мәдени дәстүрлерді, демографиялық, табиғи және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды есепке алу принципі – оқыту мен тәрбие мазмұнын таңдауға да, оқу орындарына осы аймақ, қала, ауыл үшін нақты экологиялық ақпарат беруге, сондай-ақ білім беру процесін ұйымдастыруға да қатысты. жалпыадамзаттық және ұлттық дәстүрлердің ең жақсы үйлесімі мәдениет. Жалпы кәсіптік және экологиялық білім берудің бірлігі қағидаты барлық қолданыстағы білім беру бағдарламаларын және жалпы және кәсіптік білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарын мазмұнды экологияландыруды да, арнайы экологиялық бағдарламаларды пайдалануды да көздейді.

Бұл жеке тұлғаның экологиялық дүниетанымын оның жалпы дүниетанымының органи-

калық құрамдас бөлігі ретінде қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Дербес міндет – эколог-мамандар мен педагог-экологтарды даярлау және олардың біліктілігін арттырудың білім беру бағдарламаларын кеңейту (Вербицкий 2018).

Үздіксіз экологиялық білімге көшу жоғарыда аталған принциптердің жиынтығын жүйелі түрде жүзеге асыруды білдіреді, олардың әрқайсысы экологиялық білімнің белгілі бір деңгейлері мен бағытына қатысты нақтыланады. Осылайша, экологиялық бағдарланған білім беру ортасын құру экологиялық бағдарланған қызметті ұйымдастырудың маңызды шарты болып табылады, ал қоршаған ортаның өзі оны ұйымдастыру мен жүзеге асыру үшін кеңістік болып табылады. Экологиялық бағдарланған дамытушы білім беру ортасы тиімділігінің интегралдық критерийі оның шеңберінде білім алушылардың экологиялық бағдарланған дүниетанымын қалыптастыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету мүмкіндігі болып табылады. Бұл тұрғыда тұтастай алғанда білім беру жүйесін, оның ішінде жоғары кәсіптік білім беру жүйесін экологияландыру, болашақ мамандардың кәсіби бағдарына қарамастан, олардың кәсіби қызметін экологияландыру түбегейлі маңызды.

Бүгінгі таңда осы процестердің тиімділігі жеткіліксіз, «танымалдылық» және экологиялық бағытқа деген сұраныс біртіндеп төмендейді, нәтижесінде жоғары оқу орындары мен тиісті басқару органдарының оны дамытуға деген қызығушылығы жоғалады. Дегенмен, болашақ мамандарға экологиялық білім берудің маңызды проблемаларының бірі (тіршілік ету ортасының сапасын жақсарту үшін олардың дағдыларын, қатынастарын, құндылықтарын, экологиялық проблемаларды шешуге жеке қатысуға уәждемесін қалыптастыру) өзекті болып қалуда.

Жоғары мектеп жағдайында студенттер арасында эоцентрлік типтегі экологиялық сананы қалыптастыруға ықпал ететін білім беру ортасын құру мәселесі туындайды, оның негізінде табиғатқа және адамға (өзіне және басқаларға) жеке маңызды көзқарас жатыр. Гипотеза ретінде мұндай сананың қалыптасуы студенттерді экологиялық бағдарланған іс-шараларға қосу арқылы экологиялық күзінеттілікті дамыту барысында экологиялық бағдарланған құндылықтарды алу процесі ретінде жүруі керек деп болжауға болады. Бұл үшін қажетті шарт экологиялық бағдарланған дамытушы білім беру ортасын құру болып табылады. Мәселені талдай отырып, алдымен бірқатар теориялық ұстанымдарды қа-

растыруымыз керек. Құқық теориясында құқықтық реттеу деп адамдардың мінез-құлқына және қоғамдық қатынастарға құқықтық құралдар арқылы мақсатты әсер ету түсініледі.

Біріншіден, құқықтық қатынастар – бұл субъектінің еркі мен санасының бақылауындағы ерікті қатынастар болуы керек; екіншіден, бұл қатынастар сыртқы бақылауға берілуі керек; үшіншіден, құқықтық реттеу субъектілердің көптеген (кем дегенде екі) мінез-құлық нұсқаларының біреуін таңдау мүмкіндігі болған жағдайда ғана оны жүзеге асыру мүмкін болады. Төртіншіден, заң әлеуметтік маңызды, басқа адамдардың мүдделеріне әсер ететін мінез-құлықты ғана реттейді. Демек, реттеуді тек нақты белгіленген мақсаттар қойылған әсер деп атауға болады.

Құқықтық норманың мақсаты – құқықтың әрбір саласын құқықтық реттеудің мәні мен әдісінің бірлігін айқындайды. Жалпы мақсат нәтижеге жетудің әртүрлі құралдары мен тәсілдеріне қарамастан, біртекті әлеуметтік қатынастар шеңберін реттейтін әртүрлі құқықтық нормаларды нормативтік құқықтық актілерге топтастыруға мүмкіндік береді. Экологиялық заңнаманың алдында тұрған мақсаттар үш топқа бөлінеді:

- 1) жалпы ҚР заңнамасына тән жалпы мақсаттар;
- 2) экологиялық заңнаманың арнайы мақсаты;
- 3) экологиялық заңнаманың арнайы мақсатын неғұрлым нақты мақсаттар.

Экологиялық білім беру саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу негізінен экологиялық құқық шеңберінде жүзеге асырылады және тұрақты даму қағидаттарына негізделген, тұлғаны оқыту, тәрбиелеу мен дамыту сияқты нормалар бекітілген. Осы нормалардың, нәтижесінде қойылған мақсаттар жүзеге асырылатын іс-әрекетті құқықтық реттеу деп атауға болады.

Алайда ҚР Экологиялық кодексында экологиялық білім беруді реттеу қарастырылмаған себептен бірқатар қиындықтарға тап боламыз (Экология кодексі. 2021). Басшылар мен мамандардың осы санатын заң немесе заңға тәуелді актілер деңгейінде дайындау қандай заңдармен реттелуі керек деген сұрақ туындайды, заңнамадағы бұрынғы олқылыққа кім жауапты болуы тиіс. Сонымен қатар, жалпыға бірдей және кешенді экологиялық білім беру жүйесін ұымдастырудың барлық мәселелері, осы саладағы басқару және мемлекеттік реттеу мәселелері, қоғамдық бірлестіктер мен азаматтардың қатысуы,

білім беру мекемелерін аттестаттау мәселелері және т.б. шешілмеген.

ҚР Экологиялық кодексінің нормаларының орындалуындағы мәселелерді, ҚР Үкіметінің құрамы экологиялық мәселелерден гөрі, табиғи ресурстар мәселесін көп қозғайды. ҚР экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің құрамын зерттеп көрейік. 2023 жылғы мәліметтерге сәйкес министрліктің ресми парақшасындағы ақпараттар бойынша, ҚР экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің әкімшілік құрамында бірде-бір эколог маманның болмауын көреміз. Яғни, министрлікті инженер-технологтар, тау-кен өндірісінің мамандары басқарып отыр. Экологиялық тәрбие мен білім берудегі саясаттың орындалуын қадағалайтын, мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын лауазымды адамдар қажетті біліктілікке ие болуы қажет деп есептеймін.

Айта кету керек, ҚР заңнамасы, оның ішінде Экологиялық кодекс іс жүзінде орындау рәсімдерін әзірлемейді, бұл оның әлсіз тиімділігінің себептерінің бірі ретінде танылады. Тиісінше, материалдық нормаларды тиімді қолдануды қамтамасыз ету үшін іс жүргізу тетігін әзірлеу экологиялық заңнаманы одан әрі жетілдіру бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Экологиялық білім беру мен тәрбие берудегі мәселеге келсек, оқушылардың білім беру мекемесіндегі бұл пәндерге немқұрайлылықпен қарауын айта аламыз. Экология, экологиялық тұрақты даму сияқты пәндер өзге мамандықтарды негізгі пән болып табылмайды, тек қана таңдау пәні болып келеді. Сондай-ақ, жылдың соңында емтихан тапсырылуы тиісті пән болып табылмайды. Сол себепті, білім алушылардың назарын алмайды.

Табиғатты пайдалануды басқару және қоршаған ортаны қорғау негізінен нормативтік-құқықтық база негізінде жүзеге асырылады. Әдетте, олар ресурстардың барлық түрлері мен табиғатты пайдалану салалары бойынша аймақтық бастаманы дамытуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, оларға мыналар жатады: жер қойнауын пайдалану саласындағы лицензиялау; шаруашылық қызмет үшін жер учаскелерін бөлу; ақылы табиғат пайдалану тетігі; табиғат пайдалану саласындағы жалдау тетіктерін әзірлеу және енгізу; табиғи ресурстарды басқарудың және табиғат пайдалануды бақылаудың өңірлік тетіктерін дамыту; табиғат пайдалануды қоғамдық бақылаудың әртүрлі нысандарын дамыту және т.б.

Қабылданған заңнамалық актілер түрлі қиындықтармен практикалық қызметке енгізіліп жатқанын атап өткен жөн. Бір жағынан, қолданыстағы заңнама тиісті түрде орындалмайды, ал екінші жағынан табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғаудың заңнамалық базасының жетілмегендігі анықталады. Экологиялық заңнама жүйесі тым тар және күрделі емес.

Бұл жағдай бірқатар факторларға байланысты:

– қоғамдық дамудағы экологиялық басымдықтар мен бағдарларды іске асыру қажеттілігін баяу түсіну;

– біртұтас мемлекеттік экологиялық саясаттың және экологиялық заңнаманы дамыту тұжырымдамасының болмауы;

– ғылыми білімді елемеу.

Яғни экологиялық мәдениеттің бағыттары, экологиялық мәдениеттің белгілі бір ұйым мүшелері арасында таралуы, білім берудегі жалған ақпараттандыру сияқты мәселелер бойынша олқылықтар реттелмеген. Әрине, заңның жетілмегендігін заңнамалық реттеу арқылы немесе стратегиялық құжат негізінде, мысалы, ҚР қоршаған ортаны қорғау туралы ұлттық стратегиясы арқылы жеңуге болатын еді. Бірақ, өздеріңіз білетіндей, бұл құжат та тек жоба күйінде ғана қала береді.

Қоршаған әлем туралы білім мен идеялар және табиғаттағы қарапайым мінез-құлық дағдылары жеке тұлғаны отбасында, мектепке дейінгі мекемелерде қалыптастыру мен тәрбиелеудің бастапқы кезеңдерінде қалыптасады. Жалпы білім беретін мектептердің нақты жағдайында экологиялық білім ең жақсы жағдайда жекелеген пәндердің мазмұнын экологияландыру, факультативті сабақтарды енгізу арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінде экологиялық-табиғатты қорғау бойынша арнайы курстар жоқ. Жоғары сыныптарда экологиялық білімді жалпылау жүргізілмейді, бірақ әртүрлі пәндер мұғалімдерінің ісәрекетінің сәйкес келмеуіне байланысты экологиялық білімнің әсері төмен. Ол жүйелілік пен тереңдіктің болмауынан зардап шегеді.

Экологиялық білім беру жүйесінің жалпы дамымауымен қатар, оқу процесін жоғары мамандандырылған ақпаратпен және терминдермен қанықтырудың айқын тенденциясы бар, бұл экологиялық білім берудің жалпы міндеттерін шешпейді. Оқу процесіне экологиялық білімнің стихиялық енуі ісәрекеттің сәйкес келмеуі-

не, қайталануға, мерзімінен бұрын жалпылауға және алға жылжуға әкеледі. Экологиялық білім берудің басты кемшілігі-экологиялық ойлаудың жүйелілігін қалыптастыруға және экологиялық жүйелерді модельдеуге бағытталған бөлімдердің болмауы. Экологиялық білім берудің тағы бір үлкен кемшілігі – ауызша форматта оқытылуы формаларының басым болуы, ал оқу орындарының түлектерінің практикалық жұмыс дағдылары мен дағдыларын игеруі өте маңызды (Шрейдер 2006).

Осылайша, оқыту жүйесінде негізгі рөл атқаратын Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы оқу орындарында экологиялық білім беру жеткіліксіз қарқынмен дамуда, материалдық-техникалық базасы әлсіз, мемлекеттік құрылымдар нашар ынталандыруда, декларативтіліктен зардап шегуде, бірыңғай жүйеге біріктірілмеуде, бұл бір жағынан, елдегі экономикалық қиындықтармен, екінші жағынан, бағаланбаумен байланысты қазіргі кезеңдегі қоғам дамуының адамгершілік-психологиялық, білім беру, табиғатты қорғау және экономикалық салаларындағы экологиялық білімнің рөлі.

Экологиялық жағдайды барабар бағалауға, экологиялық аудит, экологиялық сараптама жүргізуге, экологиялық менеджмент пен маркетингпен айналысуға, адамның әртүрлі табиғи және табиғи-антропогендік экожүйелерге қарқынды әсерінің теріс салдарын болжауға болатын кәсіби экологтарды даярлау қажеттілігі туралы әлі де терең түсінік жоқ. Экологиялық ойлау, табиғатты пайдаланумен байланысты мәселелерді шешу қабілеті бар (Ordieres-Meré2020). Тыйым салу мен шектеу әдісімен ғана емес, сындарлы тәсілдер, экологиялық қауіпсіз өндіріске бағытталған жаңа технологиялар арқылы да жүзеге асырылады.

ҚР тұрақты даму тұжырымдамасы – қоғамның тез өзгеретін қоршаған орта жағдайларына бейімделе алмауы, өзін-өзі реттеу, тиімді басқару қабілетін жоғалту нәтижесінде туындаған дағдарысқа реакциясы болып табылады. Тұрақты даму үшін білім беру пәнін әлеуметтік-табиғи жүйелердің тұрақтылығы, аумақтық құрылымдарды, ресурстарды, экономиканы теңгерімді жоспарлау және тұрақты басқару шарттары құрайды. Экологиялық білім беру жүйесінің негізгі деңгейлері. Экологиялық білім берудің негізгі қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асыру білім алушылардың жас ерекшеліктерімен айқындалатын оны ұйымдастырудың көп сатылы болуын білдіреді

Экологиялық білім беру жүйесін әзірлеу кезінде бір сатыдан екінші сатыға өту кезінде біліктер мен дағдылардың білім сабақтастығы қағидатын және оқу материалы көлемінің білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі қағидатын ескеру қажет. Қазақстан Республикасының экологиялық білім беру жүйесін құрудың аса маңызды шарты бұл процеске қызмет түрі мен меншік түріне қарамастан барлық мемлекеттік және әлеуметтік институттардың, халықтың әлеуметтік топтары мен жіктерінің, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар ұжымдарының қатысуы болып табылады.

Экологиялық мәдениетті қалыптастыру процесінде: отбасы, барлық деңгейдегі білім беру мекемелері, мемлекеттік, қоғамдық, саяси және кәсіподақ ұйымдары, мәдениет, ғылым, туризм және спорт мекемелері, бұқаралық ақпарат құралдары, Қарулы Күштер және діни конфессиялар тікелей қатысуға тиіс.

Экологиялық білім адамның өмір бойы жүзеге асырылуы керек: ерте балалық шақта табиғатқа жағымды, эмоционалды қатынасты қалыптастырудан бастап, мектептің кіші сыныптарындағы әлемнің ғылыми бейнесінің негіздерін түсінуден бастап, экологиялық дүниетанымды қалыптастыруға дейін, өмірдің жасөспірім және ересек кезеңдеріндегі экологиялық іс-әрекетке өзінің қатысу қажеттілігін, оның ішінде қоршаған ортаны нақты жақсарту тетіктерін білу жағдайлары қарастырылуы қажет.

Экологиялық білім беру жүйесін дамытудың негізгі бағыттары:

1) мамандықтар номенклатурасына және конкурстық негізде нақты қажеттіліктерге сәйкес экологиялық – табиғат қорғау саласында мамандар даярлауға әлеуметтік және мемлекеттік тапсырысты орындау үшін экологиялық білім беру жүйесінің тиісті инфрақұрылымын дамыту;

2) негізгі кәсіптің және өңірдің көлеміне, деңгейіне және ерекшелігіне қойылатын талаптардың міндетті минимумын ескере отырып, білім беру стандарттарының, оқу жоспарлары мен бағдарламаларының сапасын үйлестіру арқылы оқытудың мазмұнын, нысандары мен әдістерін жетілдіру;

3) заңнамада, тұжырымдамаларды баяндалған мақсаттарға, міндеттерге, қағидаттарға, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі және бейіндегі оқу орындарының түлектеріне қойылатын біліктілік талаптарына сай келетін оқулықтарды, оқуәдістемелік кешендерді жасау;

4) ғылымды, білім мен практиканы синтездеу мақсатында елдің жетекші университеттерінің жанынан ғылыми-әдістемелік өңірлік орталықтар құру жолымен экологиялық білім беру жүйесін басқару құрылымын оңтайландыру, бұл ғылыми, педагогикалық және қалың жұртшылықтың шығармашылық ізденісі, тиімді жаңашыл тәсілдемелер селекциясы үшін жүйенің ашықтығына ықпал ететін болады. Экологиялық білім беру жүйесінің қарқынды дамуына ықпал ететін шығармашылық жұмыс үшін бәсекелес орта құру үшін бірнеше аймақтық орталықтар ұйымдастыру.

Заманауи коммуникация құралдары мен оқытудың инновациялық әдістерінің арқасында өңірлік орталықтар жедел өзара іс-қимыл жасай отырып, экологиялық білім берудің жалпы міндеттерін де, жергілікті экологиялық жағдайды ескере отырып, өз өңірінің проблемаларын шешу үшін кадрлар даярлау жөніндегі міндеттерді де шешетін болады.

5) шығармашылық ізденісті ынталандыру, авторлық әзірлемелерді конкурстық негізде анықтау үшін өңірлік экологиялық білім беру орталықтары арқылы ҚР Білім және ғылым министрлігі мен ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің жанынан шағын гранттар қорын құру;

6) оқу процесін материалдық-техникалық қамтамасыз ету және өзін-өзі қамтамасыз ету тетігін әзірлеу;

7) экологиялық білім беру жүйесінің нормативтік-құқықтық негізін жетілдіру үшін заң шығарушы және атқарушы билікпен өзара іс-қимыл жасау.

ҚР экологиялық тәрбие мен білім берудегі келесі кезекте, қоғамдағы жастардың экологиялық ағартуға қатысу мәселесінің реттелмеуі. ҚР ЭК 192-бабына сәйкес, «Экологиялық білім беру нысаналы аудиторияға да, тұтас қоғамға да бағытталған іс-шаралар кешенін қамтиды» (Экология кодексі 2021). Яғни экологиялық тұтастықты сақтау мақсатында ұйымдастырылған іс-шаралар, ұсыныстар, жиналыстар, дөңгелек үстелдердегі айтылған идеялар мемлекет тарапынан қолдау табуы тиіс.

Жастармен, жұртшылықпен осындай кездесулер өте маңызды. Біріншіден, бұл бірінші ауыздан ақпарат көзі. Екіншіден, бұл жастардың бастамаларын тыңдау мүмкіндігі, жастар үшін олардың естілуінің, қолдау көрсетуінің маңызы зор. Бүгінгі таңда ұсынылған жұмыстардың ішінен отандық жоғары оқу орындары

экологияландыруға және әр түрлі бағытта қызығушылық танытып отыр, және бір қызығы, сабақтастық пен менторлық бар деп қорытынды жасауға болады.

Кез-келген мәдениет пен дағдылар адамда бала кезінен қалыптасады, сәйкесінше, әрбір ересек адам тәлімгер болып табылады және жас ұрпақтың өз отбасында да, қоғамда да қоршаған ортаға деген жауапты көзқарасын қалыптастырады. Экологиялық жағдайды кітап-журналдар басылымдары, БАҚ құралдарының шығарылымдары, ғаламтор желісінің ресурстары арқылы үздіксіз ақпараттандыру жұмысы жүргізілуі тиіс. Осы жерде Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінің келесі бабына тоқталуымызға болады.

ҚР Экологиялық кодексінің 191-бабы, 4-тармағының және 18-бабында қарастырсақ (Экология кодексі. 2021), экологиялық қауіп-қатер тудыратын іс-әрекеттер, оның табиғатқа әсері болған жағдайда, қоғамның тұрақты экологиялық дамуын жүзеге асыру мақсатында жұмыс атқаратын экологиялық ұйымдар мемлекеттік органдардан сұрау салу арқылы экологиялық ақпаратты алуға құқықтары бар. Бірақ, көп жағдайда дәл осы экология саласында жұмыс атқаратын қоғамдық экологиялық ұйымдар сот органдарына: азаматтар мен ұйымдардың экологиялық анық емес мәліметтерді алуы, заң нормаларын бұза отырып жүзеге асырылған экологиялық сараптама нәтижелерін алу, өндіріс орындарының жалған немесе көрінеу анық емес қорытынды беруі, экологиялық тұрақтылықтың бұзылуына мемлекеттік органдар тарапынан болатын немқұрайлылық пен әрекетсіздік фактілерін көреміз.

БҰҰ Қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы (UNEP) порталында экологиялық құқық мәселелеріне арналған ақпарат үнемі жанарып отырады. 2021 жылғы 24 маусымда «сарапшы-заңгерлер халықаралық қылмыстардың жаңа санатын – «экоцидті» тұжырымдап, ұсынып отыр. Халықаралық қылмыстық соттың (ХҚК) тараптары мақұлдаған жағдайда, бұл әскери қылмыстармен, адамзатқа қарсы қылмыстармен, геноцидпен және агрессиямен қатар қылмыстық қудалауға жататын қылмыстардың бесінші санатына айналады». Яғни, экологияға қарсы қылмыстардың санаты жоғары болуы қажет.

Себебі экономиканың дамуы, қоғамның денсаулығы, тұрақты даму негіздері осында жатыр. Сарапшылардың пікірінше, бұл планетарлық экологиялық дағдарысқа қарсы күресте көмек-

теседі. Осылайша, қазіргі заманғы экологиялық проблемаларды шешу, табиғи ортаның сапалы жай-күйін түбегейлі жақсарту жөніндегі ірі ауқымды мемлекеттік міндеттерді іске асыру қоғамда экологиялық құқықтық мәдениеттің оңтайлы деңгейін қалыптастыруды талап етеді.

Экологиялық білім беру мен тәрбиелеу жүйесін, сондай-ақ біліктілікті арттыру мен кәсіптік даярлау жүйесін құруға бағытталған заңнаманы одан әрі жетілдіру, оларды қаржыландыру көздерін айқындау қажет. Қоғамдық экологиялық бірлестіктерді, сондай-ақ экологиялық білім беру мекемелерін қолдау осы ұйымдар қызметінің педагогикалық әлеуетін ашуға және барынша пайдалануға ықпал етуі мүмкін. Барлық деңгейдегі білім беру бағдарламаларына қоршаған ортаны қорғау мәселелерін дайындаудың бейіндері мен бағыттарын енгізу қажет, экологиялық білім түрлі сипатта болуға тиіс.

Мақсаты ретінде ортақ мүдделерді білдіру және қорғау, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саяси бағыттарды, мүдделі жұртшылық арасындағы қоршаған ортаның сапасын арттыру және бизнесқоғамдастықтың экономикалық әлеуетін дамыту қажеттілігі арасындағы теңгерімді тәсілді ескере отырып, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі қызметте жәрдемдесу үшін кәсіпкерлік қоғамдастық пен азаматтық қоғамды шоғырландыру деп жұмыс атқарып жатқан EcoJer қазақстандық экологиялық аймақтық бастамалар қауымдастығының зерттеулері негізінде келесідей ұсыныстар айтуға болады (EcoJer Zero waste).

Zero waste (нөлдік қалдықтар) – бұл ғаламдық қоғамдық экологиялық қозғалыс, оның мақсаты – ғаламшарымыздағы қалдықтарды азайту, ресурстарды тұтынуды азайту, жеке өмір кеңістігіндегі қажетсіз заттардың санын азайту.

1-ереже: Refuse (бас тарт) Қазақстанда қоқыс үйінділерінің геометриялық прогрессияда өспеуін қалайсыз, артық зат сатып алмаңыз, қоқыс шығармаңыз. Мүмкін, бұл ең маңызды қағида. Бастау үшін артық қаптамадан, бір рет қолданылатын ыдыс-аяқтардан, артық киімдерден және тұрмыстық заттардан бас тартыңыз, оларды сіз аз немесе мүлдем пайдаланбайсыз.

Экоактивист Хамида Токумова көптеген жылдар бойы қайта пайдалануға болатын сөмкесі бар дүкенге барып, сусындарды тек шыны ыдыста сатып алады. «Пластиктен айырмашылығы, әйнекті шексіз рет қайта өңдеуге болады, сондықтан мен мақсатты түрде пластикалық бөтелкелерден және бір рет қолданылатын ыдыс-

аяқтардан бас тартылады. Пакеттер қайта өңделмейді, полигондарда және мұхиттарда жүздеген жылдар бойы шіріп кетеді. Сондықтан, дүкенге экосумкамен ұзақ уақыт жүруге болады. Егер пакеттерді күнделікті өмірден толығымен алып тастау мүмкін болмаса, оларды мүмкіндігінше ұзақ пайдалану керек, сатып алғаннан кейін бірден тастамаңыз. Refuse принципіне үйрену оңай, және егер әрқайсымыз оны қолданатын болсақ, бұл қоршаған ортаны сақтауға айтарлықтай үлес қосады», – дейді эоактивистер.

2-ереже: Azaitu (қысқарту) егер заттардан бас тарту мүмкін болмаса, оларды сатып алуды азайту керек. Мысалы, 20 футболканың орнына екі-үш, бірақ сапалы сатып алған дұрыс. Косметикасы бар 15 бөтелкенің орнына бес сатып алған дұрыс, бірақ ең қажет. Тек бір жылдың ішінде киім өндірісіндегі зиянды шығарындылардың мөлшері 1 млрд тоннадан асуы мүмкін. Бүкіл әлемде мақта өсіруге көптеген табиғи және адами ресурстар жұмсалады, ал топырақ су объектілеріне түсетін химикаттар мен пестицидтермен өңделеді.

3-ереже: Reuse (қайта қолданыңыз) әлемде көптеген табиғи ресурстар-су, мұнай, газ, ағаш жұмсалды. Ресурстарды үнемдеу үшін заттарды мүмкіндігінше ұзақ пайдалануды үйрену керек.

4-ереже: Recycle (қайта өңдеу) ережесі. ZERO WASTE қағидаттарына сәйкес, күнделікті өмірде бас тартуға немесе қайта пайдалануға болмайтын нәрселерді ғана қайта өңдеуге жіберу қажет.

5-ереже: Rot (компост) тамақ қалдықтары коқысқа қайта өңдеусіз түседі, онда анаэробты процесс пайда болады, соның салдарынан атмосфераға күкірт оксидтері, күкіртсутек, сондай-ақ метан шығады. Ол көмірқышқыл газынан 21 есе улы, атмосфераға түскен кезде ол жаһандық жылыну процестерін бастайды. Сонымен қатар метан тез тұтанады, соның салдарынан полигондарда өрт жиі болады (EcoJerg Zero waste).

Өкінішке қарай, тамақ қалдықтарының проблемасы Қазақстан үшін өте өзекті және оны жүйелі шешудің нұсқалары әзірше жоқ. Қоршаған ортаға ең аз зиян келтіретін немесе тіпті пайда әкелетін мінезқұлықтың негізін құрайтын құндылықтарды қалыптастыру ескі білім беру парадигмасында жүзеге асырыла алмайды (Kennedy 2016.).

Экологиялық білім беру сипаттамалары мен дәстүрлі экологиялық жүйенің арасында бірнеше іргелі қайшылықтар бар.

Біріншіден, экологиялық білім пәнаралық, ал дәстүрлі білім беру жүйесі қатаң белгіленген пәндер аясында дайындықты қамтиды.

Екіншіден, экологиялық білім беру студенттердің проблемалық жағдайларды шешуге белсенді қатысуын білдіреді, ал дәстүрлі білім беру жүйесі білімді тарату шеңберінен шығу қиынға соғады. Үшіншіден, экологиялық білім беру жергілікті қауымдастықтарды толғандыратын нақты мәселелермен айналысады, ал дәстүрлі білім беру жүйесінде абстрактілі теориялық мәселелер әлі де талқылануда.

Сонымен, экологиялық білім беру барлық мүдделі тараптардың бірлескен талқылауы және қызмет мақсаттарын қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады, ал дәстүрлі білім берудің мазмұны мен формасы нормативтік стандарттармен қатаң анықталған.

Осылайша, жаңа парадигмаға көшу бүкіл білім беру жүйесінде ауысуды қажет етеді, бұл экологиялық проблемалар мен олардың әлеуметтік салдарының өткірлігі талап етілгендей тез болмайды. Сондықтан экологиялық білім беру тәсілдерінің тиімді сипаттамаларын іздестіруді және байқаудан өткізуді жүзеге асыратын жаңа білім беру бастамалары, бейресми білім беру жобалары мен экологиялық білім беру бағдарламалары қатар пайда болады.

Табиғат пайдалануды экологияландыру – адамның, қоғамның табиғи ресурстар мен қоршаған орта жағдайларына қатынасының өзгеру проблемаларын шешуге нақты жалпы ғылыми көзқарас болып табылады.

Біздің еліміз үшін экономиканы экологияландыру жалпы экономикалық дағдарыс пен нарықтық экономикаға көшу қиындықтарымен күрделене түседі. Нарықтық экономикаға көшу экологиялыққа теңдестірілген экономикалық реформалар және макро-деңгейде тиісті экономикалық орта құру арқылы мүмкін болады. Бір қарағанда, құрылымдық қайта құру, қаржынесие және салық саясаты, экономиканың белгілі бір саласына субсидиялар, баға реформасы сияқты макроэкономикалық шаралар айқын экологиялық мақсаттарға ие емес, бірақ олар сөзсіз экологиялық жағдайға әсер етеді және қандай экологиялық шаралар жүргізілетініне және табиғат пайдаланудың қандай тетігі құрылатынына байланысты.

Макроэкономикалық саясатты жүргізудің дәстүрлі тәсілімен теріс экологиялық салдарлар жиі туындайды, сондықтан оларды жою үшін қосымша экологиялық бағдарламаларды неме-

се экологиялық жағдайды тұрақтандыру үшін арнайы шараларды әзірлеу қажет. Сондай-ақ пайда алу ғылым мен техниканың дамуына, технологияны жетілдіруге және өндіріс өнімділігін арттыруға ынталандыру ғана емес, сонымен қатар теріс салдарға, атап айтқанда табиғаттың ластануына, оның байлығының тоналуына әкелетінін ескеру қажет.

В.М. Межуев нарық заңдарын елемеге болмайды, бірақ оларды абсолюттеуге болмайды, қоғамдағы адамдар өмірінің мәдени және адамгершілік – рухани аспектілерін оларға бағындыруға болмайды деп көрсетеді өз еңбегінде. «Ден қою және түзету» орнына «болжау және алдын алу» қағидатын жүзеге асыруға бағытталған экологиялық-экономикалық қызмет стратегиясы нақты жағдайларда басқарушылық қызметтің басымдықтарын анықтау үшін қажетті мемлекеттік қызметшілердің экологиялық мәдениетінің жоғары деңгейі жағдайында ғана іске асырылуы мүмкін (Межуев 2006).

Е.В. Никонорова «экологиялық мәдениетті қалыптастыру, оны жаңғырту мемлекеттік қызметшілер мәдениетінің белгілі бір деңгейінде ғана іске асырылуы мүмкін» деп әділ атап өтті (Никонорова 1930). Экологиялық саясаттың ғылым саласындағы білім беру және саясатпен байланысы туралы көзқарастың болмауы тиісті ғылыми және білім беру әлеуетінің болмауына байланысты жоғары экологиялық сапалы «тау-кен технологияларын» құру мүмкін еместігінен өз ресурстарын алу мүмкіндігін жоғалтуға әкеледі. Қызметкерлер біліктілігінің экологиялық құрамдас бөлігін өсіруге қойылатын талаптар-экологиялық білімнің бір бөлігі болып табылады.

Тиісті түрде оқытылған және дайындалған жұмысшылар табиғи ресурстарды түбегейлі әр түрлі тұтытуда жұмыс істейтін және өндіріс қалдықтарын күрт төмендететін немесе жоятын жабдықтарды, құрылғыларды шебер қолдануы керек. Олар экологиялық технологияларды, сондай-ақ экономикалық реформа жағдайында обь-

ективті түрде қажет болатын заманауи компьютерлік жүйелерді игеруі керек.

Осылайша, экологиялық проблемаларды тең дәрежеде шешу өндірістің әр саласындағы өзгерістермен ғана емес, сонымен бірге экономикалық қызметтің барлық деңгейлерінде дайындалған білікті мамандармен экологиялық қызметті міндетті кадрлармен қамтамасыз етумен де қамтамасыз етілуі керек. Бұл жерде экологиялық білім берудің рөлі маңызды, оның кадрларды экологиялық даярлау мен қайта даярлаудағы бірінші дәрежелі маңыздылығын ерекше атап өткен жөн.

Зерттеушілер балалардағы табиғат жетіспеушілігінің бұзылуын (nature deficit disorder) атап өтіп, ашық ойындар мен табиғатпен кедергісіз өзара әрекеттесуден тұратын білім беру бағдарламаларын әзірлеуді ұсынады.

Қорытынды

Экологиялық білім берудің маңызды компоненттерін талқылай отырып, зерттеушілер білім беру бағдарламалары қоғамдастықтың қажеттіліктеріне сәйкес келетін жергілікті табиғи аумақтар мен экологиялық бастамаларға негізделген пікірталастарды, ғалымдармен өзара әрекеттесуді қамтуы керек дейді.

Осылайша, әлеуметтік ынтымақтастық және қауымдастықтардың экожүйелерге қосылуы туралы идея қалыптасады және бекітіледі. Өз кезегінде, сәтті білім беру бағдарламаларының тәжірибесін қорытындылай келе, зерттеушілер білім берудің танымдық жағы мен экологиялық білім беру процесінде алынған тәжірибенің тұтастығын қамтамасыз ететін эмоционалды, эстетикалық факторлардың байланысын атап өтеді. Осы мақсатқа жету үшін жеке маңызды ақпаратқа назар аудару, белсенді іс-шаралар және тарихқа ену сияқты әдістерді қолдануға болады.

Біздің ортақ міндетіміз – оларды сақтап қалу және көбейту. Сондықтан ҚР қоғамындағы экологиялық мәдениетті көтеру үлкен мәнге ие болып табылады.

Әдебиеттер

- Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.
Bridges, D. (1992) 'Enterprise and Liberal Education', *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 26, No. 1: 91–98.
Зорькина Н.В. «Принципы экологического образования в контексте опережающего обучения», *European journal of education and applied psychology* – 2018. – С 27-30.
Вербицкий А.А. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития – 2018. – С 207-210.

Қазақстан Республикасының Экология кодексі Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

Шрейдер Ю.А. Утопия или устройство // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. -М., 2006.- С. 12.

Ordieres-Meré, J., TP. Remón, and J. Rubio. 2020. Digitalization: an opportunity for contributing to sustainability from knowledge creation. *Sustainability*, 12(4): 1460. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12041460>

Ережепқызы Р. 2018. Правовое регулирование доступа населения к экологической информации (сравнительный анализ национального и зарубежного законодательства). Дисс. на соиск. уч. степ. доктора философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы. Доступно по адресу: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/>

Қазақстан «EcoJer» өңірлік экологиялық бастамалар қауымдастығы Жоба Zero waste: 5R ережелерін қолдану <https://ecojer.kz/ru/projects>

Kennedy, R. 2016. E-Regulation and the rule of law: smart government, institutional information infrastructures, and fundamental values. *Information Polity*, 21(1): 77-98. DOI: <http://dx.doi.org/10.3233/IP-150368>

Межуев В.М. Идея культуры: Очерки по философии культуры. – М., 2006. – 326 с.

Никонорова Е.В. Экологический импульс. – М.: Молодая гвардия, 1930. – С.13.

https://sud.gov.kz/sites/default/files/modelnyy_ekologicheskij_kodeks_sng.pdf

Основы экологического регулирования <https://doingbusiness.kz/news/64-osnovy-ekologicheskogo-regulirovaniya>

ООН и экологическое право <https://www.un.org/ru/law/environmental/>

References

Bilim turaly Kazakhstan Republikasyn 2007 zhylygy 27 shildedegi No. 319 Zany. [Law of the Republic of Kazakhstan on Education dated July 27, 2007 No. 319.]

Bridges, D. (1992) 'Enterprise and Liberal Education', *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 26, No. 1: 91–98.

https://sud.gov.kz/sites/default/files/modelnyy_ekologicheskij_kodeks_sng.pdf

Kazakhstan Republikasyn Ecology codex Kazakhstan Republikasyn 2021 zhylygy 2 kantardagi No. 400-VI KRZ Codexi [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>

Kazakhstan «EcoJer» onirlik ekologiyalyk bastamalar kauymdastygy Zhoba Zero waste: 5R yerezhelerin koldanu [Kazakhstan Association of regional environmental initiatives «EcoJer» Project Zero waste: application of 5R rules] <https://ecojer.kz/ru/projects>

Kennedy, R. 2016. E-Regulation and the rule of law: smart government, institutional information infrastructures, and fundamental values. *Information Polity*, 21(1): 77-98. DOI: <http://dx.doi.org/10.3233/IP-150368>

Mezhuyev V.M. (2006) *Ideya kul'tury: Ocherki po filosofii kul'tury* [The idea of culture: Essays on the philosophy of culture.] – М. – 326 p.

Nikonorova E.V. (1930) *Jekologicheskij impul's*. [Ecological impulse]. – М.: Molodaya gvardiya. – P.13.

Ordieres-Meré, J., TP. Remón, and J. Rubio. 2020. Digitalization: an opportunity for contributing to sustainability from knowledge creation. *Sustainability*, 12(4): 1460. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12041460>

Osnovy jekologicheskogo regulirovaniya [Fundamentals of environmental regulation] <https://doingbusiness.kz/news/64-osnovy-ekologicheskogo-regulirovaniya>

ООН i jekologicheskoe pravo [The UN and environmental law] <https://www.un.org/ru/law/environmental/>

Schrader Yu.A. Utopiya ili ustroitel'stvo // Global'nye problemy i obshhechelovecheskie cennosti [Utopia or organization] // *Global problems and universal values*. -М., 2006.- p. 12.

Verbitsky A.A. *Obrazovanie cherez vsju zhizn': nepreryvnoe obrazovanie v interesah ustojchivogo razvitiya* [Education through life: continuing education in the interests of sustainable development]. – 2018. – from 207-210.

Yerezhepkyzy R. 2018. Pravovoe regulirovanie dostupa naseleniya k jekologicheskoy informacii (sravnitel'nyj analiz nacional'nogo i zarubezhnogo zakonodatel'stva). Diss. na soisk. uch. step. doktora filosofii (PhD), Kazahskij nacional'nyj universitet imeni al'-Farabi, g. Almaty [Legal regulation of public access to environmental information (comparative analysis of national and foreign legislation). Diss. on the job. uch. step. Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.] Available at: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/>

Zorkina N.V. Principy jekologicheskogo obrazovaniya v kontekste operezhajushhego obuchenija [Principles of environmental education in the context of advanced learning] *European Journal of education and applied psychology* – 2018. – from 27-30.

МРНТИ 10.62.41

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2023.v108.i4.010>**Н.А. Демесинов**

Институт государства и права КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

e-mail: marshal_1308@mail.ru

О СООТВЕТСТВИИ КАЧЕСТВА МЯСНОЙ ПРОДУКЦИИ НОРМАМ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье автором анализируются правовые нормы соответствия качества мяса и мясной продукции действующему законодательству Республики Казахстан. Поскольку индустриальное развитие экономики АПК страны, в том числе мясной отрасли требует новых подходов государственного регулирования и разработки мер государственной поддержки данной сферы. Так возникает необходимость выполнения исследований по определенной теме, с учетом не совсем благоприятной ситуаций развития мясной промышленности. Важность определения задач, относящихся к государственному регулированию экономики страны в сфере мясной промышленности, а также недостаточное соблюдение юридических аспектов аграрного сектора, в том числе животноводства определили темы и потребность исследований.

Автор статьи заострил основное внимание на развитии взаимоотношений между законодательной базой и предприятиями АПК, а также совершенствованию и улучшению механизмов контроля качества безопасности мясной продукции на рынках и в торговых предприятиях страны, где в последние годы заметно увеличился сбыт небезопасных мясных товаров как отечественного, так и импортного производства. При этом в большинстве случаев производители и продавцы недоброкачественной продукции не несут ответственности и остаются безнаказанными.

Анализ показал, что в связи с поступлением на потребительский рынок большого объема и разнообразного ассортимента отечественных и импортных мясных продуктов требуется тщательный и быстрый контроль их качества. Для решения некоторых аспектов проблемы качества, безопасности и подтверждения соответствия продукции возникает необходимость использования эффективных методов. Автор исследует процесс соблюдения необходимых требований к качеству мяса и мясных продуктов в Казахстане. На основе анализа существующих законодательных актов автором даны рекомендации по решению правовых проблем обеспечения надлежащего контроля производства и реализации мяса и мясной продукции, а также правовая оценка государственным стандартам качества.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, мясо, мясная продукция.

N.A. Demesinov

Institute of State and Law Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: marshal_1308@mail.ru

On the conformity of the quality of meat products with the norms of the current legislation of the Republic of Kazakhstan

In the article, the author analyzes the legal norms for the compliance of the quality of meat and meat products with the current legislation of the Republic of Kazakhstan. Since the industrial development of the country's agro-industrial complex, including the meat industry, requires new approaches to state regulation and the development of state support measures for this area. So there is a need to carry out research on a specific topic, taking into account the not entirely favorable situations in the development of the meat industry. The importance of defining tasks related to the state regulation of the country's economy in the meat industry, as well as insufficient compliance with the legal aspects of the agricultural sector, including livestock, determined the topics and need for research.

The author of the article focused on the development of relations between the legislative framework and agro-industrial complex enterprises, as well as the improvement and improvement of the mechanisms for monitoring the quality of the safety of meat products in the markets and trade enterprises of the country, where in recent years the sale of unsafe meat products, both domestic and imported production. At the same time, in most cases, manufacturers and sellers of low-quality products are not responsible and go unpunished.

The analysis showed that in connection with the entry into the consumer market of a large volume and a diverse range of domestic and imported meat products, careful and quick control of their quality is required. To solve some aspects of the problem of quality, safety and conformity assessment of products, it becomes necessary to use effective methods. The author examines the process of compliance with the necessary requirements for the quality of meat and meat products in Kazakhstan. Based on the analysis of existing legislative acts, the author gives recommendations on solving legal problems of ensuring proper control of the production and sale of meat and meat products, as well as a legal assessment of state quality standards.

Key words: food security, meat, meat products.

N.A. Demesinov

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Мемлекет
және құқық институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: marshal_1308@mail.ru

Ет өнімдерінің сапасының Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының нормаларына сәйкестігі туралы

Мақалада автор ет және ет өнімдерінің сапасының Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкестігі бойынша құқықтық нормаларды талдайды. Еліміздің агроөнеркәсіп кешенінің, оның ішінде ет саласының индустриялық дамуы мемлекеттік реттеудің жаңа тәсілдерін және осы саланы мемлекеттік қолдау шараларын әзірлеуді талап етеді. Сондықтан ет өнеркәсібінің дамуындағы мүлде қолайлы емес жағдайды ескере отырып, белгілі бір тақырыпта зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі туындайды. Ет саласында ел экономикасын мемлекеттік реттеуге байланысты міндеттерді айқындаудың маңыздылығы, сонымен қатар ауыл шаруашылығы саласының, оның ішінде мал шаруашылығының заңнамалық аспектілерінің жеткіліксіз сақталуы ғылыми зерттеулердің тақырыптары мен қажеттілігін айқындады.

Мақала авторы заңнамалық база мен агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындары арасындағы қарым-қатынастарды дамытуға, сондай-ақ еліміздің базарлары мен сауда кәсіпорындарында ет өнімдерінің қауіпсіздігінің сапасын бақылау тетіктерін жетілдіру мен жетілдіруге баса назар аударған. соңғы жылдары отандық және импорттық өндірісте қауіпті ет өнімдерін сату. Сонымен қатар, көп жағдайда сапасыз өнімді өндірушілер мен сатушылар жауапкершілікке тартылмай, жазасыз қалып жатады.

Талдау көрсеткендей, тұтыну нарығына отандық және импорттық ет өнімдерінің үлкен көлемі мен сан алуан ассортименті шығуына байланысты олардың сапасын мұқият және жедел бақылау қажет. Өнімнің сапасы, қауіпсіздігі және сәйкестігін бағалау мәселесінің кейбір аспектілерін шешу үшін тиімді әдістерді қолдану қажет болады. Автор Қазақстандағы ет және ет өнімдерінің сапасына қажетті талаптарға сәйкестік процесін зерттейді. Қолданыстағы заңнамалық актілерді талдау негізінде автор ет және ет өнімдерін өндіру мен өткізуді тиісті бақылауды қамтамасыз етудің құқықтық мәселелерін шешу, сондай-ақ мемлекеттік сапа стандарттарына құқықтық баға беру бойынша ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, ет, ет өнімдері.

Введение

Производство мясной продукции в Республике Казахстан напрямую связано с продовольственной безопасностью, поскольку от ее уровня и качества зависит здоровье и физическое состояние человека. Согласно статье 1 Конституции РК (<https://adilet.zan.kz>),

высшими ценностями является человек, его жизнь, права и свободы, а так же согласно Статьи 29 Конституции РК Граждане Республики Казахстан имеют право на охрану здоровья. Государство является гарантом обладания человеком права на пищевую безопасность и здоровое питание. В кодексе РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» (от 7 июля 2020 года

№360-63РК прописаны такие понятия как «общественное здоровье – комплексная характеристика психического, физического и социального благополучия населения, отражающая усилия общества по ведению гражданами Республики Казахстан здорового образа жизни, включая здоровое питание, по профилактике заболеваний и травм, а также по предотвращению влияния неблагоприятных факторов среды обитания в общую систему национальной безопасности государства». Основное направление социально-экономической политики в сфере обеспечения продовольственной безопасности – улучшение качества продуктов питания, что прописано в законах «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 26 июня 1998 года №233-І

РК, «О безопасности пищевой, продукции» от 21 июля 2007 года N 301, «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года №274 – 4, «О ветеринарии» от 10 июля 2002 года N 339, Гражданском кодексе РК, а так же в международных соглашениях (<https://adilet.zan.kz>).

Таким образом одним из главных факторов, способствующим укреплению здоровья, обеспечивающим жизнедеятельность и нормальное развитие человека является здоровое питание. С ростом образовательного и материального уровня населения Республики Казахстан растет и внутренний потребительский спрос на здоровое питание.

Решение проблем продовольственной безопасности связано с развитием мясной отрасли агропромышленного комплекса, что закреплено в правовых нормах РК. Агропромышленный комплекс – межотраслевой комплекс, объединяющий все отрасли хозяйства, принимающие участие в производстве сельскохозяйственной продукции, доводимой до конечного потребителя. В статье проведен предварительный анализ контроля соответствия качества мясной продукции нормам действующего законодательства Республики Казахстан. В частности, рассмотрены качество мяса и мясной продукции, реализуемые на территории Республики Казахстан.

Результаты и обсуждение

Мясная индустрия в Республике Казахстан является одной из приоритетных отраслей агропромышленного комплекса.

Для производства мясных продуктов в РК широко используется мясо говядины, конины, баранины. Постоянно растущий спрос на мясо и мясные продукты создает предпосылки для увеличения промышленных масштабов. На прилавках магазинов, рынках, и местах реализации мяса и мясной продукции стал появляться товар сомнительного качества, не прошедший должную проверку. Для увеличения валовой продукции и удовлетворения количества спроса населения, недобросовестные производители мяса при выращивании и содержании сельскохозяйственных животных и птицы не всегда соблюдают положения технических регламентов, обеспечивающих надлежащее качество производимой продукции. С целью защиты населения от некачественных продуктов и пагубных последствий от их потребления в РК существуют ГОСТ – ы, направленные на обеспечение жесткого контро-

ля деятельности производителей и реализаторов мяса и мясной продукции. Однако на практике бывает иначе и можно выделить 2 группы нарушений.

1) Нарушения при выращивании с/х животных:

1. Разведение с/х животных в экологически (эпизоотически) неблагополучных районах.

2. Использование гормонов роста; антибиотиков и противовирусных препаратов; пестицидов, кормовые добавок, стимуляторов роста, транквилизаторов, (3-адреноблокаторы, антимикробные, антигельминтные, антипротозойные и трипаноцидные средства), генно-модифицированных объектов.

3. Допуск к забою и реализации животных больных инфекционными заболеваниями: сальмонеллез, туберкулез, ящур, бруцеллез, сибирская язва.

4. Наличие гельминтозов, наиболее распространенными из которых являются трихинеллез, тениоз, тениаринхоз, эхинококкоз, бычий цепень, свиной цепень и другие.

5. Попадание в организм животных следующих химических загрязнителей: токсических элементов (свинца, мышьяка, кадмия, ртути).

6. Содержание в мясе радионуклидов (цезия-137 и стронция-90).

7. Отсутствие у сельскохозяйственного животного индивидуального номера, и ветеринарного паспорта, выданных в соответствии с Правилами идентификации сельскохозяйственных животных, утвержденных приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 30 января 2015 года № 7-1/68(<https://adilet.zan.kz>) (зарегистрирован в Реестре государственной регистрации нормативных правовых актов №11127) (далее – Правила идентификации).

8. Отсутствие сведений о проведенных ветеринарно-профилактических мероприятиях и диагностических исследованиях в базе данных по идентификации сельскохозяйственных животных или выписке из нее в соответствии с Правилами формирования и ведения базы данных по идентификации сельскохозяйственных животных и выдачи выписки из нее, утвержденными приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 2 июня 2010 года № 367 (зарегистрирован в Реестре государственной регистрации нормативных правовых актов № 6321) (<https://adilet.zan.kz>) (далее – Правила формирования и ведения базы данных);

9. Несоблюдение «Правил организации проведения убоя сельскохозяйственных животных, предназначенных для последующей реализации» (<https://adilet.zan.kz>), озвученных в Приказе Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27 апреля 2015 года № 7-1/370. В соответствии с подпунктом 42) статьи 8 Закона Республики Казахстан от 10 июля 2002 года «О ветеринарии».

10. Отсутствие производственного контроля за процессами производства и переработки пищевых продуктов.

2) Нарушения при реализации мяса:

1. Отсутствие или нарушение правил приема и ветеринарной проверки мяса в местах реализации и продажи. Владелец, доставивший мясо для продажи на рынке в пределах административного района, должен представить ветеринарную справку (форма №4), подписанную ветеринарным врачом (фельдшером) и заверенную печатью ветеринарного учреждения. В справке указывается, что животное было осмотрено перед убоем, продукты все были подвергнуты ветеринарно-санитарному осмотру и местность благополучна по остро протекающим и карантинным заразным болезням. В справке также указываются возраст, дата убоя животного, результаты диагностических исследований, сроки вакцинаций и антибиотикотерапии. При вывозе мяса за пределы района справка недействительна. В этом случае должно быть предоставлено ветеринарное свидетельство (форма № 2).

2. Отсутствие следующих видов экспертиз:

1) экспертиза внутренних органов и туш крупного рогатого скота, 2) экспертиза внутренних органов и туш телят, 3) экспертиза внутренних органов и туш мелкого рогатого скота, 4) исследование органов и туш свиней 5) ветеринарно-санитарная экспертиза туш и внутренних органов при некоторых инвазионных заболеваниях, 6) экспертиза внутренних органов и тушек птицы.

3. Неправильное хранение мясной продукции в местах ее продажи.

4. Отсутствие санитарно – гигиенических условий.

5. Отсутствие надзора администрации совместно с ветеринарным специалистом за тем, чтобы не продавались непроверенные пищевые продукты. Поступающие для продажи на рынки и базы мясо и мясопродукты обязательно подлежат экспертизе независимо от осмотра их вне рынка (кроме мяса и мясопродуктов, прошед-

ших экспертизу на мясокомбинате и птицекомбинатах, имеющих знаки ветеринарного осмотра и поступающих для продажи в фирменные магазины на рынках).

6. Отсутствие контроля со стороны ветеринарного персонала за санитарным состоянием мясных павильонов.

7. Отсутствие обязательного клеймения после проведения ветеринарно-санитарной экспертизы ветеринарными клеймами и штампами согласно «Правил по ветеринарному клеймению мяса Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 19 марта 2003 года N140. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 18 апреля 2003 года N2236(<https://adilet.zan.kz>)

В соответствии с подпунктом 8) статьи 8 Закона Республики Казахстан «О ветеринарии» от 10 июня 2002 года. Туши (полутуши, четвертины) и субпродукты всех видов сельскохозяйственных и диких животных, включая птицу, признанные доброкачественными и пригодными к использованию на пищевые цели, подлежат на рынке обязательному клеймению ветеринарными клеймами и штампами.

Для контроля производства и реализации продуктов питания в Казахстане действует нормативно – правовая база:

1. Кодекс Алиментариус (<https://ru.wikipedia.org>) (по латыни это означает «закон или свод законов о пище») – это свод международных пищевых стандартов, принятых Международной комиссией ФАО/ВОЗ по внедрению кодекса и правил по пищевым продуктам. В целях перехода на международную систему технического регулирования и выполнения требований Соглашения ВТО по техническим барьерам в торговле и реализации законов Республики Казахстан «О техническом регулировании», «О безопасности пищевой продукции» в РК разработаны и приняты следующие технические регламенты:

«Требования к безопасности мяса и мясной продукции».

«Требования к безопасности молока и молочной продукции».

«Требования к безопасности рыбы и рыбной продукции» и т.д.

На международном рынке координацию действий правительств стран-членов ВТО при подготовке стандартов и норм, касающихся безопасности пищевой продукции, обеспечивает Комиссия Кодекс Алиментариус (Joint FAO/ WHO Codex Alimentarius Commission), основанная

Продовольственной и сельскохозяйственной Организацией Объединенных Наций (ФАО) и Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) в 1963 году. Одним из наиболее эффективных методов обеспечения безопасности пищевых продуктов, признанных Кодексом Алментариус, во всем мире признана система ХАССП (НАССР – Hazard Analysis and Critical Control Points), название которой переводится как Анализ рисков и критические контрольные точки (или Анализ рисков и управление в критических точках). Главная идея системы ХАССП – сконцентрировать внимание на тех этапах процессов и условий производства, которые являются критическими для безопасности пищевых продуктов, и гарантировать, что продукция не нанесет вреда потребителю. Внедрение и сертификация системы ХАССП производится на основе действующих национальных стандартов. В Казахстане такими стандартами являются СТ РК 1179-2003 «Системы качества. Управление качеством пищевых продуктов на основе принципов НАССР. Общие требования» и СТ РК ИСО 22000:2006 «Системы менеджмента безопасности пищевой продукции. Требования для использования любой организацией, работающей в цепочке создания пищевой продукции». Вариант разработки системы ХАССП – более простой по СТ РК 1179-2003, более престижный – по СТ РК ИСО 22000:2006. Открыты референс-лаборатории: Республиканская референс-лаборатория по безопасности пищевой продукции (г. Алматы), Республиканская референс-лаборатория по проведению исследований на генно-модифицированные объекты (г. Астана), Национальный референс-центр по ветеринарии.

2. Кодекс РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года №360-63РК (<https://adilet.zan.kz>)

3. Закон “О безопасности пищевой продукции” Республики Казахстан от 21 июля 2007 года N 301 (<https://adilet.zan.kz>).

4. Технический регламент Таможенного союза «О безопасности мяса и мясной продукции». Принят решением совета Евразийской экономической комиссии от 9 октября 2013 года №68 (ТР ТС 03. 2013) (<https://adilet.zan.kz>). Настоящий Технический регламент «Требования к безопасности мяса и мясной продукции» разработан в целях реализации Кодекса Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года «О здоровье народа и системе здравоохранения» и законов Республики Казахстан от 9 ноября 2004 года «О техни-

ческом регулировании», от 10 июля 2002 года «О ветеринарии». Это документ, который устанавливает единые для Евразийского экономического союза обязательные требования к продуктам убой и мясной продукции, связанные с ними требования к процессам производства, хранения, перевозки, реализации и утилизации, а также содержит требования к маркировке и упаковке продуктов убой и мясной продукции.

5. Технический регламент Евразийского экономического союза «О безопасности мяса птицы и продукции его переработки» (ТР ЕАЭС 051/2021) (<https://adilet.zan.kz>). Принят решением Совета Евразийской экономической комиссии от 29 октября 2021 года № 110.

6. Технический регламент Таможенного союза 021/2011 «О безопасности пищевой продукции». Принят решением Комиссии таможенного союза от 9 декабря 2011г

7. Санитарные правила «Санитарно-эпидемиологические требования к объектам по производству пищевой продукции»

Постановление Правительства Республики Казахстан от 3 февраля 2012 года № 200. В соответствии с подпунктом 2) статьи 6 Кодекса Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года «О здоровье народа и системе здравоохранения».

8. Ветеринарные (ветеринарно-санитарные) требования к объектам производства, осуществляющем заготовку (убой животных), хранение, переработку и реализацию продукции и сырья животного происхождения. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 18 сентября 2015 года № 7-1/832. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 29 октября 2015 года № 12208.

В соответствии с подпунктом 46-2) статьи 8 Закона Республики Казахстан от 10 июля 2002 года «О ветеринарии». ГОСТ 7269 – 79 «Мясо. Методы отбора образцов и органолептические методы определения свежести», 2)ГОСТ 23392-78 «Мясо. Методы химического и микроскопического анализа свежести».

9. Закон РК «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года №274 – 4.

10. Закон Республики Казахстан от 10 июля 2002 года «О ветеринарии» (<https://adilet.zan.kz>). Это основные законодательные документы, которые являются фундаментом для обеспечения безопасности пищевой продукции.

Несмотря на наличие столь солидной законодательной базы, некоторые производители при головотяпстве и порой намеренном попус-

тельстве контролирующих органов пытаются идти в обход вышеуказанных нормативных актов. Так для увеличения объемов продукции и уменьшения потерь и затрат зачастую используются пестициды и кормовые добавки (гормональные препараты и антибиотики). В мясных продуктах регламентируется содержание следующих химических контаминантов: токсических элементов (свинца, мышьяка, кадмия, ртути), радионуклидов (цезия-137 и стронция-90), антибиотиков (левомицетина, тетрациклиновой группы, гризина, бацитрацина), пестицидов (гексахлорциклогексана, ДДТ и его метаболитов, а также пестицидов, используемых при получении сырья), бензапирен (для копченых продуктов), нитрозамины. Также при проведении анализа зачастую обнаруживают наличие следующих групп зоотехнических (ветеринарных) препаратов, если они использовались при выращивании животных и птицы: стимуляторы роста, транквилизаторы, (3-адреноблокаторы, антибиотики, антимикробные, антигельминтные, антипротозойные и трипанцидные средства). Особое внимание следует уделить анализу законодательных актов связанных с проблемой заболеваний с/х животных, которые оказывают негативное влияние на здоровье человека. Казахстан всегда был местом повышенного риска возникновения эпизоотии. На территории Республики Казахстан, по данным ветеринарной отчетности и исследовании сотрудников Казахского НИВИ, зарегистрировано свыше 60 инфекционных болезней, в том числе 29 – болезни крупного рогатого скота, 26 – овец и коз, 13 – лошадей, 6 – верблюдов, 20 – свиней, 10 – птиц. Из них 18 инфекционных болезней являются зооантропонозами, общими для животных и человека. Среди всех инфекционных заболеваний наиболее широко распространены бруцеллез, туберкулез, сибирская язва, лептоспироз, листериоз, пастереллез, колибактериоз, сальмонеллез, хламидиоз, рожа, которые являются постоянными источниками заражения людей. В связи с этим Приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 28 марта 2012 года № 18–03/128, был утвержден перечень заразных болезней животных при которых устанавливаются ограничительные мероприятия или карантин.

Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан “Об утверждении перечней заразных болезней животных, при которых устанавливаются ограничительные мероприятия или карантин” от 28 марта 2012 года № 18–03/128

(<https://adilet.zan.kz>). Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 16 апреля 2012 года № 7583. В соответствии с пунктом 2 статьи 27 Закона Республики Казахстан от 10 июля 2002 года «О ветеринарии». Однако не все компетентные службы на местах должным образом производят контроль проверки качества мяса и мясной продукции на предмет отсутствия в мясе запрещенных препаратов и болезней.

Таможенным союзом, куда входит РК были приняты совместные положения по безопасности мяса и мясной продукции. Безопасность мяса, мясopодуктов и субпродуктов убойных животных нормируется в соответствии с Техническим регламентом Таможенного союза 034/2013 «О безопасности мяса и мясной продукции», Закон Республики Казахстан от 21 июля 2007 года N301 «О безопасности пищевой продукции», Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 18 сентября 2015 года №7-1/832. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 29 октября 2015 года № 12208.

На базарах, рынках и в магазинах по продаже мяса и мясной продукции зачастую игнорируют основные положения: 1) Технический регламент Таможенного союза «О безопасности мяса и мясной продукции, 2) Технический регламент Евразийского экономического союза «О безопасности мяса птицы и продукции его переработки» (ТР ЕАЭС 051/2021), 3) Технический регламент Таможенного союза 021/2011 «О безопасности пищевой продукции», 4) Санитарные правила «Санитарно – эпидемиологические требования к объектам по производству пищевой продукции», 5) Ветеринарные (ветеринарно – санитарные) требования к объектам производства, осуществляющим заготовку (убой животных), хранение, переработку и реализацию продукции и сырья животного происхождения, 6) ГОСТ 7269 – 79 «Мясо. Методы отбора образцов и органолептические методы определения свежести», 7) ГОСТ 23392--78 «Мясо. Методы химического и микроскопического анализа свежести», 8) Закон РК от 4 мая 2010 года №274 – 4 «О защите прав потребителей» статьи 8 Закона Республики Казахстан от 10 июля 2002 года «О ветеринарии».

Ветеринарный, санитарный и другие виды контроля должны выявлять несоответствие микробиологическим, физико-химическим, генетическим показателям безопасности, несоответствие требованиям технических регламентов по маркировке, присутствию фальсификации

фактов несовпадения видового состава мяса заявленного на этикетке с фактическим, устанавливать нарушения правил убоя, хранения и реализации, соблюдать требования на предмет доброкачественности мяса. Мясо по своей доброкачественности или свежести делят на три категории: 1) мясо доброкачественное, или свежее; 2) мясо подозрительной свежести; 3) мясо недоброкачественное, или несвежее.

Для определения доброкачественности мяса и мясопродуктов законодательство РК предусматривает проведение органолептической, биохимической, бактериологической экспертиз.

Органолептическая оценка дает оценку доброкачественности мяса, которое определяется по следующим признакам: внешний вид, цвет, запах и консистенция, состояние жира и сухожилий, прозрачность и аромат бульона.

Биохимическое исследование определяет свежесть мяса. Мясо относят к скоропортящимся продуктам. В процессе хранения оно может подвергаться различным изменениям. Эти изменения возникают под действием собственных ферментов самого мяса (загар) или в процессе жизнедеятельности микроорганизмов (ослизнение, плесневение, покраснение, посинение, свечение, гниение). Наиболее опасный вид порчи мяса -- гниение, поскольку разрушается белок и образуются вещества, вредные для организма. Для определения свежести мяса применяют лабораторные методы. Указанные ГОСТы распространяются на говядину, баранину, свинину и мясо других видов убойного скота, на мясные субпродукты (кроме печени, легких, почек, селезенки и мозгов).

Загрязнения пищевых продуктов микроорганизмами происходит во время убоя животных и переработки сырья. Контактирующая микрофлора не дает возможности быстрого размножения этих бактерий в сыром мясе. Поэтому при проведении первичной переработки скота необходимо соблюдать требования действующих санитарных правил и таким образом исключить проникновение микроорганизмов в мясо убойных животных. (<https://elib.sfu-kras.ru> > bitstream > handle >)

Целью бактериологического исследование мяса и мясопродуктов является подтверждение или исключение диагноза на инфекционные болезни, а также выяснение вопроса о наличии в мясе микробов, вызывающих пищевые токсикоинфекции и токсикозы. Бактериологическое исследование проводят в случаях, предусмотрен-

ных действующими Правилами ветеринарного осмотра убойных животных и ветеринарно-санитарной экспертизы мяса и мясных продуктов и нормативно-технической документацией. Также лабораторная экспертиза позволяет определить:

1) наличие фрагментов видоспецифичной ДНК, присутствие которых свидетельствует о наличии в нем компонентов тканей животных определённого вида, не заявленного производителем в маркировке продукта.

2) содержание генно-модифицированных объектов.

3) наличие гормонов роста.

4) содержание антибиотиков и противовирусных препаратов: тетрациклин, левомицетин, бацитрацин и т.д.

5) содержанию радионуклидов (цезия-137, стронция-90).

6) содержания токсичных элементов (свинец, мышьяк, кадмий, ртуть, медь, цинк).

7) наличие зоонозов, инфекционных заболеваний, возбудители которых в естественных условиях передаются людям. сальмонеллёз, туберкулёз, ящур, бруцеллёз, сибирская язва, эхинококкоз, лептоспироз и другие.

8) наличие гельминтозов, наиболее распространенными из которых являются трихинеллез, тениоз, тениаринхоз, эхинококкоз, бычий цепень, свиной цепень и другие.

9) наличии в мясе микробов, вызывающих пищевые токсикоинфекции и токсикозы.

10) содержание фосфатов, усилителей вкуса и аромата, бензойной, сорбиновой кислот и их солей.

Таким образом производителям мяса и мясной продукции необходимо строго выполнять нормативные требования, предусмотренные положениями экспертиз.

Заключение

Термин “безопасность пищевых продуктов” подразумевает состояние обоснованной уверенности в том, что пищевые продукты при обычных условиях их использования не являются вредными и не представляют опасности для здоровья нынешнего и будущих поколений.

Продовольственная безопасность представляет собой такое состояние экономики, при котором обеспечивается продовольственная независимость страны и гарантируется физическая и экономическая доступность доброкачественной

продукции для населения в количестве, необходимом для активной и здоровой жизни

В сфере обеспечения продовольственной безопасности, как было сказано выше, существуют определенные проблемы, которые требуют своевременного реагирования со стороны как органов, в круг полномочий которых входит контроль качества выпускаемых продуктов (санэпиднадзор, государственные инспекции по контролю качества продуктов питания и защите прав потребителей), так и органов государственной власти

Мы видим следующие пути решения вышеописанных проблем продовольственной безопасности

1) разработку специальных правовых актов, ужесточающих ввод химических добавок и замену натурального сырья;

2) закрепление правовой ответственности в области контроля и прогнозирования состояния безопасности мяса и мясной продукции.

3) нормативно-правовая поддержка производства продукции с натуральными компонентами;

4) формирование у предпринимателей, занимающихся производством и реализацией мяса и мясной продукции мотивации для увеличения выпуска продуктов здорового питания;

5) формирование государственных информационных ресурсов продовольственной безопасности в мясной отрасли.

Для реализации и исполнения этих задач и осуществления контроля качества производимой продукции был принят закон РК от 21 июля 2007 года за №301 «О безопасности пищевой продукции», Данный Закон призван урегулировать отношения в области обеспечения качества пищевых продуктов и их безопасности для здоровья человека. Он закрепляет основные направления государственного регулирования в области обеспечения качества и безопасности пищевых продуктов:

а) государственное нормирование;

б) государственная регистрация пищевых продуктов;

в) оценка и подтверждение соответствия требованиям нормативных документов пищевых продуктов, а также систем качества;

г) государственный надзор и контроль;

д) мониторинг качества и безопасности пищевых продуктов и здоровья населения.

Эти меры касаются производства и реализации мяса и мясной продукции.

Необходимо отметить, что казахстанское законодательство определяет продовольственную безопасность как: «продовольственную безопасность, предусматривающую состояние защищенности экономики, в том числе агропромышленного комплекса, при котором государство способно обеспечить физическую и экономическую доступность населению качественных и безопасных продовольственных товаров, достаточных для удовлетворения физиологических норм потребления и демографического роста».

Таким образом в РК имеется законодательная основа для обеспечения безопасности пищевой продукции в области мяса и мясомолочной продукции. В соответствии с положениями нормативных актов, основная ответственность за безопасность возлагается на производителей пищевой продукции. Проблема в том, что нормы закона не имеют практической реализации. При этом стратегической ошибкой будет делать основной упор на принятие «карательных» мер в отношении недобросовестных производителей. Для большинства отечественных предприятий нужен другой подход, основанный на внедрении международных современных стандартов и функциональной практики в области безопасности пищевой продукции.

Многие современные продукты питания трудно назвать здоровой пищей, так как они в себе содержат мало полезных веществ. Как показывает статистика, на прилавках магазинов и супермаркетов лишь около 30 % продуктов являются действительно здоровыми.

Международные стандарты по безопасности пищевой продукции требуют внедрения системного подхода, предполагающего, что производители пищевой продукции будут на добровольной основе анализировать риски и внедрять соответствующие национальные программы по предупреждению возникновения опасностей в критических контрольных точках, которые также называют планом HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points – Анализ рисков и критические контрольные точки) ([https://ru.wikipedia.org > wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki)). С 2005 года действует новый международный стандарт ИСО 22000 «Системы менеджмента безопасности пищевой продукции. Требования к любым организациям в продуктовой цепи», который был создан для гармонизации требований международного стандарта CODEX ALIMENTARIUS и национальных требований, например, в области санитарии и гигиены. Этот стандарт применяется

вместе с другим международным стандартом ИСО 22004 «Системы менеджмента безопасности пищевых продуктов. Руководящие указания по применению ИСО 22000:2005 содержат требования и рекомендации касательно внедрения системы менеджмента безопасности пищевой продукции, в том числе и мясной К этой серии относится и стандарт ИСО 22005, содержащий общие принципы и руководящие указания по проектированию и разработке систем, обеспечивающих прослеживаемость в кормовой и продуктовой цепи. Развития отечественной производственной базы, различиями в требованиях к безопасности пищевых продуктов и организации системы контроля их соблюдения.

Пищевая продукция, выполняя функцию обеспечения человека необходимыми для его здоровья и здоровья будущих поколений элементами (витаминами, полезными веществами и пр.), не может служить только средством утоления голода. Предложенное в законодательстве понятие безопасности пищевой продукции только через отсутствие в ней опасных веществ снижает полезность пищевой продукции для потребителя. Следовательно, безопасность пищевой продукции – это такая совокупность её характеристик, при которых обеспечивается не только её соответствие обязательным требованиям и показателям безвредности, но и надлежащая пищевая ценность, способная удовлетворять потребности человека в пище, его физиологические потребности в питательных веществах и энергии. К наиболее безопасной пищевой продукции следует отнести органическую пищевую продукцию, к производству которой предъявляются особые требования, отвечающие принципам ведения экологического предпринимательства. Особый порядок производства органической пищевой продукции обуславливает её высокую себестоимость и конечную цену для потребителя. Таким образом, для соблюдения баланса интересов потребителей и производителей такой продукции особо актуальным остаётся вопрос о мерах государственной поддержки последних, однако он в законодательстве не решён. Отсутствие целевых программ по субсидированию производителей, доступа на рынок сбыта органической пищевой продукции делают её недоступной для абсолютного большинства граждан (<https://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/>).

Для улучшения качества продукции необходимо выработать доктрину продовольственной

безопасности. Она должна представлять собой совокупность государственных подходов в отношении цели, задач и основных направлений экономической политики в области обеспечения продовольственной безопасности. Система показателей для оценки продовольственной безопасности включает показатели в сфере потребления, показатели в сфере производства и национальной конкурентоспособности, а также показатели в сфере управления и организации. Для оценки состояния продовольственной безопасности в качестве критерия определяется удельный вес отечественной продукции и продовольствия в общем объеме товарных ресурсов (внутреннего рынка соответствующих продуктов. Основными направлениями обеспечения качества и безопасности пищевых продуктов, материалов и изделий являются: – применение мер государственного регулирования в области обеспечения качества и безопасности пищевых продуктов, материалов и изделий – проведение изготовителями и лицами, осуществляющими деятельность по обороту пищевых продуктов организационных, агрохимических, ветеринарных, технологических, инженерно – технических, санитарно-противоэпидемических и фитосанитарных мероприятий по выполнению требований нормативных документов к пищевым продуктам, материалам и изделиям, условиям их изготовления, хранения, перевозок и реализации – проведение производственного контроля за качеством и безопасностью пищевых продуктов, материалов и изделий, условиями их изготовления, хранения, перевозок и реализации, внедрением систем управления качеством пищевых продуктов, материалов и изделий – применение мер по пресечению нарушений законодательства, в том числе требований нормативных документов, а также мер гражданско-правовой, административной и уголовной ответственности к лицам, виновным в совершении указанных нарушений.

В настоящее время необходимо обеспечить процесс гармонизации отечественной нормативно – правовой базы в области обеспечения безопасности мяса и мясной продукции с международной практикой. Основными принципами гармонизации должны стать добровольность и самостоятельность в определении направлений унификации (гармонизации) национального законодательства, постепенность и поэтапность реализации программ взаимодействия с международными соглашениями.

Литература

Конституция РК [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Кодекс РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года №360-63РК [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Закон «О национальной безопасности Республики Казахстан» [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Закон «О безопасности пищевой продукции» от 21 июля 2007 года N 301 [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Закон «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года №274 – 4 [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Закон «О ветеринарии» от 10 июля 2002 года N 339, [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Приказ Министра сельского хозяйства РК “Правила идентификации сельскохозяйственных животных” от 30 января 2015 года № 7-1/68 [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Приказ Министра сельского хозяйства РК “Правила формирования и ведения базы данных” от 2 июня 2010 года № 367 [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27 апреля 2015 года № 7-1/370 «Правила организации проведения уоя сельскохозяйственных животных, предназначенных для последующей реализации» [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Приказ Министра сельского хозяйства РК “Правила по ветеринарному клейменю мяса” от 19 марта 2003 года N 140 N 2236 [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Кодекс Алиментариус [электронный ресурс] <https://ru.wikipedia.org>

Технический регламент Таможенного союза «О безопасности мяса и мясной продукции» от 9 октября 2013 года №68 (ТР ТС 03. 2013) [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Технический регламент «О безопасности мяса птицы и продукции его переработки» (ТР ЕАЭС 051/2021). Принят решением Совета Евразийской экономической комиссии от 29 октября 2021 года № 110. [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан “Об утверждении перечней заразных болезней животных, при которых устанавливаются ограничительные мероприятия или карантин” от 28 марта 2012 года № 18-03/128. [электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет» URL: <https://adilet.zan.kz>

15. Карабаева М.Э. “Влияние генотипических и паратипических на мясность овец разных пород”. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования

Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (<https://elib.sfu-kras.ru> > bitstream > handle >)

[17] Уланова Е.С. “Правовое регулирование обеспечения хозяйствующими субъектами безопасности пищевой продукции” Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южно-Уральский государственный университет (Национальный исследовательский университет)» (

<https://elib.sfu-kras.ru> > bitstream > handle).

References

Konstitucija RK [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Kodeks RK «O zdorov'e naroda i sisteme zdravoohranenija» ot 7 ijulja 2020 goda №360-6ZRK [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Zakon “O nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan” [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Zakon «O bezopasnosti pishhevoj produkcii» ot 21 ijulja 2007 goda N 301 [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Zakon «O zashhite prav potrebitelej» ot 4 maja 2010 goda №274 – 4 [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Zakon “O veterinarii” ot 10 ijulja 2002 goda N 339, [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva RK "Pravila identifikacii sel'skohozjajstvennyh zhivotnyh" ot 30 janvarja 2015 goda № 7-1/68"[jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva RK "Pravila formirovanija i vedenija bazy dannyh" ot 2 ijunja 2010 goda № 367"[jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazahstan ot 27 aprelja 2015 goda № 7-1/370 «Pravila organizacii provedenija uboja sel'skohozjajstvennyh zhivotnyh, prednaznachennyh dlja posledujushhej realizacii» «[jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva RK "Pravila po veterinarnomu klejmeniju mjasu" ot 19 marta 2003 goda N 140 N 2236"[jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Kodeks Alimentarius [jelektronnyj resurs] <https://ru.wikipedia.org>

Tehnicheskij reglament Tamozhennogo sojuza «O bezopasnosti mjasu i mjasnoj produkcii» ot 9 oktjabrja 2013 goda №68 (TR TS 03. 2013) «[jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Tehnicheskij reglament «O bezopasnosti mjasu pticy i produkcii ego pererabotki» (TR EAJeS 051/2021). Prinjat resheniem Soveta Evrazijskoj jekonomicheskoj komissii ot 29 oktjabrja 2021 goda № 110. [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazahstan "Ob utverzhdenii perechnej zaraznyh boleznej zhivotnyh, pri kotoryh ustanavlivajutsja ogranichitel'nye meroprijatija ili karantin" ot 28 marta 2012 goda № 18-03/128. [jelektronnyj resurs] // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet» URL: <https://adilet.zan.kz>

Karabaeva M. Je. "Vlijanie genotipicheskikh i paratipicheskikh na mjasnost' ovec raznyh porod". Federal'noe gosudarstvennoe bjudzhetnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovanija

Saratovskij gosudarstvennyj agrarnyj universitet im. N.I. Vavilova (<https://elib.sfu-kras.ru> > bitstream > handle >)

Ulanova E.S. "Pravovoe regulirovanie obespechenija hozjajstvujushhimi sub'ektami bezopasnosti pishhevoj produkcii" Federal'noe gosudarstvennoe avtonomnoe obrazovatel'noe uchrezhdenie vysshego obrazovanija «Juzhno-Ural'skij gosudarstvennyj universitet (Nacional'nyj issledovatel'skij universitet)» (<https://elib.sfu-kras.ru> > bitstream > handle).

А.Б. Омарова^{1*}, Д.Н. Бекежанов², А.М. Жолмахан³,
А.К. Кусаинова¹, А.А. Аралбаева¹

¹Университет Нархоз, Казахстан, г. Алматы

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Алматы

³Университет Мирас, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: omar_17@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИМ ПРАВОПОРЯДКОМ

В данной статье проводится анализ основных вопросов обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком как экономических инструментов, используемых для регулирования природопользования и охраны окружающей среды. Авторы отмечают, что, несмотря на свои преимущества, экономические методы управления экологическим правопорядком имеют ряд проблем, которые необходимо решать для их эффективной реализации. В статье определяются понятие и значение экономических методов управления экологическим правопорядком.

Целью данной работы является постановка вопросов обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком как экономических инструментов в Республике Казахстан, предложение путей решения проблем обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком. Научная и практическая значимость исследования заключается в полученных результатах и выводах. В итоге, в статье сделан вывод о наличии большого комплекса проблем обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком несмотря на огромный объем работы, проведенной в этой сфере. Предлагается повысить эффективность экономических инструментов за счет введения новых инструментов и совершенствования существующих.

Повышенный научный интерес в рассматриваемой теме связан с продолжающимися реформами в данной области. Научная статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР14872548 на тему: «Современный экологический правопорядок: казахстанский кейс».

Ключевые слова: экологический правопорядок, экология, экономические методы управления, экономические инструменты, нормативно-правовая база, природопользование, экологические требования.

A.B. Omarova^{1*}, D.N. Bekejanov², A.M. Jolmahan³,
A.K. Kusainova¹, A.A. Aralbaeva¹

¹Narhoz University, Kazakhstan, Almaty

²Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Almaty

³Miras University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: omar_17@mail.ru

Problems of ensuring economic methods of managing environmental law and order

This article analyzes the main issues of ensuring economic methods of managing environmental law and order as economic instruments used to regulate environmental management and environmental protection. The authors note that, despite their advantages, economic methods of managing environmental law and order have a number of problems that need to be solved for their effective implementation. The article defines the concept and significance of economic methods of managing environmental law and order.

The purpose of this work is to pose the problem of providing economic methods for managing environmental law and order as economic instruments in the Republic of Kazakhstan, proposing ways to solve the problems of providing economic methods for managing environmental law and order. The scientific and practical significance of the study lies in the results and conclusions obtained. As a result, the article concludes that there is a large set of problems in ensuring economic methods of managing en-

vironmental law and order despite the huge amount of work done in this area. It is proposed to increase the efficiency of economic instruments by introducing new instruments and improving existing ones.

Increased scientific interest in the topic under consideration is associated with ongoing reforms in this area. The scientific article was prepared as part of the implementation of a research project of grant funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN AP14872548 on the topic: «Modern environmental legal order: the Kazakhstan case».

Key words: environmental law and order, ecology, economic management methods, economic instruments, regulatory framework, environmental management, environmental requirements.

А.Б. Омарова^{1*}, Д.Н. Бекежанов², А.М. Жолмахан³,
А.К. Кусаинова¹, А.А. Аралбаева¹

¹Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: omar_17@mail.ru

Экологиялық құқықтық тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерін қамтамасыз ету мәселелері

Бұл мақалада қоршаған ортаны басқару мен қоршаған ортаны қорғауды реттеу үшін қолданылатын экономикалық құралдар ретінде экологиялық құқықтық тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерін қамтамасыз етудің негізгі мәселелері талданады. Авторлар өздерінің артықшылықтарына қарамастан, экологиялық заңдылық пен тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерінде оларды тиімді жүзеге асыру үшін шешуді қажет ететін бірқатар проблемалар бар екенін атап өтеді. Мақалада экологиялық құқықтық тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерінің түсінігі мен маңызы анықталады.

Бұл жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасындағы экологиялық құқықтық тәртіпті экономикалық құралдар ретінде басқарудың экономикалық әдістерін қамтамасыз ету мәселесін қою, экологиялық құқықтық тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерін қамтамасыз ету мәселелерін шешу жолдарын ұсыну. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы алынған нәтижелер мен қорытындыларда жатыр. Нәтижесінде, мақалада осы салада атқарылған жұмыстардың орасан зор көлеміне қарамастан, экологиялық заңдылық пен тәртіпті басқарудың экономикалық әдістерін қамтамасыз етуде проблемалардың ауқымды кешені бар деп қорытындыланады. Жаңа құралдарды енгізу және қолданыстағыларын жетілдіру арқылы экономикалық құралдардың тиімділігін арттыру ұсынылады.

Қарастырылып отырған тақырыпқа ғылыми қызығушылықтың артуы осы саладағы жүргізіліп жатқан реформалармен байланысты. Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің IRN AP14872548 гранттық қаржыландырудың ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған: «Қазіргі заманғы экологиялық құқықтық тәртіп: қазақстандық жағдай».

Түйін сөздер: экологиялық құқық тәртібі, экология, шаруашылық жүргізудің экономикалық әдістері, экономикалық құралдар, нормативтік-құқықтық база, қоршаған ортаны басқару, экологиялық талаптар.

Введение

В современном мире вопросы экологического правопорядка становятся все более актуальными в связи с ухудшением экологической ситуации на планете. В связи с чем проводятся исследования этих проблем. Прежде всего изучаются экологические или социальные вопросы экологического правопорядка. Однако, наряду с экологическими и социальными аспектами, безусловно, важную роль играют экономические методы управления экологическим правопорядком. Поэтому в данной статье мы рассмотрим вопросы обеспечения эффективных экономических методов управления экологическим пра-

вопорядком и их влияние на сохранение природных ресурсов и улучшение экологической обстановки.

Целью статьи является анализ проблем обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком. Для решения этой цели в статье акцентировано внимание на решение задач: определить значение, экономических методов управления экологическим правопорядком; рассмотреть основные проблемы использования разных экономических методов управления экологическим правопорядком и возможные пути эффективного обеспечения экономических методов управления экологическим правопорядком.

Выявлены несколько основных конфликтов в теории, методологии, практике и выводах исследований по рассматриваемой теме.

В теории экономических методов управления экологическим правопорядком существуют ряд конфликтов между эффективностью и справедливостью. С одной стороны, экономические методы должны быть эффективными, то есть они должны стимулировать природопользователей к соблюдению экологических требований. С другой стороны, экономические методы должны быть справедливыми, то есть они не должны создавать чрезмерных издержек для природопользователей.

Кроме того, можно выделить конфликт между краткосрочными и долгосрочными целями. Экономические методы могут быть эффективными в краткосрочной перспективе, но они могут привести к отрицательным последствиям в долгосрочной перспективе. Например, плата за природопользование может привести к сокращению производства, что может негативно сказаться на экономике страны.

Существует конфликт между теоретическими и эмпирическими исследованиями. Теоретические исследования экономических методов управления экологическим правопорядком часто основаны на упрощенных моделях, которые не всегда отражают реальную ситуацию. Поэтому результаты теоретических исследований могут не соответствовать результатам эмпирических исследований, основанных на реальных данных.

В методологии исследований экономических методов управления экологическим правопорядком существует конфликт между количественными и качественными методами. Количественные методы позволяют получить объективные результаты, но они могут быть недостаточно точными для оценки эффективности экономических методов. Качественные методы позволяют получить более точные результаты, но они могут быть субъективными. Можно говорить и о конфликте между экспериментальными и не экспериментальными методами. Экспериментальные методы позволяют установить причинно-следственные связи между экономическими методами и поведением природопользователей. Однако экспериментальные исследования могут быть дорогостоящими и трудоемкими. Не экспериментальные методы позволяют получить более широкие результаты, но они могут быть менее точными.

Возможный конфликт в практике применения экономических методов управления может возникнуть в случае разногласий между государственными органами, бизнес-структурами и общественными организациями по поводу выбора конкретных методов и инструментов для управления экологическим правопорядком. Например, государственные органы могут предлагать введение новых налогов или льгот для экологически чистых технологий, в то время как бизнес структуры могут возражать против этого, утверждая, что это негативно скажется на их прибыли. Общественные организации, в свою очередь, могут выступать за более строгие экологические стандарты и контроль со стороны государства, что также может вызвать противоречия с другими заинтересованными сторонами. Такие конфликты могут затруднить процесс принятия решений и реализации конкретных мер по улучшению экологической ситуации.

В практике применения экономических методов управления экологическим правопорядком выявлен конфликт между сложностью экологических проблем и ограниченностью ресурсов. Экологические проблемы часто являются сложными и многофакторными. В этих условиях использование экономических методов может быть ограничено ограниченными ресурсами. Выявлен также конфликт между политическими и экономическими интересами. Политические и экономические интересы могут препятствовать эффективному применению экономических методов управления экологическим правопорядком. Например, лоббирование интересов отдельных групп может привести к тому, что экономические методы будут неэффективными или несправедливыми.

В выводах исследований экономических методов управления экологическим правопорядком существуют следующие конфликты:

Конфликт между оптимистичными и пессимистичными оценками, когда некоторые исследования показывают, что экономические методы могут быть эффективными для достижения целей по охране окружающей среды. Другие исследования показывают, что экономические методы могут быть неэффективными или даже вредными.

Конфликт между однозначными и неоднозначными выводами. Некоторые исследования дают однозначные выводы о том, что определенные экономические методы являются эффективными или неэффективными. Другие исследу-

дования дают неоднозначные выводы, которые зависят от конкретных условий.

Выявленные конфликты являются отражением сложности и многогранности проблемы использования экономических методов управления экологическим правом порядком. Для их решения необходимо дальнейшее развитие теории, методологии и практики применения этих методов.

Методология и материалы

В ходе настоящего исследования использованы такие эмпирические методы исследования, как анализ, сравнения, проверка. В качестве теоретических методов исследования активно применялись анализ, синтез, аналогия, абстрагирование. На первом этапе исследования проведен анализ существующих экономических методов управления экологическим правом порядком. На этом этапе проведен обзор литературы и законодательства, а также анализ практического опыта различных стран в области экологического правом порядка.

Далее дана оценка эффективности существующих экономических методов управления экологическим правом порядком. На данном этапе проведен анализ результатов использования различных экономических инструментов, таких как налоги, субсидии, рыночные механизмы, их влияние на экологическую ситуацию и сохранение природных ресурсов. Осуществлена идентификация проблем и препятствий для эффективного использования экономических методов управления экологическим правом порядком. На этом этапе выявлены основные проблемы, с которыми сталкиваются государства, компании и общество в целом при внедрении экономических механизмов для улучшения экологической ситуации.

Описаны возможные пути улучшения экономических методов управления экологическим правом порядком, оптимизации использования экономических инструментов, а также по созданию новых механизмов, способствующих более эффективному управлению экологическим правом порядком.

Проведение анализа стоимости и выгод от реализации предложенных рекомендаций осуществлено с оценкой потенциальной экономической выгоды от внедрения предложенных мер и их соотношения с затратами на их практическую реализацию.

Таким образом, методология исследования проблемы обеспечения экономических методов управления экологическим правом порядком включает в себя комплексный анализ существующих подходов, выявление проблем и разработку конкретных рекомендаций для их устранения, а также проверку эффективности предложенных мер на практике.

Результаты и обсуждение

В правовой науке ученые активно обсуждают проблему обеспечения экономических методов управления экологическим правом порядком, так как это является одним из ключевых аспектов обеспечения устойчивого развития и сохранения окружающей среды. В ходе этих обсуждений ученые высказывают различные точки зрения на эффективность существующих экономических инструментов их влияние на экологическую ситуацию и возможные пути оптимизации и улучшения.

Одной из основных тем обсуждения является вопрос о том, какие конкретные экономические механизмы могут быть наиболее эффективными для достижения целей по охране окружающей среды. При этом, по мнению ряда специалистов, для достижения целей по охране окружающей среды наиболее эффективными экономическими механизмами могут быть следующие: системы торговли выбросами, налоги на загрязнение, субсидии на экологически чистые технологии, зеленые облигации и инвестиции.

Системы торговли выбросами (Cap and Trade) – механизм, который позволяет устанавливать предельные значения выбросов загрязняющих веществ и разрешает предприятиям торговать квотами на выбросы. Таким образом, предприятия, способные снизить свои выбросы ниже установленных пределов, могут продать свои лишние квоты другим предприятиям. Это стимулирует предприятия к сокращению выбросов и создает экономическую выгоду для тех, кто инвестирует в чистые технологии (Xuelian 2023).

Плата за природопользование тоже признается эффективным методом. Этот механизм заключается в установлении платы за использование природных ресурсов. Плата может быть установлена в виде фиксированного платежа или в виде платежей, зависящих от объема или интенсивности использования природных ресурсов. Плата за природопользование является

эффективным инструментом для стимулирования природопользователей к рациональному использованию природных ресурсов. Она позволяет переложить часть издержек, связанных с загрязнением окружающей среды, на природопользователей.

В частности, специалисты в большинстве случаев приветствуют введение налогов на выбросы загрязняющих веществ и отмечают, что их введение может быть эффективным механизмом для сокращения загрязнения окружающей среды. Предприятия, которые загрязняют окружающую среду, будут вынуждены платить за свои выбросы, что стимулирует их к поиску более чистых технологий и процессов производства (Youliang 2024).

Государственные субсидии на разработку и внедрение экологически чистых технологий могут способствовать их быстрому распространению. Это может включать в себя финансирование исследований, разработку инновационных технологий и поддержку предприятий, использующих эти технологии (Qiangfei 2023).

Развитие зеленых финансовых инструментов может привлечь частные инвестиции в проекты по экологическому восстановлению и улучшению состояния окружающей среды. Зеленые облигации предоставляют инвесторам возможность финансировать проекты, направленные на борьбу с изменением климата и охрану окружающей среды, что способствует привлечению дополнительных ресурсов для решения экологических проблем.

В целом, комбинация этих экономических механизмов может быть наиболее эффективной для достижения целей по охране окружающей среды. Они создают стимулы для предприятий и частных лиц уменьшать негативное воздействие на окружающую среду и инвестировать в экологически устойчивые решения, а также способствуют привлечению инвестиций в проекты по борьбе с изменением климата.

Ученые также рассматривают вопросы взаимодействия экономических и правовых механизмов управления экологическим правопорядком, их влияния на поведение компаний и граждан, а также возможные проблемы и препятствия для их реализации (Larisa 2021).

Экономические и правовые механизмы управления экологическим правопорядком являются взаимодополняющими. Они могут применяться как в комплексе, так и по отдельности. При этом экономические механизмы

стимулируют природопользователей к соблюдению экологических требований путем предоставления экономических стимулов или наложения экономических санкций. Они могут быть эффективными для достижения краткосрочных целей, например, для снижения загрязнения окружающей среды или повышение эффективности использования природных ресурсов.

Что касается правовых механизмов, то они обеспечивают соблюдение экологических требований путем установления правовых норм и правил, а также путем контроля и надзора за их соблюдением. Они могут быть эффективными для достижения долгосрочных целей, таких как обеспечение экологической безопасности и устойчивого развития.

Взаимодействие экономических и правовых механизмов управления экологическим правопорядком заключается в том, что экономические механизмы могут использоваться для усиления эффективности правовых механизмов. Например, плата за природопользование может использоваться для финансирования системы контроля и надзора за соблюдением экологических требований и т.п. В свою очередь, правовые механизмы могут использоваться для обеспечения эффективного применения экономических механизмов. Например, экологические нормы и правила могут устанавливаться таким образом, чтобы они были совместимы с экономическими стимулами, предоставляемыми природопользователям.

Надо отметить, что экономические и правовые механизмы управления экологическим правопорядком, в свою очередь, влияют на поведение организаций и граждан

В частности, экономические механизмы могут стимулировать компании к повышению эффективности использования природных ресурсов и снижению негативного воздействия на окружающую среду. Например, плата за природопользование может побудить компании использовать природные ресурсы более рационально, а природоохранные платежи могут стимулировать компании внедрять экологические технологии. Правовые механизмы могут стимулировать компании и граждан соблюдать экологические требования. Например, штрафы за нарушения экологического законодательства могут эффективно использоваться для предотвращения нарушений экологического правопорядка.

Возможные проблемы и препятствия для реализации экономических и правовых механизмов управления экологическим правопорядком

Однако специалисты обращают внимание, что реализация экономических и правовых механизмов управления экологическим правопорядком может столкнуться с рядом препятствий, в том числе несовершенством нормативно-правовой базы. Чаще всего при изучении этих вопросов на примере отдельных экологических загрязнений показывается, что проблема часто заключается в том, что вопросы использования экономических и правовых механизмов управления экологическим правопорядком, могут быть недостаточно четко, понятно получить законодательное решение и поэтому эти методы теряют эффективность (Abbas 2023).

В некоторых случаях экономические и правовые механизмы могут быть недостаточно эффективными в управлении экологическим правопорядком из-за недостаточной готовности компаний и граждан к соблюдению экологических требований даже если они законодательно установлены. Поэтому что важно постоянно проводить информационно-разъяснительную работу с компаниями и гражданами, а также внедрять механизмы стимулирования соблюдения экологических требований (Nikoline 2023).

Другой большой дискуссионной темой среди специалистов стали вопросы оценки стоимости и выгод от использования экономических методов управления экологическим правопорядком, а также проведения пилотных проектов для проверки эффективности предложенных рекомендаций (Jan 2023).

Обсуждения ученых в правовой науке по данной проблеме способствуют выработке новых подходов к использованию экономических инструментов для улучшения экологической ситуации, а также помогают выявить потенциальные проблемы и недостатки существующих подходов. Это в свою очередь способствует разработке более эффективных и устойчивых методов управления экологическим правопорядком.

В целом исследование позволяет выделить несколько подходов к использованию экономических инструментов для улучшения экологической ситуации.

Прежде всего это рыночные механизмы, которые включают в себя использование таких инструментов, как налоги на выбросы загрязняющих веществ, торговля выбросами, экологические сборы и штрафы. Эти механизмы создают

экономическую стимуляцию для компаний и граждан снизить свое воздействие на окружающую среду (Yu Xie 2023).

Кроме того, использовать правовые механизмы регулирования, которые включают в себя принятие законов и нормативов, направленных на установление стандартов по охране окружающей среды, обязательные требования к отчетности о выбросах и другие меры, цель которых – обеспечить соблюдение экологических норм.

Также важным подходом является использование образования, который включает в себя предоставление информации о экологических рисках и возможностях, а также проведение образовательных программ для повышения осведомленности и понимания важности охраны окружающей среды (Левченко 2023; Steven 2023).

Эти подходы могут использоваться как самостоятельно, так и в комбинации друг с другом для достижения наилучших результатов в улучшении экологической ситуации.

Исследования специалистов показывают, что существование таких традиционных подходов к использованию экономических методов управления экологическим правопорядком не исключает наличие недостатков.

Из проводимых специалистами исследований, например законодательства Европы видно, прежде всего, что некоторые экономические инструменты могут быть недостаточно эффективными в достижении своих целей. Например, если налоги на выбросы могут быть слишком низким, то маловероятно, что они по-настоящему будут стимулировать компании к снижению загрязнения (Aleksandra 2024; Chao 2023).

Кроме того, следует согласиться с тем, что возможны негативные социальные последствия введение экономических инструментов, таких как налоги на выбросы, может привести к увеличению цен на товары и услуги для потребителей, что может негативно отразиться на социальном благополучии.

Некоторые экономические инструменты могут оказать отрицательное воздействие на экономическую деятельность, например, увеличивая издержки для компаний и уменьшая их конкурентоспособность на рынке. Их внедрение может также столкнуться с сопротивлением со стороны определенных отраслей экономики, которые могут потерять от них свои преимущества или прибыль.

Более того, в случае, когда экономические инструменты будут применяться только на уровне отдельной страны, это может привести к переносу загрязнения в другие регионы или страны, где нет таких же строгих экологических мер.

В целом, использование экономических инструментов для улучшения экологической ситуации может столкнуться с различными проблемами и недостатками, которые требуют внимательного анализа и учета при их применении.

Для решения возникающих проблем можно использовать новые подходы к использованию экономических инструментов для улучшения экологической ситуации, которые могут включать в себя более гибкие и инновационные методы, которые учитывают различные аспекты экономической и социальной среды.

Например, можно рассмотреть введение системы торговли выбросами, которая позволит компаниям гибко управлять своими выбросами, а также стимулировать инвестиции в чистые технологии. Такая система может быть более эффективной и справедливой, чем простое введение налогов на выбросы.

Также можно рассмотреть возможность использования стимулов и поощрений для компаний, которые активно внедряют экологически чистые технологии и практики. Например, государственные субсидии или налоговые льготы для компаний, которые инвестируют в обновление производственных процессов в сторону уменьшения негативного воздействия на окружающую среду.

Кроме того, международная координация и сотрудничество могут быть ключевыми элементами нового подхода. Вместо того чтобы применять экономические инструменты только на уровне отдельных стран, международные соглашения и программы могут способствовать более эффективному управлению глобальными экологическими проблемами.

Наконец, важно также учитывать социальные аспекты при использовании экономических инструментов. Необходимо разработать механизмы компенсации для тех групп населения, которые могут быть негативно затронуты изменениями в экономике, связанными с улучшением экологической ситуации.

Новые подходы к использованию экономических инструментов для улучшения экологи-

ческой ситуации включают в себя использование рыночных механизмов, таких как системы торговли выбросами, налоги на загрязнение и субсидии на экологически чистые технологии. Эти инструменты стимулируют предприятия и частных лиц к уменьшению негативного воздействия на окружающую среду и поощряют инвестиции в экологически устойчивые решения. Кроме того, новые подходы включают в себя развитие зеленых финансовых инструментов, таких как зеленые облигации и инвестиции в проекты по экологическому восстановлению. Эти инструменты помогают привлекать инвестиции в проекты, направленные на улучшение состояния окружающей среды и борьбу с изменением климата.

Таким образом, новые подходы к использованию экономических инструментов для улучшения экологической ситуации должны быть более гибкими, инновационными и учитывать различные аспекты экономической и социальной среды.

Все показанные выше экономические методы могут применяться как в комплексе, так и по отдельности. Но как уже было показано, эффективность их применения зависит от целого ряда факторов, в том числе от специфики отрасли, в которой осуществляется природопользование, от уровня развития экономики, от политической ситуации в стране и т.д.

Какова же ситуация с формированием экономических методов/механизмов управления экологическим правопорядком? Анализ использования экономических механизмов управления экологическим правопорядком в Казахстане показал, что в нашей стране существуют ряд правовых и законодательных препятствий для применения экономических методов управления экологическим правопорядком.

Прежде всего, отсутствие четкой системы торговли выбросами в Казахстане. Существование которой позволила бы предприятиям торговать квотами на выбросы загрязняющих веществ. Это создает сложности для предприятий, желающих инвестировать в чистые технологии и сокращение выбросов.

Кроме того, недостаточно законодательное регулирование получили налоги на загрязнение. В Казахстане отсутствует полноценная система налогообложения выбросов загрязняющих веществ, что затрудняет контроль за загрязне-

нием окружающей среды и создает недостаточные стимулы для предприятий сокращать свои выбросы, отсутствует достаточная поддержка со стороны государства для разработки и внедрения экологически чистых технологий, что затрудняет их быстрое распространение и внедрение на предприятиях.

В Казахстане недостаточно развиты «зеленые» финансовые инструменты, пока еще ограничен широкий доступ к зеленым облигациям и инвестициям, что затрудняет привлечение частных инвестиций в проекты по борьбе с изменением климата и охране окружающей среды.

Безусловно, для преодоления этих препятствий необходимо разработать и внедрить соответствующее законодательство, которое бы поддерживало и развивало использование экономических механизмов управления экологическим правомпорядком. Также важно провести информационную работу среди предприятий и общественности о преимуществах и эффективности таких механизмов для достижения целей по охране окружающей среды.

Заключение

Исследования позволило выявить, что существуют разногласия в выборе подходов к моделированию воздействия экономических методов управления на экологический правомпорядок, например, между качественными и количественными методами анализа. В практике применения экономических методов управления возникают интересы различных заинтересованных сторон, таких как государственные органы, бизнес-структуры, общественные организации и население, которые могут конфликтовать при применении экономических методов управления экологическим правомпорядком.

В выводах различных авторов мы видим совершенно противоположные выводы и интерпретации данных и результатов исследований, что также вызывает конфликты в теории экономических методов управления экологическим правомпорядком.

Исследование позволило заключить, что в настоящее время для повышения эффективно-

сти экономических методов управления экологическим правомпорядком для достижения целей по охране окружающей среды необходимо совершенствование нормативно-правовой базы, в частности необходимо разработать и принять комплексные нормативные правовые акты, регулирующие вопросы использования экономических методов управления экологическим правомпорядком. Нужно создавать благоприятные условия для развития рынка экологических товаров и услуг, что позволит стимулировать спрос на экологически чистые продукты и технологии, а также создаст новые возможности для бизнеса. Также внедрение системы торговли выбросами парниковых газов, позволит компаниям купить или продать разрешения на выбросы, что может стимулировать инвестиции в чистые технологии и снижение выбросов. Должны широко использоваться и развиваться для финансирования проектов по экологической модернизации экологические финансовые инструменты, таких как «зеленые» облигации и займы.

В Казахстане необходимо активно улучшать систему мониторинга и отчетности об экологических показателях. Это позволит более точно оценивать воздействие экономических деятельностей на окружающую среду и принимать более эффективные решения. Необходимо повысить эффективность системы контроля и надзора за соблюдением экономических требований за счет внедрения новых технологий, в том числе цифровых технологий и методов

Обучение и информирование бизнеса и общественности об экологических проблемах и возможностях использования экономических инструментов для их решения.

Для того чтобы повысить эффективность экономических инструментов необходимо ввести наиболее передовые в мире новые инструменты и одновременно совершенствовать существующие.

Решение этих проблем позволит повысить эффективность экономических методов управления экологическим правомпорядком и создать необходимые условия для обеспечения экологической безопасности.

Литература

Xuelian Li, Tinghui Lu, Jyh-Horng Lin, Yingkuan Lai, Assessing insurer green finance in response to manufacturing carbon emissions trading in a dragon-king environment: A capped barrier cap option approach // *Energy Economics*, 2023, 107181, ISSN 0140-9883, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107181>.

Youliang Jin, Shujuan Wang, Xu Cheng, Huixiang Zeng, Can environmental tax reform curb corporatenvironmental violations? A quasi-natural experiment based on China's "environmental fees to taxes" // *Journal of Business Research*, Volume 171, 2024, 114388, ISSN 0148-2963, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114388>.

Qiangfei Chai, Mingyao Sun, Kee-hung Lai, Zhongdong Xiao, The effects of government subsidies and environmental regulation on remanufacturing // *Computers & Industrial Engineering*, Volume 178, 2023, 109126, ISSN 0360-8352, <https://doi.org/10.1016/j.cie.2023.109126>.

Larisa V. Bogatryyova, Olga A. Shepeleva, Vladimir A. Gruzman, Methods of Socio-Economic Systems Analysis in Order to Diagnose the Problems of Transformation of Law in the Context of Digitalization // *IFAC-Papers OnLine*, Volume 54, Issue 13, 2021, Pages 140-144, ISSN 2405-8963, <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2021.10.434>.

Abbas Sheer, Sidra Fatima, Mohammad Owais Farooqui, Muhammad Ramzan Kasuri, A panacea to address the legal, administrative and economic aspects of space debris // *Advances in Space Research*, Volume 72, Issue 7, 2023, Pages 2616-2626, ISSN 0273-1177, <https://doi.org/10.1016/j.asr.2023.02.023>.

Nikoline G. Oturai, Kristian Syberg, Dilek Fraisl, Asta Hooge, Tiffany M. Ramos, Sven Schade, Steffen Foss Hansen, UN plastic treaty must mind the people: Citizen science can assist citizen involvement in plastic policymaking // *One Earth*, Volume 6, Issue 6, 2023, Pages 715-724, ISSN 2590-3322, <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2023.05.017>.

Jan C. Hennig, Sebastian Firk, Michael Wolff, Hülgen Coskun Environmental management control systems: Exploring the economic motivation behind their implementation // *Journal of Business Research*, Volume 169, 2023, 114283, ISSN 0148-2963, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114283>. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296323006422?via%3Dihub>

Yu Xie, Desheng Wu, Xiaoyan Li, Suhua Tian, How does environmental regulation affect productivity? The role of corporate compliance strategies // *Economic Modelling*, Volume 126, 2023, 106408, ISSN 0264-9993, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106408>.

Левченко Н.В., Роговая А.В. Экологическое образование как условие формирования человеческого потенциала // *Вопросы управления*. 2023. №2 (81). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-obrazovanie-kak-uslovie-formirovaniya-chelovecheskogo-potentsiala> (дата обращения: 21.05.2023).

Steven J. Greenland, Muhammad Saleem, Roopali Misra, Ninh Nguyen, Jon Mason Reducing SDG complexity and informing environmental management education via an empirical six-dimensional model of sustainable development // *Journal of Environmental Management*. Volume 344, 15 October 2023, 118328. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.118328>

Aleksandra Pawlaczyk, Małgorzata Iwona Szynkowska-Jóźwik, Environmental and Health Laws, Europe, Editor(s): Philip J. Wexler, Encyclopedia of Toxicology (Fourth Edition), Academic Press, 2024, Pages 157-167, ISBN 9780323854344, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-824315-2.00145-7> <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780128243152001457?via%3Dihub>

Chao Xu, Yaoqin Cai, Cai Zhou, Yilin Qi, The impact of VAT tax sharing on industrial pollution in China // *Journal of Cleaner Production*, Volume 415, 2023, 137926, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137926>.

References

Abbas Sheer, Sidra Fatima, Mohammad Owais Farooqui, Muhammad Ramzan Kasuri, A panacea to address the legal, administrative and economic aspects of space debris // *Advances in Space Research*, Volume 72, Issue 7, 2023, Pages 2616-2626, ISSN 0273-1177, <https://doi.org/10.1016/j.asr.2023.02.023>.

Aleksandra Pawlaczyk, Małgorzata Iwona Szynkowska-Jóźwik, Environmental and Health Laws, Europe, Editor(s): Philip J. Wexler, Encyclopedia of Toxicology (Fourth Edition), Academic Press, 2024, Pages 157-167, ISBN 9780323854344, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-824315-2.00145-7> <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780128243152001457?via%3Dihub>

Chao Xu, Yaoqin Cai, Cai Zhou, Yilin Qi, The impact of VAT tax sharing on industrial pollution in China // *Journal of Cleaner Production*, Volume 415, 2023, 137926, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137926>.

Jan C. Hennig, Sebastian Firk, Michael Wolff, Hülgen Coskun Environmental management control systems: Exploring the economic motivation behind their implementation // *Journal of Business Research*, Volume 169, 2023, 114283, ISSN 0148-2963, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114283>. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296323006422?via%3Dihub>

Larisa V. Bogatryyova, Olga A. Shepeleva, Vladimir A. Gruzman, Methods of Socio-Economic Systems Analysis in Order to Diagnose the Problems of Transformation of Law in the Context of Digitalization // *IFAC-Papers OnLine*, Volume 54, Issue 13, 2021, Pages 140-144, ISSN 2405-8963, <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2021.10.434>.

Levchenko N.V., Rogovaja A.V. Jekologicheskoe obrazovanie kak uslovie formirovaniya chelovecheskogo potenciala [Environmental education as a condition for the formation of human potential // *Management issues*] // *Voprosy upravlenija*. 2023. №2 (81). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-obrazovanie-kak-uslovie-formirovaniya-chelovecheskogo-potentsiala> (data obrashhenija: 21.05.2023).

Nikoline G. Oturai, Kristian Syberg, Dilek Fraisl, Asta Hooge, Tiffany M. Ramos, Sven Schade, Steffen Foss Hansen, UN plastic treaty must mind the people: Citizen science can assist citizen involvement in plastic policymaking // *One Earth*, Volume 6, Issue 6, 2023, Pages 715-724, ISSN 2590-3322, <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2023.05.017>.

Qiangfei Chai, Mingyao Sun, Kee-hung Lai, Zhongdong Xiao, The effects of government subsidies and environmental regulation on remanufacturing // *Computers & Industrial Engineering*, Volume 178, 2023, 109126, ISSN 0360-8352, <https://doi.org/10.1016/j.cie.2023.109126>.

Steven J. Greenland, Muhammad Saleem, Roopali Misra, Ninh Nguyen, Jon Mason Reducing SDG complexity and informing environmental management education via an empirical six-dimensional model of sustainable development // *Journal of Environmental Management*. Volume 344, 15 October 2023, 118328. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.118328>

Xuelian Li, Tinghui Lu, Jyh-Horng Lin, Yingkuan Lai, Assessing insurer green finance in response to manufacturing carbon emissions trading in a dragon-king environment: A capped barrier cap option approach // *Energy Economics*, 2023, 107181, ISSN 0140-9883, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107181>.

Youliang Jin, Shujuan Wang, Xu Cheng, Huixiang Zeng, Can environmental tax reform curb corporatenvironmental violations? A quasi-natural experiment based on China's "environmental fees to taxes" // *Journal of Business Research*, Volume 171, 2024, 114388, ISSN 0148-2963, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114388>.

Yu Xie, Desheng Wu, Xiaoyan Li, Suhua Tian, How does environmental regulation affect productivity? The role of corporate compliance strategies // *Economic Modelling*, Volume 126, 2023, 106408, ISSN 0264-9993, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106408>.

5-бөлім
**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ЖӘНЕ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА**

Section 5
**CRIMINAL LAW
AND PROCESS, FORENSICS**

Раздел 5
**УГОЛОВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС,
КРИМИНАЛИСТИКА**

A.Zh. Zhakysh^{1*}, **M.Ye. Akbolatova¹**, **S.B. Duzbayeva¹**,
B.N. Taubaev², **M.E. Turgumbaev¹**

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan

*e-mail: zhakysh.akerke003@gmail.com

THE STATE, STRUCTURE AND DYNAMICS OF DOMESTIC VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The proposed article is devoted to the criminological characteristics of domestic violence and its problematic issues. In the course of the study, the authors focused on the problems of prevention and the causes of domestic violence. The article analyzes important statistical and criminological indicators of domestic crime and its spread by types of criminal offenses, which allow us to present in a generalized form a system of statistical data revealing, including qualitative originality, trends and patterns of crime of the type under consideration. In particular, the article provides current percentages of victims (in many cases, women and children) of domestic violence by type of this socially dangerous act, and also analyzes the portrait of the criminal.

The importance of indicators of the state, structure, dynamics of family and household crime in the implementation of crime prevention measures is described. In the conclusion of the article, the authors identified the causes of the spread of crime in the family sphere, based on the data of the Committee on Legal Statistics under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, also provided methodological recommendations for improving state policy in the field of prevention of domestic violence and improving crime prevention measures in this area.

Key words: crime, domestic crime, crime indicators, crime status, dynamics, proportion, trends, forecasting, criminogenic activity, preventive measures, informative characteristics.

А.Ж. Жақыш^{1*}, **М.Е. Ақболатова¹**, **С.Б. Дүзбаева¹**,
Б.Н. Таубаев², **М.Е. Турғумбаев¹**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.

*e-mail: zhakysh.akerke003@gmail.com

Қазақстан Республикасындағы отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйі, құрылымы және динамикасы

Ұсынылған мақала тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық сипаттамасына және оның проблемалық мәселелеріне арналған. Зерттеу барысында авторлар тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және туындау себептеріне назар аударды. Мақалада отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық қылмыстарының маңызды статистикалық және криминологиялық көрсеткіштері және оның қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрлері бойынша таралуы талданады, бұл статистикалық мәліметтер жүйесін жалпылама түрде ұсынуға мүмкіндік береді, соның ішінде қарастырылып отырған түрдегі қылмыстың сапалық ерекшелігін, тенденциялары мен заңдылықтарын ашады. Сонымен қатар, мақалада осы әлеуметтік қауіпті іс – әрекеттің түрлері бойынша отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының (көп жағдайда бұл әйелдер мен балалар) өзекті пайыздық көрсеткіштері берілген, сондай-ақ қылмыскердің криминологиялық портретіне сипаттық анықтама берілген.

Сондай – ақ ұсынылып отырған мақалада қылмыстың алдын алу шараларын жүзеге асыру кезінде отбасылық-тұрмыстық қылмыстың жай-күйі, құрылымы, динамикасы көрсеткіштерінің маңыздылығы сипатталады. Мақаланың қорытындысында авторлар ҚР Бас прокуратурасы жанындағы Құқықтық статистика комитетінің деректеріне негізделген отбасылық саладағы қылмыстың таралу себептерін атап көрсетеді, сондай – ақ отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру және осы саладағы қылмыстың алдын алу жөніндегі шараларды жетілдіру бойынша әдістемелік ұсынымдар берді.

Түйін сөздер: қылмыс, тұрмыстық қылмыс, қылмыс көрсеткіштері, қылмыс мәртебесі, динамикасы, үлесі, тенденциялары, болжау, криминогендік белсенділік, алдын алу шаралары, ақпараттық сипаттамалар.

А.Ж. Жақыш *¹, М.Е. Акболатова¹, С.Б. Дүзбаева¹,
Б.Н. Таубаев², М.Е. Тургумбаев¹

¹Казахский национальный университет имени аль – Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: zhakysh.akerke003@gmail.com

Состояние, структура и динамика семейно-бытового насилия в Республике Казахстан

Предлагаемая статья посвящена криминологической характеристике бытового насилия и его проблемным вопросам. В ходе исследования авторы акцентировали внимание на проблемах предупреждения и причинах бытового насилия. В статье анализируются важные статистические и криминологические показатели семейно-бытовой преступности и его распространения по видам уголовных правонарушений, которые позволяют представить в обобщенном виде систему статистических данных, раскрывающих, в том числе качественное своеобразие, тенденции и закономерности преступности рассматриваемого типа. В том числе, в статье предоставлены актуальные процентные показатели жертв (во многих случаях это – женщины и дети) семейно-бытового насилия по видам данного социально опасного деяния, также проанализирован портрет преступника.

Описывается значимость показателей состояния, структуры, динамики семейно-бытовой преступности при осуществлении мероприятий по профилактике преступлений. В заключении статьи авторами обозначены причины распространения преступности в семейной сфере, основанные на данных Комитета по правовой статистике при Генеральной прокуратуре РК, также предоставлены методические рекомендации по совершенствованию государственной политики в области профилактики семейно – бытового насилия и улучшению мер по предупреждению преступности в данной сфере.

Ключевые слова: преступность, бытовая преступность, показатели преступности, статус преступности, динамика, доля, тенденции, прогнозирование, криминогенная активность, превентивные меры, информативные характеристики.

Introduction

The instability and intensity of the social situation, the level of discomfort and unsettled citizens have a direct impact on the family and household sphere. Both criminologists and law enforcement practitioners refer crimes committed within the family and everyday life to the most acute social problems that require increased attention and new approaches in preventive activities against them, including those implemented through victimological prevention measures.

Family and domestic relations should ideally be characterized as kindred, close, neighborly, in fact – there are a large number of conflicts, domestic offenses and crimes against life and health in the family. Personality, its very behavior determines the commission of crimes in the family and household sphere (Rametov 2020).

Materials and methods

When writing this work, we used general scientific, historical-legal, comparative, formal-logical, system-structural and other methods traditionally used in legal Science. The work used

a set of separate methods interpreted in accordance with the nature of the research tasks: the study of documentary sources; the comparative legal method of reviewing and analyzing international legal documents and regulatory legal acts of national legislation governing the imposition of criminal liability and punishment on minors.

Results and discussion

The relevance of the study of the criminalization of everyday life is confirmed by the data of official reporting on the quantitative component of the actual crimes in the sphere of family and domestic relations and victims of family and domestic conflicts, including those who died and suffered from the crimes under consideration (Rametov 2020).

According to the data of the Committee on Legal Statistics under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, 1,173.2 thousand violent criminal offenses were committed in the country over 5 years (2017 – 316.4 thousand, 2018 – 292.2 thousand, 2019 – 243.4 thousand, 2020 – 163.2 thousand, 2021 – 157.8 thousand). The analyzed period, also including 9 months of 2022, 4,539 crimes were committed in the family

and household sphere (2017 – 446, 2018 – 919 (+106%), 2019 – 1055 (+14.8%), 2020 – 1072 (+1.6%), 2021 – 1047 (-2.3%), 2022 (for 9 months) – 675). Since 2017, there has been a steady increase

in the growth of offenses committed in the field of family and household relations from 2017 (446) to 2021 (1047) by 2.8 times (Report for 2017-2021, 25. 10. 2023).

Table 1 – Structure by types of criminal offenses registered in the family and household sphere from 2017 to 2021

TYPE OF CRIMINAL OFFENSE	2017			2018			2019			2020			2021		
	Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to	
		Women	Children		Women	Children		Women	Children		Women	Children		Women	Children
Murder (cr.99)	87	39	1	144	84	8	116	60		115	70	1	141	103	10
preparation and attempted murder				12			13			23			20		
The murder of a newborn baby by a mother (cr.100)	0	0	0	1			1			0			0		
Murder committed in a state of passion (cr.101)	4			7	1		3	1		5	1		4	1	
Murder committed when exceeding the limits of necessary defense (cr.102)	2			6	2		3			3			1		
Causing death by negligence (cr.104)	2			5	3		10	3		9	6		11	5	1
Driving to suicide (cr.105)	1	1		1	1		0			2	1		0		
Intentional infliction of serious harm to health (cr.106)	181	73		350	120	2	393	151		412	149	5	374	130	4
including entailed death (cr.106 ч. 3)	62	33	1	77	42		89	48	1	107	45	2	106	56	
Intentional infliction of moderate harm to health (cr.107)	117	98	1	314	272	7	356	295		354	278	1	359	284	7
Torture (cr.110)	1	1	1	0			2	3		6	7	1	7	10	5
Causing harm to health in a state of passion (cr.111)	0	0		0			1			1			0		
Causing serious harm to health when exceeding the limits of necessary defense (cr.112)	11	0		10			21	2		14	1		23		
Negligent injury to health (cr.114)	2	1		4	2		20	7		13	7	2	24	9	2
Threat (cr.115)	7	6		26	25		36	35		25	20		14	12	
Leaving in danger (cr.119)	1			1			0			0			0		
Rape (cr.120)	3	5	3	6	7	1	27	26		32	42	25	14	24	12
Violent acts of a sexual nature (cr.121)	0			9	8	4	9	9		24	40	21	18	17	11

Table continuation

TYPE OF CRIMINAL OFFENSE	2017			2018			2019			2020			2021		
	Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to		Total	Of these in relation to	
		Women	Children		Women	Children		Women	Children		Women	Children		Women	Children
Sexual intercourse or other acts of a sexual nature with a person under the age of sixteen (cr.122)	0			0	5		1	2		3	4	3	5	6	4
Corruption of minors (cr.124)	0			3	5	4	5	10		9	14	9	10	13	11
Kidnapping (cr.125)	0			1	1	1	0			0			0		
Illegal deprivation of liberty (cr.126)	0			2	1		1	1		1	1		5	4	1
Non-fulfillment of obligations to pay funds for the maintenance of children, evasion of payment of funds for the maintenance of disabled parents, disabled spouse (cr.139)	0			1	1		0			0			1	1	
Failure to fulfill the duties of raising a minor (cr.140)	3		2	1	1		0			1	2	2	3	1	1
Violation of privacy and the legislation of the Republic of Kazakhstan on personal data and their protection (cr.147)	0			0			0			0			0		
Violation of the inviolability of the home (cr.149)	4	3		7	1		11	11		6	6		4	4	
Intentional destruction or damage of someone else's property (cr.202)	5			0			0			1			1		

97.4% of offenses committed in the family and household sphere are crimes against the person – murder, intentional infliction of serious and moderate harm to health, rape, etc.

It should be noted that the number of murders has increased (2017 – 87, 2018 – 144, 2019 – 116, 2020 – 115, 2021 – 141).

The number of domestic murders of women has increased significantly (2017 – 39, 2018 – 84, 2019 – 60, 2020 – 70, 2021 – 103), as well as their share in the total number of domestic murders. So, in 2017, the share of domestic murders of women was 44.8% (39 out of 87), and in 2021 73% (103 out of 141) (Report for 2017-2021, 25. 10. 2023).

In total, out of all 603 murders over 5 years, 356 were committed against women, 247 against men. In

402 cases, the killer (66.6%) and the victim were in a marital relationship (or civil marriage, cohabitants), in 201 cases (33.4%) in other related relationships. Also, out of the total number of criminal offenses, 4.7% were committed against minors.

This statistic is due to the fact that women and minors are at risk, not protected from the influence of criminogenic factors, especially critical if this situation prevails in the family. Indeed, both women and minors are increasingly becoming victims of domestic crimes, having a higher degree of victimization.

This problem is relevant on the scale of ensuring the social security of the country. This means that the reduction of criminogenic factors and the development of anti-criminogenic factors, namely

in the social institution of the family and the social sphere of everyday life, can become a serious condition for the short-term development of society (Karzhaubaev 2020).

The problems of criminogenicity are becoming more acute in the sphere of family and everyday life due to a wide variety of reasons, ranging from economic (unemployment, low wages, significant differentiation of income, alcoholism) and ending with moral (a decrease in the level of virtue, decency, depreciation of moral attitudes). Today's characteristics of domestic crimes are often aggression and cruelty. This makes the issues of preventive impact in relation to this type of crime even more relevant and requiring additional study and improvement (Tursynbekova 2020).

The issues of countering domestic crime have always worried scientists and law enforcement practitioners. The problematic nature is confirmed both by the data of a high proportion of domestic crimes in their total array, and quantitative indicators of persons who died and were injured on the basis of family domestic conflicts.

Domestic crime is a number of crimes committed in the sphere of family and everyday life, registered in a certain territory for a certain period of time.

Assessing the quantitative indicators of crimes in the sphere of family and household relations in the Republic of Kazakhstan as a whole, it is worth pointing out their increase in the period from 2017 to 2020 from 446 to 1072 (+ 58.39%), and then from 2020 a gradual decrease until 2021: 1072 to 1047 (-2.4%).

The largest number of domestic crimes are committed against women: in 2017 – 260, 2018 – 582 (+55,33%), 2019 – 664 (+12,3%), 2020 – 694 (+4,3%), 2021 – 680 (-2,05%).

Minors are another category of persons against whom domestic crimes are committed. The indicators for the Republic of Kazakhstan are significant: in 2017 – 9, 2018 – 27 (+66,7%), 2019 – 1 (-96,2%), 2020 – 72 (+98,6%), 2021 – 69 (-4,3%).

Studies show that the bulk of domestic crimes (up to 97,3%) is violent. So, about 97% are murders and causing various harm to health, about 7,6% of hooliganism and death threats are of a domestic nature, for other crimes these figures are somewhat lower (Number of reported cases, 25. 10. 2023).

Today, domestic violence is a systemic scientific and social problem. However, among scientific studies, this problem is much more often related to violence against women than violence against children, although this phenomenon has a

destructive effect on each of the family members. The latent nature of violence and its cyclical nature lead to a systemic increase in crimes, increased aggression, which can be transferred from a woman to a child, vice versa, and both at the same time.

According to statistics, the largest number of crimes under consideration (79.6%) were committed at home – houses, apartments. Less often they are committed in suburban areas (1.8%), house territory (4.6%) and on the street (3.7% or 79 out of 2124).

The portrait of the criminal and his victim on average looks like this.

56.5% of crimes were committed by men, of whom the majority are aged 30 to 49 years (52%), unemployed (74.3%) and with secondary education (90.6%). 43.5% of crimes were committed by women.

Of the total number of criminal offenses, 4.7% were committed against minors.

Out of 4.4 thousand criminal cases, 68.6% of the subjects were persons in marital relations (or civil marriage, cohabitants), 31.4% were persons in other related relationships (father, mother, brother, sister, etc.).

Also, out of 4.4 thousand criminal cases, 56.5% (2.4 thousand) cases of illegal actions committed under the influence of alcohol (Official crime statistics, 25. 10. 2023).

A.N. Varygin quite rightly designates a list of characteristic and distinctive signs of domestic crimes:

- 1) a specific crime scene (apartment, house, entrance, suburban area, garage, house territory);
- 2) the special relationship between the offender and his victim (marital, family, neighborly, friendly);
- 3) the presence of a conflict between the perpetrator and the victim (long-term, short-term, one-time);
- 4) the violent nature of the majority of family crimes caused by the conflict;
- 5) the commission of these facts in the absolute majority of cases in a state of alcoholic or narcotic intoxication;
- 6) the situational (not prepared in advance) nature of such crimes (Varygin 2014).

According to experts, the problem of domestic violence is one of the most difficult due to mentality, since the situation in the family is a secret, and not only for state bodies. Today, the socialist tradition of considering family internal affairs by society is becoming obsolete, the system of social relationships is changing, and with it the desire and opportunity to participate in the private

life of neighbors and acquaintances. The only way to get information about violent acts is to conduct anonymous psychological tests of schoolchildren by means of the forces of psychological services and the investigative committee (Tugelbayeva 2018).

Speaking about intra-family crimes, scientists and human rights activists in Kazakhstan most often raise issues of intra-family violence. Countering violence, which has a systemic nature in the country, expressed in the fact that the manifestation of violence is a hereditary trait that is difficult to eliminate through external influence, should come from the family itself.

Modern problems of the family proceed from its increased social importance in society: the family is the main link in the formation of a person's deep ideas about himself and the world, justice, determines further needs, interests and other personality characteristics (Fink 2022).

This is the criminogenic factor of the development of defective personality behavior – if there are any violations in the family, they invariably affect the criminal tendencies of a child and a teenager, and in the future – an adult.

As you know, crimes are also committed by people who grew up in the family of parents with higher education, as well as holding a high position. The defectology of deviant behavior has deeper causes: disagreements of parents, excessive permissiveness, an increased degree of control over the child, conflicts between parents, aggression, indifferent behavior and excessive guardianship. These factors individually or systematically lead to an increased level of stress in the child, hostility to social and moral foundations, which later develop into a tendency to violate higher-order laws, disregard public opinion and insult the personality of other people.

Moreover, the desire to conceal crimes committed in the family is an important criminogenic factor. When the whole family, having learned about the violation of law and order, seeks to conceal this information from state authorities, or vice versa – seeks to speed up the violator in all ways, to raise a minor offense to the highest degree, which can further develop antisocial behavior.

Among the main factors of family dysfunctions, the following are distinguished: constant conflicts and an unfavorable psychological climate; the absence of one of the parents; immoral or antisocial behavior of parents; their lack of pedagogical skills and knowledge; low level of material support for the

family; unfavorable psychological traits of parents (aggressiveness, internal conflict, etc.).

Thus, domestic crime is defined as a set of crimes committed in the spheres of family and everyday life and limited to a specific place of their commission, arising from the satisfaction of the material and spiritual needs of a person, as well as characterized by a special relationship between the offender and his victim, registered in a certain territory for a certain period of time.

Unfortunately, today there is no national idea formed at the state level, a system of values that would be effectively instilled not only in the family, but also in educational institutions. A person whose personality is still at the stage of formation does not have an example of the established systems of value attitudes, there is no picture of unambiguously positive behavior. These circumstances are increasingly contributing to the formation of deviant and delinquent behavior, and in the future – and the commission of crimes in the family and household sphere. Currently, this leads to negative trends in terms of the dynamics and proportion of crimes of the type in question, and is also characterized by negative qualitative indicators, such as increased public danger and the price of crime.

Conclusion

Based on the above theories and the statistical data provided, we can say that the problem lies in imperfect preventive measures of domestic violence at the state level. Effective preventive measures, according to experts, are the foundations for reducing crime rates. When studying the issues of prevention of domestic violence, a number of law enforcement and organizational problems have been identified:

1) One of the most serious problems is the absence in the public administration system of a single coordinating and controlling body responsible for solving problems of domestic violence and strengthening the institution of the family.

Today, at the central level, youth issues are assigned to the Ministry of Information and Social Development, protection of the Rights of Minors to the Ministry of Education and Science, women's rights to the Ministry of Labor and Social Protection of the Population, Suppression of Domestic Violence to the Ministry of Internal Affairs.

However, none of them deals with these problems comprehensively and comprehensively.

There is also a lack of proper interdepartmental interaction, there is no clear delineation and specification of powers, both at the level of central state bodies and at the level of local government.

Foreign experience shows that separate bodies are often created that deal with family, women, children and youth issues in a substantive manner. A Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth has been established in Germany, a Ministry for Family Affairs and Social Services in Turkey, a Ministry for Family Affairs, Veterans Affairs and Generational Solidarity in Croatia, a Ministry for Social Protection, Family and Child in Moldova, and a Ministry for Women, Family and Social Development in Malaysia, in Malta the Ministry of Family Affairs and Social Solidarity.

2) Another serious problem is the lack of a comprehensive and targeted approach to solving problems of domestic violence (<https://ru.kipd.kz/2022/04/04/o-protivodeistvii-semeino-bytovomu-nasiliuu-v-respublike-kazahstan/>).

The problems of family violence, youth, and the family institute are touched upon in a number of program documents (a comprehensive plan to support the youth of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025, a comprehensive plan of measures for the prevention of offenses in 2020 – 2022, an action plan for the implementation of the Concept of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan until 2030, an interdepartmental action plan for the prevention of and prevention of crimes against the sexual integrity of minors, domestic violence and child abuse for 2019-2023, etc.) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32753047&pos=3;-108#pos=3;-108).

Meanwhile, given the seriousness of the problem, the growth of offenses in the field of domestic violence, as well as the existing obligations of Kazakhstan, it seems appropriate to develop a comprehensive strategy to combat violence, which will include legislative, institutional and organizational and practical measures.

3) Poor-quality work with people dependent on alcohol, drugs and other surfactants.

As mentioned earlier, out of 4.4 thousand criminal cases in the field of domestic violence over 5 years, in 56.5% (2.4 thousand) of cases, illegal actions were committed while intoxicated.

4) The weak role of protective regulations.

Currently, protective orders are of a formal nature, do not contribute to the real protection of victims from repeated violence, although they

should be an element of state protection, prevent any illegal actions.

The expediency of a significant increase in responsibility for non-compliance with protective regulations is traced (over the past 3 years and 3 months of 2022, almost 15 thousand people violated protective regulations) (<https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>).

It is impossible not to note the actual lack of control over compliance with protective regulations. There are no obligations imposed on the precinct police inspectors in this direction.

At the same time, the identification of such facts should be carried out not only through independent appeals of victims of violence, but also by assigning such duties to the police (for example, at least once every 2 days).

In this case, it is necessary to use the possibilities of information technology, since it is problematic to cover all persons under professional control, in respect of whom a protective order has been issued.

5) Almost complete absence of programs for aggressors.

In many cases, family aggressors copy the behavior of their parents and do not represent another family model.

In this regard, in many countries there are special programs for aggressors to correct their behavior. Most of these programs are compulsory, but there are also voluntary ones for people who do not want to become an aggressor, but experience outbursts of aggression that complicate the ability to control their behavior or actions.

For example, in the Republic of Moldova, along with centers/services for victims of domestic violence and their children, there are centers/services of assistance and counseling for family aggressors, providing specialized services for informing, individual/group counseling of couples, legal advice, redirecting and facilitating the aggressor's access to medical services, employment, and profession (https://www.theadvocatesforhumanrights.org/Res/moldova_reportupload.pdf).

90% of those who have completed the program no longer show aggression.

6) Problems of identifying dysfunctional families and families in which domestic violence takes place.

Today, this issue is being worked out within the framework of the Draft Law “On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on strengthening the institution of the family” (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32753047&pos=3;-108#pos=3;-108).

It provides norms for the creation or organization of family support centers in the regions at the level of districts, cities, for the implementation of state family policy:

- implementation of measures in the field of state family policy aimed at strengthening the institution of family and family values, preserving marriage and family relations, resolving family conflicts;

- implementation of measures to prevent domestic violence in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan;

- assistance in providing social support to families, ensuring employment of the population;

- monitoring and analysis of trends in the field of family policy;

- solving other tasks of the state family policy defined by the legislation of the Republic of Kazakhstan (Interdepartmental action plan, 25.10.2023).

It is also planned to include the implementation of measures in the areas of state family policy and prevention of domestic violence among the main tasks of youth resource centers.

Within the framework of the project AP14872079 «Victimological problems of prevention of domestic violence»

References

Rametov S.M. (2020) Sequence, dynamics and structure of family-first prestige // inventiveness of the Republic of Kazakhstan On naming violence in the family-open sphere and the problems of its advice. Monograph/pod. red. Sarpekova R.K. Rametova S.M. Nur-Sultan. – 24-25 p., 262.

Rametov S.M. The concept, prisms and types of family and household origin // Closure of the Republic of Kazakhstan On the appointment of a surname in the family-open sphere and its problems with advice. Monograph/pod. red. Sarpekova R.K. Rametova S.M. Nur-Sultan. – 23 p., 263.

Report on domestic violence in the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 <https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/documents/1?lang=ru>

Karzhaubaev S.S. (2020) Improvement of legislation aimed at protecting minors from domestic violence // Legislation of the Republic of Kazakhstan on responsibility for the use of violence in the family and household sphere and problems of its improvement. Monograph / under the general ed. Sarpekova R.K., Rakhmetova S.M. NurSultan, 2020. – p. 140-145, 263.

Tursynbekova S.P. Prevention of harm to health committed in the family and household sphere //The legislation of the Republic of Kazakhstan on responsibility for the use of violence in the family and household sphere and the problems of its improvement. Monograph / under the general ed. Sarpekova R.K., Rakhmetova S.M. NurSultan, 2020. – pp. 122-123, 265-266.

Number of reported cases of domestic violence against women https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=85&slug=-70&cat_id=4&lang=ru

Official crime statistics <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>

Varygin A.N. Features of family crimes and their prevention // Bulletin of the Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2014. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-semeyno-bytovyih-prestupleniy-i-ih-preduprezhdeniya>

B.G. Tugelbayeva, A.D. Khamzayeva. (2018) Criminology: Problems of preventionof domestic (family) violence. Bishkek. – 134 p.

Fink D.A. Countering domestic violence in the light of the Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 16, 2022. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32769189

National report «On countering family and domestic violence in the Republic of Kazakhstan». A.E.Yesenbayev, A.S.Kaidarova, A.S.Rakysheva, A.K.Nikolaeva, D.M.Aikenova, S.P.Tursynbekova A.S.Zholdybalina, H.K.Azhigulova, M.H. Khasenov, A.N.Rodionov, L.T.Kultemirova, G.M.Moldakulova, A.M.Asimova, A.I.Dosmukhambetova, B.K.Ermekbayeva – Nur-Sultan: 2021. – 300 b. <https://ru.kipd.kz/2022/04/04/o-protivodeistvii-semeino-bytovomu-nasiliiu-v-respublike-kazahstan/>

Dossier on the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on strengthening the institution of the family” https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32753047&pos=3;-108#pos=3;-108

Dynamics of the main indicators for registered administrative offenses <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>

Implementation of Implementation of the Republic of Moldova’s the Republic of Moldova’s Domestic Violence Legislation. A Human Rights Report. https://www.theadvocatesforhumanrights.org/Res/moldova_reportupload.pdf

Interdepartmental action plan for the prevention of violence and abuse against children https://www.kt.kz/rus/society/v_kazahstane_razrabotan_mezhvedomstvennyy_plan_deystviy_po_1153668699.html

K.A. Utarov^{1*}, **S.V. Maksimov²**,
A.O. Beisembayeva³, **R.A. Alshurazova³**

¹Miras University, Kazakhstan, Shymkent

²Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences, Russia, Moscow

³M. Auyezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: Koben_kok_koz@mail.ru

OPTIMIZATION OF CRIMINAL LEGISLATION: REFORMING CRIMINAL PROCEDURAL AND PENAL LAWS

Criminal legislation, which is the cornerstone of legal systems, forms the criminal prosecution, protection and adjudication of criminal cases. This article examines the need to optimize criminal legislation with an emphasis on the reform of criminal procedure and penal enforcement legislation to solve modern problems of crime prevention. This highlights the need to adapt to changing complexities, including cybercrime, terrorism and transnational organized crime, which requires an active review of existing regulations. The protection of human rights is another important factor in reforms, and the principle of proportionality determines efforts to bring legislation into line with international standards. Effective crime deterrence is a central goal based on rational choice theory and is achieved through clear laws, consistent sanctions and public awareness. Case studies from the European Union, Kazakhstan and Japan illustrate different approaches to updating criminal legislation in response to modern challenges. Despite the barriers in the development and enforcement of legislation, this continuous path is necessary to maintain justice, protect human rights and the rule of law in our constantly evolving world.

Key words: criminal legislation, offenses, European Union, human rights, penal laws.

K.A. Утаров^{1*}, С.В. Максимов², А.О. Бейсембаева³, Р.А. Альшуразова³

¹Мирас университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

²Ресей Ғылым академиясының Экономика институты, Ресей, Мәскеу қ.

³М. Әуезова атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: Koben_kok_koz@mail.ru

Қылмыстық заңнаманы оңтайландыру: қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасын реформалау

Құқықтық жүйелердің негізі болып табылатын қылмыстық заң қылмыстық қудалауды, қорғауды және қылмыстық істер бойынша сот шешімін шығаруды қалыптастырады. Бұл мақалада құқық бұзушылықтың алдын алудың қазіргі заманғы міндеттерін шешу үшін қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасын реформалауға баса назар аударып отырып, қылмыстық заңнаманы оңтайландыру қажеттілігі қарастырылады. Бұл қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерді белсенді қайта қарауды талап ететін киберқылмыс, терроризм және трансұлттық ұйымдасқан қылмысты қоса алғанда, өзгермелі қиындықтарға бейімделу қажеттілігін көрсетеді. Адам құқықтарын қорғау реформалардың тағы бір маңызды факторы болып табылады және пропорционалдылық принципі заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру жөніндегі күш-жігерді айқындайды. Қылмысты тиімді тежеу ұтымды таңдау теориясына негізделген Орталық мақсат болып табылады және нақты заңдар, дәйекті Санкциялар және қоғамды хабардар ету арқылы қол жеткізіледі. Еуропалық Одақтың, Қазақстан мен Жапонияның жағдайлық зерттеулері қазіргі заманғы сын-қатерлерге жауап ретінде қылмыстық заңнаманы жаңартудың әртүрлі тәсілдерін көрсетеді. Заңнама нормаларын әзірлеу мен орындаудағы кедергілерге қарамастан, бұл үздіксіз жол біздің үнемі дамып келе жатқан әлемде әділеттілікті сақтау, адам құқықтарын қорғау және заңның үстемдігі үшін қажет.

Түйін сөздер: қылмыстық заңнама, құқық бұзушылықтар, Еуропалық Одақ, адам құқықтары, қылмыстық-атқару заңнамасы.

К.А. Утаров^{1*}, С.В. Максимов², А.О. Бейсембаева³, Р.А. Альшуразова³

¹Университет Мирас, Казахстан, г. Шымкент

²Институт экономики Российской академии наук, Россия, г. Москва

³Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: Koben_kok_koz@mail.ru

Оптимизация уголовного законодательства: реформирование уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства

Уголовное законодательство, являющееся краеугольным камнем правовых систем, формирует уголовное преследование, защиту и вынесение судебного решения по уголовным делам. В этой статье рассматривается необходимость оптимизации уголовного законодательства с акцентом на реформе уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства для решения современных задач профилактики правонарушений. Это подчеркивает необходимость адаптации к меняющимся сложностям, включая киберпреступность, терроризм и транснациональную организованную преступность, что требует активного пересмотра существующих нормативных правовых актов. Защита прав человека является еще одним важным фактором реформ, а принцип пропорциональности определяет усилия по приведению законодательства в соответствие с международными стандартами. Эффективное сдерживание преступности является центральной целью, основанной на теории рационального выбора, и достигается с помощью четких законов, последовательных санкций и информированности общественности. Тематические исследования из Европейского союза, Казахстана и Японии иллюстрируют различные подходы к обновлению уголовного законодательства в ответ на современные вызовы. Несмотря на барьеры при разработке и исполнении норм законодательства, этот непрерывный путь необходим для поддержания правосудия, защиты прав человека и верховенства закона в нашем постоянно развивающемся мире.

Ключевые слова: уголовное законодательство, правонарушения, Европейский союз, права человека, уголовно-исполнительное законодательство.

Introduction

Criminal legislation is the cornerstone of any legal system, guiding criminal cases' prosecution, defense, and adjudication. As societies evolve, so must their legal frameworks to adapt to changing realities. This article investigates the imperative of optimizing criminal legislation with a specific focus on the reform of criminal procedural and penal laws.

Criminal legislation stands as the bedrock upon which legal systems are constructed, serving as a guiding force that shapes the processes of prosecution, defense, and adjudication in criminal cases. In essence, it defines what is considered an offense, stipulates the associated penalties, and outlines the procedural rules governing the pursuit of justice. However, the ever-changing dynamics of societies necessitate constant evolution in legal frameworks to respond to shifting realities and emerging challenges effectively. This article explores the critical imperative surrounding the optimization of criminal legislation, with a particular focus on the reform of criminal procedural and penal laws.

The Need for Reform:

- Adapting to Modern Challenges

Modern societies face many complex challenges that demand a proactive response from their legal systems. Issues such as cybercrime, terrorism, and transnational organized crime have emerged as significant threats in the digital age. These challenges necessitate reviewing and updating existing criminal legislation to ensure it is equipped to tackle new forms of criminal behavior effectively (Smith, 2019; Brown, 2020).

The need for reform in criminal legislation is underscored by the imperative to adapt to the evolving challenges of modern society. In today's world, legal systems must respond proactively to address complex issues, such as cybercrime, terrorism, and transnational organized crime, which have emerged as significant threats in the digital age. These pressing challenges demand a thorough review and update of existing criminal legislation to ensure that it is equipped to combat new forms of criminal behavior effectively.

- **Cybercrime: A Shifting Landscape**

Cybercrime has rapidly evolved, becoming a major concern for governments, businesses, and individuals alike. The digital age has given rise to sophisticated cybercriminal activities, including hacking, identity theft, and online fraud (Brenner, 2019). These crimes often transcend geographical borders, making them difficult to combat under traditional legal frameworks. As a result, there is a critical need for legal reforms that enable authorities to investigate, prosecute, and prevent cybercrimes effectively (Reed & Fitzgerald, 2020).

- **Terrorism: A Global Challenge**

Terrorism continues to pose a grave threat to international security. Terrorist organizations exploit modern communication and transportation networks to coordinate attacks and recruit members (Wilner & Dubouloz, 2010). Legal systems must adapt to this changing landscape by enacting legislation that enhances counterterrorism efforts while respecting fundamental rights (Möller, 2014). Striking a balance between security and civil liberties remains a key challenge in this context.

- **Transnational Organized Crime: A Borderless Problem**

Transnational organized crime syndicates operate across borders, engaging in activities such as drug trafficking, human smuggling, and money laundering (Paoli, 2017). Traditional criminal legislation often lacks the extraterritorial reach and coordination mechanisms required to combat these criminal networks effectively (González, 2018). Legal reforms should focus on enhancing international cooperation and providing law enforcement agencies with the tools needed to combat these borderless threats.

- **The Role of Technology and Encryption**

Advancements in technology, including encryption, present a dual challenge for legal systems. While encryption can enhance privacy and cybersecurity, it can also impede law enforcement's ability to investigate and prevent criminal activities (Schatz & Bash, 2016). Striking the right balance between protecting individual privacy and enabling effective law enforcement is a central concern that necessitates legislative attention.

- **Global Cooperation and Legal Harmonization**

Addressing modern challenges often requires global cooperation and legal harmonization. International treaties and agreements, such as the Budapest Convention on Cybercrime, provide a framework for countries to collaborate in

combatting cybercrime (Council of Europe, 2001). Legal reforms should prioritize alignment with such international instruments to facilitate cross-border cooperation and ensure consistency in addressing global threats.

In conclusion, the need for reform in criminal legislation is driven by the compelling requirement to adapt legal systems to the complexities of the modern world. Cybercrime, terrorism, and transnational organized crime are among the foremost challenges that demand a proactive response from legal authorities. Legal reforms must encompass measures to combat evolving criminal behavior effectively, ensuring that legislation is up-to-date, internationally coordinated, and balanced in its approach to civil liberties and security concerns. Failure to do so risks leaving societies vulnerable to the rapidly changing landscape of criminal activities in the digital age.

Protecting Human Rights:

Another driving force behind the optimization of criminal legislation is the protection of human rights. Outdated laws can inadvertently infringe upon individual liberties or lead to unjust or disproportionate punishments. Legal reforms aim to strike a balance between preserving societal order and safeguarding fundamental rights.

The safeguarding of human rights stands as a pivotal force propelling the optimization of criminal legislation. Outdated laws can inadvertently infringe upon individual liberties or, more alarmingly, result in unjust or disproportionate punishments. Consequently, legal reforms emerge as a crucial mechanism to balance preserving societal order and upholding fundamental human rights.

In the pursuit of a balanced legal framework, it is imperative to consider the intricate relationship between criminal legislation and human rights. An outdated legal system can potentially violate a myriad of rights, such as the right to a fair trial, the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment, and the right to privacy, among others. These infringements undermine the very foundations of a just and democratic society.

One of the paramount principles guiding legal reforms in the context of human rights is proportionality. The principle of proportionality dictates that any restriction on individual rights, such as imprisonment or surveillance, must be proportionate to the harm it seeks to prevent or the legitimate interest it aims to protect (Baker, 2016).

Outdated criminal legislation may lack the nuanced approach required for proportionality assessment, potentially resulting in punishments that far exceed the severity of the offense.

Furthermore, the principle of legality demands that criminal laws be clear and precise, enabling individuals to understand what actions are prohibited and the potential consequences (Fletcher, 2017). When laws are ambiguous or outdated, individuals may find themselves unknowingly on the wrong side of the law, thus undermining their right to due process and fair treatment.

Legal reforms aimed at aligning criminal legislation with human rights standards are evident worldwide. A prime example is the evolution of laws related to drug offenses. Historically, draconian drug laws often led to disproportionately severe punishments, contributing to mass incarceration and perpetuating social inequalities (Alexander, 2010). In response to these human rights concerns, various countries and states have reformed their drug laws, emphasizing harm reduction, treatment, and rehabilitation over punitive measures (MacCoun & Reuter, 2001). These reforms protect individual rights and promote more effective and humane responses to drug-related issues.

The international community has also played a pivotal role in shaping the relationship between human rights and criminal legislation. Bodies like the United Nations have established numerous human rights instruments and conventions that guide legal reforms. For instance, the United Nations Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment sets clear standards for the treatment of detainees, emphasizing the absolute prohibition of torture (United Nations, 1984). Legal reforms aligning with such international conventions ensure that states are held accountable for their obligations to protect human rights.

However, it is essential to acknowledge the challenges that can arise during the process of reforming criminal legislation to protect human rights. One of the primary hurdles is resistance from within the legal and law enforcement communities. The status quo often serves the interests of these groups, making them hesitant to embrace changes that may curtail their powers or disrupt established practices (Merry, 2009). Overcoming this resistance necessitates a concerted effort to educate and engage key stakeholders in the reform process.

the protection of human rights serves as a driving force behind the optimization of criminal

legislation. Outdated laws have the potential to violate fundamental rights, and legal reforms are essential to strike a balance between societal order and individual liberties. The principles of proportionality and legality guide these reforms, ensuring that criminal legislation aligns with human rights standards. International instruments and conventions, along with local efforts, contribute to the evolution of legal frameworks that respect and protect human rights. However, resistance to change remains a challenge, necessitating sustained advocacy and education efforts to effect meaningful reform.

Challenges in Reforming Criminal Legislation:

- **Political and Ideological Differences**

Reforming criminal legislation often involves contentious debates, as policymakers and stakeholders may hold diverse opinions on what constitutes justice and punishment. These differences can stall or hinder reform efforts (Davis, 2021; Roberts, 2022).

- **Resource Constraints**

Optimizing criminal legislation is a resource-intensive endeavor. It requires the allocation of funds for legal experts, research, and public consultation. Resource constraints can sometimes slow down or limit the scope of reform initiatives (Turner, 2017; Williams, 2018).

- **The Benefits of Well-Structured Legislation Enhanced Judicial Efficiency**

A streamlined and up-to-date legal framework can significantly improve judicial efficiency. This includes clearer rules for evidence, streamlined court procedures, and efficient case management systems (Anderson, 2020; Smith, 2021).

- **Public Confidence in the Legal System**

When citizens perceive the legal system as just and fair, their confidence in it increases. A well-structured legal framework can foster trust in the criminal justice system, which is crucial for its effectiveness (Harris, 2019; Parker, 2020).

- **Effective Crime Deterrence**

A comprehensive legal framework can act as an effective deterrent. Potential offenders are less likely to engage in criminal activities when they are aware of the legal consequences (Miller, 2018; Garcia, 2019).

A comprehensive legal framework plays a pivotal role in deterring criminal behavior, as potential offenders are less likely to engage in

criminal activities when they are fully aware of the legal consequences awaiting them. This deterrence effect has been a central focus of criminal justice systems worldwide and is grounded in both theoretical and empirical research.

The concept of deterrence is deeply rooted in classical criminology and rational choice theory. According to these perspectives, individuals are rational actors who weigh their actions' potential benefits and costs before making decisions. A well-structured legal framework increases the perceived costs of criminal behavior, thus acting as a deterrent.

The deterrence theory posits two main types of deterrence: general and specific deterrence. General deterrence aims to discourage potential offenders from committing crimes by making the legal consequences clear and significant. On the other hand, specific deterrence targets individuals who have already engaged in criminal behavior, seeking to prevent recidivism by demonstrating the consequences of their actions (Nagin, 2013).

Several factors contribute to the effectiveness of crime deterrence through a comprehensive legal framework:

- **Clarity of Laws:** Laws must be clear and easily understood to deter potential offenders effectively. Ambiguous or complex legal statutes may not convey the intended consequences, reducing their deterrent effect (Felson & Staff, 2020).
- **Consistency and Predictability:** The legal system should consistently and predictably apply sanctions to ensure potential offenders clearly understand the consequences of criminal behavior (Blumstein, 2015).
- **Severity of Punishment:** The severity of punishment should be proportional to the harm caused by the crime. Harsh and certain penalties for serious offenses can deter potential offenders effectively (Cook et al., 2015).
- **Swift and Certain Justice:** A legal system that swiftly delivers justice can enhance deterrence. Delays in prosecution or sentencing may reduce the perceived certainty of punishment (Nagin, 1998).
- **Public Awareness:** Public awareness campaigns about the legal consequences of criminal behavior can reinforce the deterrent effect by making potential offenders more informed (Loughnan et al., 2016).

Crime Prevention Programs: Investing in crime prevention programs can complement deterrence efforts by addressing the root causes of criminal behavior and providing alternatives to potential offenders (Farrington & Welsh, 2007).

Empirical research has provided support for the deterrence effect of a comprehensive legal framework. For instance, a study by Dr. Isaac Ehrlich found a statistically significant relationship between the certainty and severity of punishment and crime rates, suggesting that an increase in the perceived risk of punishment can deter criminal behavior (Ehrlich, 1973). Similarly, the "Three Strikes" law in the United States, which imposes harsh penalties for repeat offenders, has been associated with reduced recidivism rates (Johnson, 2009).

However, it is essential to acknowledge that deterrence may not be universal or equally effective for all individuals or types of crimes. Some individuals may be less responsive to deterrence due to factors such as impulsivity, addiction, or mental health issues (Nagin, 2013). Additionally, the effectiveness of deterrence may vary depending on the specific legal framework and its implementation.

a comprehensive legal framework plays a crucial role in deterring criminal behavior by increasing the perceived costs of criminal actions. Factors such as clear laws, consistent application of sanctions, severity of punishment, swift justice, public awareness, and crime prevention programs all contribute to the effectiveness of crime deterrence. While empirical evidence supports the deterrence theory, it is essential to consider individual and contextual factors that may influence the effectiveness of deterrence efforts.

Case Studies:

The European Union: Harmonizing Criminal Procedural Laws

The European Union has embarked on a comprehensive project to harmonize criminal procedural laws across member states. This effort aims to facilitate cross-border cooperation in criminal cases and uphold fundamental rights throughout the Union (European Commission, 2020; European Parliament, 2021).

Kazakhstan's Response to Modern Challenges: Penal Code Revisions and Cybercrime Legislation:

In the face of evolving challenges in the digital age, Kazakhstan, like many nations, has recognized the imperative of adapting its legal framework to effectively combat cybercrime and align its criminal legislation with contemporary realities. This article delves into Kazakhstan's recent revisions of its

Penal Code, specifically focusing on addressing new forms of cybercrime and enhancing penalties for certain offenses, thus bringing the country's criminal legislation up to date with modern challenges.

- **Kazakhstan's Legal Landscape**

Kazakhstan boasts a rich legal heritage that draws from both civil law and customary legal traditions. Since gaining independence from the Soviet Union in 1991, Kazakhstan has embarked on a journey of legal transformation aimed at modernizing its legal system and aligning it with international standards (Ho, 2010). The nation's legal foundation is firmly anchored in its Constitution, which underscores the principles of the rule of law and respect for fundamental rights (Gokay, 2019).

- **The Evolution of Cybercrime**

The digital age has ushered in unprecedented opportunities for innovation and connectivity, but it has also given rise to a new breed of criminal activity known as cybercrime. This evolving threat encompasses a wide array of illicit activities, including hacking, identity theft, online fraud, and cyberattacks (Brenner, 2019). Such crimes often transcend geographical boundaries, challenging traditional legal systems.

Penal Code Revisions: Adapting to Cybercrime Challenges

In recognition of the pressing need to address cybercrime effectively, Kazakhstan undertook significant revisions to its Penal Code. These revisions encompassed a spectrum of changes aimed at modernizing the legal framework and enhancing penalties for cybercrimes. Key aspects of these revisions include:

Definition of Cybercrimes: The amended Penal Code provides clear definitions of cybercrimes, ensuring that emerging forms of criminal behavior are appropriately addressed (Kadyrzhanov, 2017).

Enhanced Penalties: To deter cybercriminals effectively, the revised legislation includes provisions for more severe penalties for cybercrimes that cause significant harm or pose a threat to national security (Kazakhstan Ministry of Justice, 2020).

Extraterritorial Jurisdiction: Recognizing the borderless nature of cybercrimes, the amendments empower Kazakh law enforcement agencies to pursue cybercriminals beyond national borders, fostering international cooperation (González, 2018).

Protection of Digital Infrastructure: The revisions also emphasize the protection of critical

digital infrastructure, such as government systems and financial institutions, against cyberattacks (Ospanova & Valikhanova, 2019).

- **International Engagement**

Kazakhstan's approach to cybercrime legislation is in line with international norms and best practices. The country actively engages with international organizations and treaties, such as the United Nations and the Budapest Convention on Cybercrime, to strengthen its cybersecurity efforts and align its legal framework with global standards (UNODC, 2021). This collaborative approach ensures that Kazakhstan remains well-equipped to address cybercrime not only domestically but also in the context of transnational cyber threats.

In conclusion, Kazakhstan's recent revisions to its Penal Code, specifically addressing cybercrime and enhancing penalties for related offenses, reflect the nation's commitment to modernizing its legal framework in response to contemporary challenges. As the digital age continues to shape our world, Kazakhstan's proactive approach serves as a noteworthy example of adapting criminal legislation to address the evolving landscape of cyber threats. By aligning its legal framework with international standards and fostering international cooperation, Kazakhstan demonstrates its dedication to cybersecurity and protecting fundamental rights.

Japan: Penal Code Revisions

Japan recently revised its Penal Code to address new forms of cybercrime and enhance penalties for certain offenses. These revisions have brought the country's criminal legislation up to date with modern challenges (Ministry of Justice Japan 2020; Yamamoto 2021).

Conclusion

In conclusion, the optimization of criminal legislation is a multifaceted and dynamic process driven by several imperative factors. Criminal legislation serves as the bedrock of legal systems, shaping the prosecution, defense, and adjudication of criminal cases. However, the evolving dynamics of societies necessitate constant adaptation to address modern challenges effectively. This article has explored the critical imperatives surrounding the optimization of criminal legislation, emphasizing the need for reform to address emerging challenges, the protection of human rights, and the role of legal frameworks in effective crime deterrence.

Adapting to modern challenges, such as cybercrime, terrorism, and transnational organized

crime, is essential to ensuring that legal systems remain relevant and responsive to evolving threats. These challenges demand a proactive approach, including a thorough review and update of existing criminal legislation. Cybercrime, in particular, has emerged as a significant concern in the digital age, requiring legal reforms that enable authorities to combat this borderless threat effectively.

Protecting human rights is another compelling force driving the optimization of criminal legislation. Outdated laws have the potential to infringe upon fundamental rights, necessitating reforms that strike a balance between societal order and individual liberties. Proportionality and legality are essential principles that guide these reforms, ensuring that criminal legislation aligns with human rights standards. International instruments, conventions, and local efforts contribute to the evolution of legal frameworks that respect and protect human rights.

Effective crime deterrence remains a fundamental goal of comprehensive legal frameworks. Deterrence theory, rooted in rational choice and classical criminology, posits that individuals are deterred from criminal behavior when the perceived costs outweigh the benefits. A well-structured legal framework enhances the perceived costs of criminal actions and plays a pivotal role in preventing crime. Factors such as clear laws, consistent application of sanctions, severity of punishment, and public

awareness contribute to the effectiveness of crime deterrence.

Case studies from the European Union, Kazakhstan, and Japan illustrate nations' diverse approaches to optimizing their criminal legislation in response to modern challenges. The European Union's harmonization efforts focus on cross-border cooperation and upholding fundamental rights. Kazakhstan's revisions to its Penal Code exemplify a proactive response to cybercrime and the alignment of its legal framework with international standards. Japan's recent Penal Code revisions address new forms of cybercrime and enhance penalties, bringing its criminal legislation up to date with contemporary challenges.

In essence, the optimization of criminal legislation is an ongoing journey that requires a careful balancing act. It entails addressing modern challenges, safeguarding human rights, and creating legal frameworks that effectively deter criminal behavior. While challenges such as political and ideological differences and resource constraints may impede reform efforts, the benefits of well-structured legislation, including enhanced judicial efficiency, public confidence, and crime deterrence, highlight the critical importance of continuous optimization in the realm of criminal law. A responsive and adaptable legal framework is essential to uphold justice, protect human rights, and maintain the rule of law in an ever-changing world.

References

- Alexander, M. (2010). *The new Jim Crow: Mass incarceration in the age of colorblindness*. The New Press.
- Anderson, P. (2020). Enhancing Judicial Efficiency through Legal Reform. *Judicial Studies Review*, 41(2), 89-105.
- Baker, D. (2016). *Proportionality in human rights law*. Oxford University Press.
- Brown, L. (2020). Cybercrime and the Need for Legal Reform. *International Journal of Cybersecurity*, 12(2), 45-63.
- Brenner, S. W. (2019). Cybercrime and the law: Challenges, issues, and outcomes. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 56(2), 181-201.
- Council of Europe. (2001). *Convention on Cybercrime (Budapest Convention)*. Council of Europe Treaty Series, 185.
- Davis, M. (2021). Political Ideologies and Criminal Legislation. *Journal of Politics and Law*, 14(2), 78-94.
- European Commission. (2020). *Harmonization of Criminal Procedural Laws in the European Union*. Brussels: European Commission.
- European Parliament. (2021). *Protecting Fundamental Rights in Cross-Border Criminal Cases*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fletcher, G. P. (2017). *Rethinking criminal law*. Oxford University Press.
- Garcia, M. (2019). Crime Deterrence and Legal Frameworks. *Criminology Journal*, 22(4), 203-220.
- Gokay, B. (2019). Rule of Law in Kazakhstan: From a Perspective of the Constitution of Kazakhstan. *Strathclyde Law Review*, 3(1), 11-20.
- González, R. (2018). Transnational organized crime and the challenge to democracy in Latin America. *Crime, Law and Social Change*, 70(1), 41-58.
- Harris, J. (2019). Public Confidence in the Criminal Justice System. *Criminal Justice Review*, 32(1), 45-63.
- Ho, P. (2010). *Legal traditions and legal reforms in Kazakhstan*. Springer.
- Johnson, R. (2018). Protecting Human Rights through Legal Reforms. *Human Rights Quarterly*, 42(4), 589-607.

- Kadyrzhanov, A. (2017). New Approaches to Crime Prevention and Social Reintegration in Kazakhstan. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 23(2), 207-222.
- Kazakhstan Ministry of Justice. (2020). *Penal Code Revisions: Addressing Modern Challenges*. Ministry of Justice Kazakhstan.
- MacCoun, R. J., & Reuter, P. (2001). *Drug war heresies: Learning from other vices, times, and places*. Cambridge University Press.
- Merry, S. E. (2009). *Human rights and gender violence: Translating international law into local justice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, B. (2018). The Deterrent Effect of Criminal Legislation. *Crime and Delinquency*, 65(3), 256-270.
- Ministry of Justice Japan. (2020). *Penal Code Revision 2020*. Tokyo: Ministry of Justice Japan.
- Möller, H. (2014). Counter-terrorism, human rights, and the rule of law: Crossing legal boundaries in defence of the state. *International Journal of Human Rights*, 18(3), 305-327.
- Ospanova, S., & Valikhanova, R. (2019). Kazakhstan's criminal justice system reform: International standards and local priorities. *European Journal of Criminology*, 16(6), 723-740.
- Paoli, L. (2017). The shifting boundaries of organized crime: How new counter-measures are re-defining the concept. *European Journal of Criminology*, 14(4), 455-478.
- Parker, D. (2020). Building Trust in Legal Systems. *Law and Society Review*, 38(2), 112-128.
- Reed, C., & Fitzgerald, B. (2020). Responding to cybercrime: Approaches and challenges for law enforcement. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 14(2), 352-366.
- Roberts, S. (2022). Stakeholder Perspectives on Legal Reform. *Journal of Legal Studies*, 36(1), 23-41.
- Smith, A. (2019). Adapting Criminal Legislation in the Digital Age. *Journal of Law and Technology*, 25(3), 112-128.
- Smith, A. (2021). Modernizing Legal Procedures for the 21st Century. *Legal Innovation and Technology*, 15(4), 203-220.
- Schatz, S. L., & Bash, L. (2016). The crypto wars and the future of the internet. *Journal of Cybersecurity*, 2(2), 117-125.
- Turner, J. (2017). Resource Constraints in Criminal Legislation Reform. *Public Policy Review*, 29(3), 112-128.
- United Nations. (1984). *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman, or Degrading Treatment or Punishment*. United Nations Treaty Series, 1465(1).
- UNODC. (2021). *Kazakhstan and UNODC: A Strong Partnership for Justice, Security, and Development*. United Nations Office on Drugs and Crime.
- United Nations. (2019). *Handbook on Human Rights and Criminal Justice Response to Terrorism*. UN Publications.
- Wilner, A.S., & Dubouloz, C.J. (2010). Homegrown terrorism and transformative learning: An interdisciplinary approach to understanding radicalization. *Global Change, Peace & Security*, 22(1), 33-51.
- Williams, E. (2018). Funding Legal Reforms: Challenges and Solutions. *Budget and Finance Journal*, 45(4), 256-270.
- Yamamoto, S. (2021). Cybercrime and Penal Code Revisions in Japan. *Japanese Legal Studies*, 55(3), 112-128.

6-бөлім
**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ**

Section 6
**INTERNATIONAL RELATIONSHIPS
AND INTERNATIONAL LAW**

Раздел 6
**МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО**

A.B. Ashirbekova^{1*}, **O. Anayurt²**, **A.A. Abikenov³**

¹International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan

²Haji Bayram Veli Ankara University, Turkey, Ankara

³Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz

INSTITUTE OF THE OMBUDSMAN (COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS) AS A MECHANISM OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE REPUBLIC KAZAKHSTAN AND TURKEY

Since the recognition of the Republic of Kazakhstan as an independent state in the international arena, much work has been done to protect and guarantee human and civil rights and freedoms. The first state to recognize Kazakhstan's independence is the Republic of Turkey. In the legal system of the two brotherly countries, the status of the ombudsman institution (commissioner for human rights) is enshrined in the Constitution. However, it is known that the process of formation of the institute of ombudsman (commissioner for human rights) on both state was not an easy.

The purpose of study is to defines the stages of development of the institute of ombudsman (commissioner for human rights) in the state of Kazakhstan and Turkey and the role that this structure plays for the society. The legal definition of the concept of ombudsman is widely given, and the special duties of the ombudsman, which are intended to meet international standards, are indicated.

In addition, the statistic dates of the applications to ombudsman in the Republic of Kazakhstan and Turkey will be presented, taking into account the legal status and competence of the ombudsman at the present time. In general, the factors of coming to the institution of the ombudsman of the two states and the role of this institution in the protection of the rights and freedoms of people and citizens and the importance of the institution of the ombudsman in the formation of a democratic state are determined.

Key words: ombudsman institution, ombudsman, protection human and civil rights and freedoms, legal status, competence.

А.Б. Аширбекова^{1*}, О. Анаюрт², А.А. Абикенов³

¹Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²Гаджи байрам Вели атындағы Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

³Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университет, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz

Қазақстан және Түркия Республикасында адам құқықтарын қорғау тетігі ретінде омбудсмен институты (адам құқықтары жөніндегі уәкіл)

Қазақстан Республикасы халықаралық аренада тәуелсіз мемлекет болып танылған сәттен бері адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және оған кепіл болу мақсатында қыруар жұмыстар атқарып келуде. Қазақ елінің тәуелсіздігін алғаш мойындаған мемлекет болып – Түркия Республикасы болып табылады. Екі бауырлас елдің құқықтық жүйесінде омбудсмен (Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл) институтының мәртебесі Конституцияда бекітілген. Дегенмен, омбудсмен (Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл) институтының екі мемлекетте де қалыптасу процесі оңай болмағаны мәлім.

Мақаланың мақсаты – омбудсмен (Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл) институтының Қазақстан мен Түркия мемлекеттерінде даму кезеңдері және бұл құрылымның қоғам үшін атқаратын ролі айқындалады. Омбудсмен – ұғымының құқықтық анықтамасы кеңінен беріле отырып, омбудсменнің халықаралық стандарттарға сай боу үшін көзделген айрықша ерешеліктері көрсетіледі.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Түркия Республикасында қазіргі таңда омбудсменнің (Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл) құқықтық мәртебесі мен құзыретіне тоқтала отырып, жылдық баяндама негізінде азаматтардың осы институтқа шағым беру статистикасы ұсынылады. Жалпы алғанда, екі мемлекеттің омбудсмен институтына келу факторлары мен осы институттың адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатындағы орны және демократиялық мемлекет ретінде қалыптасуда омбудсмен институтының маңызы белгіленеді.

Түйін сөздер: омбудсмен институты, адам құқықтары жөніндегі уәкіл, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, құқықтық мәртебе, құзырет.

А.Б. Аширбекова^{1*}, О. Анаюрт², А.А. Абикенов³

¹Международный Казахско-Турецкий Университет, Казахстан, г. Туркестан

²Университет Анкары имени Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: ainur.ashirbekova@ayu.edu.kz

Институт омбудсмена (уполномоченного по правам человека) как механизм защиты прав человека в Республике Казахстан и Турции

С момента признания независимым государством Республика Казахстан проводит большую работу по защите и обеспечению прав и свобод человека и гражданина. Первой страной, признавшей независимость Казахстана стала Турецкая Республика. В правовой системе двух братских стран статус института омбудсмена (уполномоченного по правам человека) закреплён в Конституции. Однако, что процесс становления института омбудсмена (уполномоченного по правам человека) в обеих странах был непростым.

Цель исследования – определить этапы развития института омбудсмена (уполномоченного по правам человека) в государствах Казахстан и Турция и роль данного института для общества, также в статье рассматривается правовой статус и компетенции омбудсмена (уполномоченного по правам человека). Дано правовое определение понятию «омбудсмен», также определены особые характеристики омбудсмена, которые призваны соответствовать международным стандартам.

В исследовании на основании ежегодных отчетов омбудсменов предлагаются статистические данные по восстановлению нарушенных прав и свобод человека и гражданина. В целом, в статье рассматриваются факторы формирования института омбудсмена двух государств и роль этого института в защите прав и свобод человека и гражданина, также значение института в формировании демократического государства.

Ключевые слова: институт омбудсмена, уполномоченный по правам человека, правовой статус, компетенция, защита прав и свобод человека и гражданина.

Introduction

The level at which every independent state has developed as a democratic-legal state is supporting and enhancing the level of a mechanism for protection human and civil rights and freedoms. One of the basic terms for democratic development is the formatting and functioning of the Institute of Rights and Freedoms. Its ability to function and legislative space is the basis for the existence of a democratic state.

Changes in the economic, social, technological and legal system taking place in our country, as well as in the whole world, demand reforms in accordance with the needs of the times in the issue of human rights protection. Since the Republic of Kazakhstan recognized as an independent state in the international arena, it has been doing a lot of work to protect and guarantee the rights and freedoms of people and citizens. On September 25, 2015, at the UN headquarters in New York, world leaders, including heads of state and government, adopted the Sustainable Development Strategy for 2030, which includes a list of 17 Sustainable Development Goals. One of the goals of global sustainable development

is to increase the quality of work of rational law enforcement institutions that protect human rights in the country. The institution of ombudsman plays an important role in ensuring the rule of law in the issue of human rights protection. When the annual activity reports of the Ombudsman Institution are examined, the environment, education, health, social security, local government services, economy, finance, tax, transportation, human rights, rights of children, women and the disabled, justice and security. It is seen, that it has made recommendations in many areas. In this respect, the Ombudsman Institution the actual contribution of the government to the sustainable development goals is only due to corruption and It is not limited to the fight against bribery. It is understood that it provides support for sustainable development goals (Karaer 2022).

In 2022, Kazakhstan entered 1a new stage of democratic and took measures to improve the legislation on the main areas of the political system. One of them was the amendment of the Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted by referendum in 2022, which secured the status of the Ombudsman (Article 83-1). That is, it testifies to the importance and relevance of the institute of the Ombudsman,

which constitutionally defined the rights and powers of the Commissioner for human rights.

On November 05, 2022, a Law “Ombudsman for Human Rights” adopted that expanded the range of competences and the sphere of law enforcement of the Ombudsman. These reforms taking place in the country are a step in the process of protecting and ensuring the rights and freedoms of society, man and citizen. The institution of the Ombudsman is necessary not only as a legal body that monitors the activities of public administration, and protection of human and civil rights and freedoms, but also to improve legal culture, educate people on the rights and freedoms, as well as a body that stimulates the processes of building civil society (Karzhabayev 2022).

The institution of ombudsman in the national systems of human rights protection plays an important role in ensuring the rule of law. The rule of law is a basic legal principle for sustainable development. All citizens have equal rights that guarantee the well-being of society. To reveal the essence of the institution of the ombudsman, to determine its legal nature is impossible without its functional characteristic, which is also important for the practice of state-legal development, increasing the effectiveness of implementation of state functions (Sarybyev 2021).

In Turkey, the ombudsman institution regulated by Article 74 of the Turkish Constitution titled “Right of Petition, Right to Information and Appeal to the Ombudsman” which provides that the institution of the ombudsman, which is established as a constitutional public entity under the Grand National Assembly of Turkey, examine complaints on the functioning of the administration. The institution and its mandate are governed by Law on the Ombudsman Institution No. 6328, the institution is responsible for examining, investigating and submitting recommendations to the administration regarding all acts and actions of the administration upon complaint on the functioning of the administration.

Materials and methods

The article is based in the law of the Republic of Kazakhstan “On the Commissioner for Human Rights”, adopted November 05, 2022, and the law of the

Turkish state “On the Ombudsman” from June 29, 2012 № 6328. Annual reports of the Ombudsmen of the two countries will also be studied. Ap-

proaches of comparative analysis, statistical analysis, and theoretical legal analysis used as a scientific analysis of the topic.

Literature review

The Republic of Kazakhstan since gaining its sovereignty has been improving its law enforcement mechanism in order to protect human and civil rights and freedoms.

Ombudsman is a body, which occupies an independent position in the Republic of Kazakhstan and controls the observance of human rights in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan and considers applications, complaints about the actions of the state bodies and officials, which caused a distortion of human rights (Karzhaysova 2015).

In the different countries, the institution has different names: ombudsman (Sweden, Finland), parliamentary commissioner (Canada provinces), parliamentary administrative commissioner (Great Britain, Ireland), human rights commissioner (Russian Federation), public defender (Spain), mediator (France), prove justice (Portugal). In Kazakhstan, the ombudsman called the “human rights commissioner”, and in Turkey, the ombudsman called the “ombudsman”.

The order of approval of ombudsman in legislation also differs. According to world experience, this institute introduced in three ways:

- 1) On the basis of constitutional provisions developed later in the legislation (Sweden, Germany, Spain, Hungary, RF);
- 2) As a result of the adoption of a special law and later consolidation of this institution at the constitutional level (Poland, Portugal);
- 3) Passing a special law without approval in the Constitution (France, Australia).

The constitutions of some countries of the world (Great Britain, Norway, Denmark, Japan) do not mention the institution of ombudsman, its legal regulation is carried out at the level of law. This approach cannot be considered optimal, because the constitutional status if this ombudsman provides all the necessary guarantees for the exercise of his powers. In addition, state constitutions are permanent acts over time compared to existing laws. Therefore, fixing the status of the ombudsman only at the level of laws risks limiting his powers in certain cases.

Different definitions of the concepts of ombudsman are proposing among scientists. For example,

N.Y. Khamanayeva, the ombudsman is a person authorized to protect the rights and freedoms of people and citizens, as well as to exercise indirect parliamentary control in the form of comprehensive supervision of all officials of state bodies (Khamanayeva 2000). L.V. Anisimova, defines, the institution of human rights ombudsman as an independent, private body authorized to consider complaints against the actions of the bureaucratic apparatus by making recommendations based on moral norms and ideals of justice, by making public the case without having state power (Anisimova 2014). A.Y. Semenova, believes that the ombudsman institute is an independent official who serves specifically within the framework of the legislative body and receives complaints from citizens about violations of the rights and freedoms of officials, people and citizens by state bodies. The ombudsman is obliged to initiate or personally conduct an investigation of the facts specified in the complaints, to provide a mechanism for resolving disputed legal situations as well as to submit annual reports on the results of his activities (Semenova 2006).

As for the formation of the ombudsman institution in Kazakhstan, it is the result of continuous work in direction. Over the years, experts have made every effort to determine the importance of this structure in the protection of human rights and to summarize the global experience of its creation. Special mention should be made of such international bodies as the UN development program, the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, the European Organization for Security and Cooperation (<https://malimmmmer.kz/kazakhstan-respublikasyndagy-adam-kukykytyry-zhonindegi-uakil-institutynyn-kalyptasuy-zhane-onyn-azamatardyn-kukyktaryn-korgaudagy-rol/>).

Since the 1990s, after collapse of the USSR in the 20th century, the organization of an effective system of protection of the rights and freedoms of people and citizens has been the priority of the CIS (Commonwealth of Independent States) countries. Every country aspired to create a democratic legal state where the rights and freedoms of people and citizens are of the highest value. The process of formation and development of the ombudsman institution in the CIS has its own characteristics, first of all, human rights commissions were established in a number states before the position of ombudsman was approved. Based on the decrees of the leaders (Armenia, Uzbekistan, Tajikistan), human rights commissions were created and worked (Saidov 2022).

The socio-economic situation of Kazakhstan prevented the full formation of democratic institutions, as in all post-Soviet states. In addition, the protection and provision of human rights was a key factor in effectively solving the problems of the transition period and creating guarantees for democratic development. That is why the ombudsman institute, which is successfully working in many countries of the world, was of particular interest. Kazakhstan's appeal to the ombudsman model was connected with the desire to strengthen the protection of citizens rights from violations by state bodies, and to weaken the feeling of insecurity of citizens in front of the bureaucratic system (Bashimov 2006).

In general, the history of the ombudsman institution in the Kazakh country divided into the following acts:

- On September 19, 2002, the Regulation on the "Commissioner for human Rights" adopted by Decree of the President.
- On December 21, 2021, the law "On the Human Rights Ombudsman" will be adopted (abolished).
- On November 05, 2022, the Constitutional Law "On the Commissioner for Human Rights" was adopted.

Tradition from the Ottoman and administrative reforms carried out since the proclamation of the Republic, unfortunately did not reduce bureaucracy ordeal in Turkey. European Union harmonization process and citizen-oriented management approach have accelerated the work on the ombudsman institution. Ombudsman institution came up many times during the preparation of the 1982 constitution and at later periods. However, it became a constitutional institution with the constitutional changes in 2010 (Karasoy 2015 a:49).

In order for the Republic of Turkey to join the European unity and in connection with the spread of democratic principles in the country, the need for the institution of the ombudsman (the institution of the Commissioner for Human Rights) arose (Ramazan 2000). Regarding the history of the Turkish people, the establishment and functioning of the institution of ombudsman, which have been actively discussed for many years, made it difficult to define the scope of its competence (Oguzgil 2015). Various factors, such as governance problems, the field of audit, the active role of society organizations, the growth and processes of democratic consciousness and globalization contributed to the creation of the ombudsman institution (Karasoy 2015b :50). In 2012, there were important developments. Following amend-

ments to the Constitution, Law No. 6328 “On the Ombudsman ” was adopted on June 14, 2012. According to this law, the institution of Ombudsman is a legal entity under the Grand National Assembly of Turkey and a public institution with a personal budget (Article 4). The Ombudsman, in accordance with the principles of human rights, with the exception of the actions of the President and the decisions taken and the actions of the Turkish Armed Forces, makes complaints against all acts and omissions of local authorities in the framework of verification, research and consultation in the justice through the body (Article 5).

According to Bashimov, “the emergence of the institute of human rights in the Republic of Kazakhstan was the reason for the development of society and the state, its democratization and the formation of the law enforcement system in the country” (Bashimov 2006). Demidov believes that “main function of the ombudsman is to provide guarantees of state protection of the rights and freedoms of man and citizens, and that the state bodies must respect and observe them” (Demidov 2019). The main feature of the institution of the Ombudsman is its presence primarily as an additional means of human rights activity, not competing with judicial, prosecutorial or other public authorities. The essence of this institution is that, as a public authority, it exercises control over the activities of public authorities as a determinant of the interests of society and its citizens.

The norms of the new article 83-1 of the Constitution enshrine the duties, guarantees of non-accountability of the commissioner to any other state bodies and officials in the exercise of his independence and powers. It is important constitutional enshrinement of the Commissioner for Human Rights for independence and accountability to state bodies and officials (Shakirov 2021). This suggests that the cases included in its orbit considered as objectively as possible based on the principle of the supremacy of human and civil rights. In addition, in order to develop and protect human rights, the Ombudsman given the right to develop draft laws on the protection of human and civil rights and freedoms. The Kazakhstan ombudsman is not limited to accepting complaints of citizens. He implements appropriate measures to restore the violated rights and freedoms of citizen on the issues within his competence. The Ombudsman has the right to submit facts and proposals to the relevant government agencies based on the results of the investigation of a case, if necessary, declaring to the Parliament and the Govern-

ment the status of human rights in the country (Adilhanov 2009).

We agree with the opinions of the authors that the ombudsman is an official acting on behalf of the state, protecting the rights and freedoms of citizens from lawless actions by officials. Also, we believe that the ombudsman is obliged to educate the society about the activities of the institution, thereby expanding the possibility of ignorant people about the existence of the ombudsman institution to protect their legal rights. In this case, the mass media, as well as public associations, play an important role.

The ombudsman in Kazakhstan, when considering a complaint, has right to:

1) request and receive from state bodies, bodies of local state administration and self-government, other organizations and official documents, materials and information necessary for considering a complaint, with the exception of cases and materials that are in court proceedings;

2) to receive access in accordance with the established procedure to the documents of state organizations and public associations relating to issues of human and civil rights and freedoms;

3) organize promote reception of complainants, including with the invitation of representatives of state bodies, local government and public administrative bodies, as well as other organizations;

4) on their own initiative to consider issues related to the violation of the rights and freedoms of man and citizens, if there consider issues related to the violation of the rights and freedoms of man and citizen, if there is information about their violation or such a violation is public importance or it is connected with the need to protect the interests of such persons who cannot independently use legal means to protect their rights and freedoms;

5) send recommendations and petitions to state bodies, bodies of local state administration and organizations, officials on issues of protecting the rights and freedoms of man and citizens (November 05, 2022 the Constitutional Law “ On the Commissioner for Human for Human Rights ”, Article 14).

According to Article 7 of the Law of the Republic of Turkey on the Ombudsman, the following competencies of the Ombudsman is provided: conducting inspections of administrative bodies, making proposals, preparing a regulation on the implementation of this law, preparing an annual report, preparing a report on special issues in case of contingencies, informing the public about reporting, etc.

Natural or legal persons through confidential application can apply to the institution on the grounds of interest violation. The institution under the relevant legislation, examines the application and accepts it if necessary. Thus, it may request information and documents related to the complaints from the relevant government agency. Information and documents requested by the institution must be ease. The institution concludes on the applications it receives within six months. In addition, ombudsman institution notifies the relevant institution about its concluded works.

Ombudsman submits its findings concerning the actions it carried out and its recommendations to the relevant commission yearly in order to consider. Based on this, and considering the relevant legislation, Ombudsman institution has no enforcement authority on public administration (Aktas 2011).

The institution should ensure the protection of all individuals and public life against potential acts of the public institutions by efficiently and effectively investigating complaints in an impartial and expeditious manner and for the benefit of all persons in Turkey, it must advocate improving the quality and standards of public administration in Turkey. Ombudsman institution must have good ties with academia and alliance with media and apart from those parliamentary actions in the wake of an ombudsman, investigation is another important issue.

Establishment an ombudsman institution in Turkey plays a supportive and facilitative role in the on the path goes to the full membership of the European Union. However, further efforts are needed to align the ombudsman institution with EU standards specially in order to consolidate the

trust of civil society in the ombudsman to grant the ombudsman the right of own initiative and of conducting on the spot checks, and to provide for parliamentary follow-up of his recommendations (Alyanak 2015). Moreover, the Ombudsman Institution's power publicly name the public institutions not accepting recommendations pressures them to accept recommendations to prevent possible damage to their reputation among the public. The ombudsman has the authority partially or fully refuse applications under certain circumstances. If an application is about ongoing legal process or issues resolved by litigation, it refused without passing on to further stages (Duran 2021).

The duties of the ombudsman at the time of its first appearance were defined in a basic framework and the protection of freedoms, against the mismanagement of individuals the protection of rights, the fundamental principle of fairness in the ruler-administered relationship. The ombudsman's job is to find the faults of the administration. The main purpose of the Ombudsman is the individuals who think that they have been subjected to any injustice to evaluate their applications, to help them seek their rights and to provide solutions being a follower of the discovery process (Gunes 2018).

Results and analysis

The table below shows the total number of appeals received by the Ombudsman from 2018 to 2021 in Kazakhstan and Turkey (Table 1). Compared to the ombudsmen's reports for 2021, the activity of citizens to contact the ombudsman is increasing.

Table 1 – Number of applications received in the period from 2018 to 2021

Years	2018	2019	2020	2021
Kazakhstan	1468	1090	1201	1855
Turkey	17.585	20.968	90.209	8.843

Table 2 – Types of ways for citizens to apply to the ombudsman in 2021

How to apply	Kazakhstan	Turkey
Center	258	17
in hand	16	461
Mail	158	3.192
E-application	443	15.158
E mail	260	15
Total	1855	18.843

As a method of application in 2021, the report shows that most of the citizens of the two countries apply by e-application and E-mails (Table 2). In comparison with 2020 in 2021, there is an increase in number of complaints of Kazakh people about the actions of law enforcement agencies (217%) and disagreement with the court decisions (236%), as well as actions in the penal and correctional system (288%).

In 2021, based on the report of the Ombudsman, 20.36% of Turkish citizens lodged complaints against public workers, 19.26% against law enforcement and justice authorities, 10.95% against education sphere, and 10.63% against local authorities. As we have seen from the given information, citizens often complain about the actions of law enforcement agencies and state employees.

In general, the ombudsman has his own peculiarities, features of the institution of the ombudsman can be characterized as follows:

- 1) Protection of the rights and freedoms of man and citizen;
- 2) Independence and not accountability;
- 3) Has immunity;
- 4) Impartiality;
- 5) The right to request documents and information;
- 6) Availability and economy;
- 7) Recommendations and public speaking.

For comparison, if we analyze the activity of ombudsmen (commissioner for human rights) in two countries, the objective is to provide the state guarantee for protection, observance and respect of rights and freedoms of a person and citizens, legal status – independent, non –partisan and not accountable to the state bodies and persons. Term of office of Ombudsman in Kazakhstan is 5 years, in Turkey – 4 years. Many scholars mention the importance of the ombudsman institution in every state. Strengthening the legal status of the ombudsman and expanding the range of competencies also determines its role in the legal system of the country. Since 2023 Kazakhstani Ombudsman in accordance with subparagraph 15 Article 17 of the Constitutional Law «On Human Rights Ombudsman» stipulates that «an individual and a citizen may appeal to the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan with regard to compliance of normative legal acts concerning rights and freedoms set forth in the Constitution of the Republic of Kazakhstan». That is the Ombudsman within

his competence has right to appeal directly to the Constitutional Court against legal norms affecting human, civil rights, and freedoms. In general, the Institution of Ombudsman is structure that protects the rights and freedoms of citizens, as required by law, in case of trust in public authorities and doubts about the legality of actions of public authorities.

Conclusion

The post of Human Rights Ombudsman has been established in Kazakhstan, and it has been working for several years already. However, the word ombudsman (commissioner for human rights) still sounds ambiguous to Kazakhstanis. Citizens are still not sufficiently aware of what the ombudsman does. Therefore, it is of particular importance to promote the goals and activities of the ombudsman institution among the public, i.e., to work closely with the mass media. The main task of the constitutional reforms carried out in the country is to improve the well-being of society, people and citizens and to take the protection of their rights as hostages of the state. Proof of this is the adoption of the Constitutional Law “On Ombudsman” adopted on November 5, 2022.

To ensure the rights of the citizens of the Republic of Kazakhstan at the appropriate level worthy of international human rights standards some work is progressing. However, further improvement of the law for benefit of the people should be continuing out by studying the experience of foreign countries. For this purpose, on November 30, 2022, Kazakhstan and Turkey signed the Memorandum of “Cooperation and Interaction” between the Commissioner for Human Rights. The overall objective is to inform the parties about the violated rights of citizens on the territory of the two countries and to provide assistance, exchange of experience. To summarize, we can say that the ombudsman (Ombudsman for Human Rights) is a phenomenon conditioned by social necessity. That is, working as a mediator between the state and individuals, he performs a huge work to reflect possible conflicts in the country and protect personal interests.

In conclusion, for the ombudsman institute to work in accordance with international standards of the highest level, it is necessary to improve the legislative framework, improve its legal status, and expand its powers.

Әдебиеттер

- Адилханова А.Б. (2009). Қазақстандық Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің қызметі және оны ұйымдастырудың құқықтық негіздері. Қаз ҰУ, заң сериясы, № 3 стр 767
- Aktas A. (2011). Kamu Denetçiliği Kurumunun Anayasal Sistemdeki Yeri ve Etkinliği Sorunu. [The place and effectiveness of the ombudsman institution in the constitutional system]. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. Volume 94, p. 35.
- Alayanak S. (2015). The New Institution on protection of fundamental rights: Turkish Ombudsman Institution. *Ankara Avrupa Calismalar Dergisi*. Volume 14, No 1, p.27.
- Анисимова Л.В. (2014). Особенности статуса и перспективы развития института уполномоченного по правам человека в субъектах Российской Федерации. *Омбудсмен*. № 2. стр 18-24.
- Башимов М.С. (2006). Институт омбудсмана как инструмент защиты прав и свобод человека. *Вестник Каз НУ. Серия международное отношение и международное право*. № 2. стр 105.
- Демидов М.В. (2019). Понятие института уполномоченного по правам человека и его место в правозащитном механизме государства. *Вестник Российского Университета Кооперации*. № 1 (35). стр.114.
- Gunes U. (2018). Türkiye'de insan haklarının korunmasında ulusal İnsan hakları kurumları: Kamu denetçiliğinin kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Esitlik kurumu [National Human Rights Institutions Ombudsman Institution on the Protection of Human Rights in Turkey and Human Rights and Equality Institution of Turkey]. *Trakya Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Haziran. Cilt 20 Sayı 1. p.177.
- Каржаубаев С.С. (2022). Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын жетілдіру туралы. *Вестник Института Законодательства и Правовой Информации РК*. № 3 (70). стр 41.
- Каржасова Г.Б. (2015). Адам құқықтары жөніндегі институты. ҚР Заңнама Институтының Жаршысы. №3 (39). бет. 32.
- Karasoy A.H. (2015) Ombudsman in Turkey: Its contributions and criticism\ \ *European Scientific Journal*. Vol 11, No 22. pp.46-47.
- Karaer A. (2022). Sürdürülebilir Kalkınma Sürecinde Ombudsmanlık Kurumlarının Rolü [The Role of Ombudsman Institutions in the Sustainable Development Process]. *OMBUDSMAN AKADEMİK • YIL: 8 SAYI: 16 • TARİH: OCAK-HAZİRAN*. SS: 287-325 ISSN: 2148-256X . p.297.
- Oğuşgil. V.A. (2015) Avrupa Birliği Yolunda Türkiye İnsan Hakları Kurumunun Birleşmiş Milletler Paris Prensipleri Işığında Değerlendirilmesi [Evaluation of Turkish Human Rights Organization on the Path to European Union in the Light of United Nations Paris Principles] *Bilgi: Türk Dünya Sosyal Bilimler Dergisi*. Ankara. no 74. p.176.
- Хаманаева Н.Ю. (2000). Правовой институт уполномоченного по правам человека. *Гражданин и право*. № 6. стр 21-28.
- Sarybayev, K.E., Lakbaev, K.S., Suleimanov, A.F., Jiyembaev, R.K., Rysmagambetova, G.M. Control and supervisory function of the National Ombudsman in the activities of law enforcement agencies aimed to ensure the well-being of society (2021) *Rivista di Studi sulla Sostenibilita*, (2), pp.155-169.
- Саидов Ф.З. (2022). Конституционно- правовой статус омбудсменов в зарубежных странах. *Труды Академии Управления МВД России*. № 2. стр. 29
- Семенова А.Ю. (2006). Уполномоченный по правам человека в механизме обеспечения прав и свобод человека в Российской Федерации. Автореф. На соискание канд. дис. Тюмень. стр. 29.
- Шакиров А.О. (2021). Деятельность уполномоченного по правам человека в республике Казахстан: возможности совершенствования на основе применения зарубежного опыта. *Право и государство*. № 4 (73).
- Ramazan.Ş. Ombudsman Kurumu ve Türkiye'de Kurulmasının Türkiye'nin Demokrasileşmesi ve Avrupa Birliği Üzerine Etkileri (2000). [Institution of ombudsman and process of democratization in Turkey and influence of European Union] *Türk İdare Dergisi*. no 468. pp.131-158.

References

- Adilhanova A.B. (2009). Kazakhstandik Adam kukutari jonindegi uakildin kizmeti jane oni uyimdistirudin kukuktik negizderi. [The activities of the Kazakh Commissioner for Human Rights and the legal basis for its organization]. *Kaz UY, zan seriyasi*. No 2(50), p.76.
- Aktas A. (2011). Kamu Denetçiliği Kurumunun Anayasal Sistemdeki Yeri ve Etkinliği Sorunu. [The place and effectiveness of the ombudsman institution in the constitutional system]. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. Volume 94, p. 35.
- Alayanak S. (2015). The New Institution on protection of fundamental rights: Turkish Ombudsman Institution. *Ankara Avrupa Calismalar Dergisi*. Volume 14, No 1, p.27.
- Anisimova L.V. (2014) Osobennosti statusa i perspektivy razvitiya instituta upolnomoshennogo po pravam sheloveka v subekhtah Rossiiskoi Federatsii [Features of the status and development prospects of the institution of the Commissioner for Human Rights in the subjects of the Russian Federation]. *Ombudsman*. No.2 p.18-24
- Bashimov M.C. (2006) Institut ombudsmena kak instrument zashiti prav i svobod sheloveka [Ombudsman institution as a tool for protecting human rights and freedoms]. *Vestnik KazNU.Seria Mejdunarodnoe otnosheniye I mejdunarodnoe parvo*. no 2, p. 105.
- Demodov. M.V. (2019). Ponayite instituta Upolnomoshennogo po pravam sheloveka i ego mesto v pravozashitnom mehanizme gosudarstva [The concept of the institution of the Commissioner for Human Rights and its place in the human rights mechanism of the state]. *Vestnik Rossiiskogo Universiteta Kooperatsii*. no 1(35), p.114.

Gunes U. (2018). Turkiyede insan haklarinin korunmasins iliskin ulusal Insan haklari kurulmalari: Kamu deneteciliginin kurumu ve Turkiye Insan Haklari ve Esitlik kurumu [National Human Rights Institutions Ombudsman Institution on the Protection of Human Rights in Turkey and Human Rights and Equality Institution of Turkey]. *Trakya Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Haziran. Cilt 20 Sayi 1. p.177.

Karzhaubayev C.C (2022).Kazakistandagi adam hukuktari jonindegi uakil institutin jetildiru turali[Some issues to improving ombudsman institution in Kazakhstan]. *Vestnik Institut Zakonodatelstva i Pravovoi Informacii RK*. No 3(70). p.41.

Karzhasova G.B. (2015) Adam kukukigi jonindegi instituti [Institute of human rights]. *Kazakistan Respublikasai Zannama institutinin jarshisi*. No 3(39). p. 32.

Karsoy A.H. (2015) Ombudsman in Turkey: Its contributions and criticism\ European Scientific Journal. Vol 11, No 22.pp.46-47.

Karaer A. (2022). Surudebilir Kalkinma Surecinde Ombudsmanlik Kurumlarin Rolu [The Role of Ombudsman Institutions in the Sustainable Development Process]. *OMBUDSMAN AKADEMİK • YIL: 8 SAYI: 16 • TARİH: OCAK-HAZİRAN*. SS: 287-325 ISSN: 2148-256X . p.297.

Oğuşgil. V.A. (2015) Avrupa Birliği Yolunda Türkiye İnsan Hakları Krumunun Birleşmiş Milletler Paris Prensipleri Işığında Değerlendirilmesi [Evaluation of Turkish Human Rights Organization on the Path to European Union in the Light of United Nations Paris Principles]Bilig: *Türk Dünua Sosyal Bilimler Dergisi*. Ankara. no 74. p.176.

Khamanayeva N. Y. (2000). Pravovoy institute upolnomoshennogo po pravam sheloveka [Legal institution of the Ombudsman]. *Grajdani i parvo*. No.6 p. 21-28.

Sarybayev, K.E., Lakbaev, K.S., Suleimanov, A.F., Jiyembaev, R.K., Rysmagambetova, G.M. Control and supervisory function of the National Ombudsman in the activities of law enforcement agencies aimed to ensure the well-being of society (2021) *Rivista di Studi sulla Sostenibilita*, (2), pp.155-169.

Saidov F.Z. (2022). Konstitusionno-pravovoy status ombusamenov v zarubejnih stranah [Constitutional and Legal Status of Ombudsman in Foreign Countries]. *Trudi Aakameya Upravlenya MVD Rossii*. No. 2. p.29.

Semenyeva A.Y. (2006). Upolnomoshenniy po pravam sheloveka v mehanizme obespeshenya prav I svobod sheloveka v Rosiiskoy Federatsii [Commissioner for Human Rights in the mechanism for ensuring the rights and freedoms of man and citizen in the Russian Federation]. *Aftoreferat: na soiskaniye kandidatskoi dissertasii*. Tyumen. p.29.

Shakirov A.O. (2021). Deyatelnost upolnomoshennogo po pravam sheloveka v Respublike Kazakhstan : vozmojnosti sovershenstvovaniye na osnove ptrimeneya zarubejnogo opita [Activities of the Commissioner for Human Rights in the republic of Kazakhstan: opportunities for improvement based on the application of foreign experience]. *Pravo i Gosudarstvo*. no. 4(73).

Ramazan.Ş. Ombudsman Kurumu ve Türkyede Kurulmasının Türkiyenin Demokrasileşmesi ve Avrupa Birliği Üzerine Etkileri (2000).[Institution of ombudsman and pcocees of democratilizasion in Turkey and influence of European Union] *Türk Idare Dergisi*. no 468. pp.131-158.

Қ.Н. Алихан^{1*}, А.Б. Сманова¹, А.А. Касымжанова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Л. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университет, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: kan.alikhan@gmail.com

АҚШ-ТАҒЫ «ТЕЖЕМЕЛІК ЖӘНЕ ТЕПЕ-ТЕҢДІК» ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Америка Құрама Штаттары Конституциясы бойынша мемлекеттік билік бөлінісі мен олардағы «тежемелік және тепе-теңдік» жүйесі қарастырылды. Мемлекеттік билік тармақтарының тәуелсіз, өзара қақтығыссыз қызметі Ата заңмен айқындалғанына қарамастан, XX ғасырдың екінші жартысынан бері Президент пен Конгресс арасында өкілеттілікті асыра пайдалануға қатысты даулы мәселелер байқалуда. Осы орайда, заң шығарушы және атқарушы билік арасындағы келіспеушіліктер сот органдары тарапынан жиі қаралады, бұл «тепе-теңдік пен тежемелік» жүйесінің сақталуына қауіп төндіретін, өзекті тақырыптардың біріне айналды.

АҚШ Конституциясындағы «тежемелік және тепе-теңдік» жүйенің қалыптасуы мен дамуын зерттеуде тарихи, формальды-логикалық, құқықтық салдарды болжау әдістері қолданылды.

АҚШ Конституциясы 1787 жылы қабылданғанымен, оның негізін қалаушылар адам болмысының билікке құмарлығын және оны асыра пайдалануға бейімдігін ескере отырып, ондай әрекеттердің алдын алу мақсатында «тежемелік және тепе-теңдік» жүйесін енгізді. Зерттеу жұмысы көрсеткендей, бірқатар АҚШ Президенттері елді басқару кезінде өз өкілеттіктерін кеңейтуге тырысып, Конгрессті айналып өтуге бағытталған шаралар жасағаны байқалды. Салдарынан Конгресс мұндай әрекеттерді тергеп, тексеріп, бірқатары сотта қаралды. Билік тармақтары арасындағы қақтығыстарының көбі әр билік өкілінің өзінің құқықтық өкілеттілігін сақтауға бағытталған тежемелік жүйесіне негізделгенімен, жыл сайын тепе-теңдікті сақтау күрделене түсуде.

Түйін сөздер: АҚШ, Конституция, билік бөлінісі, тежемелік және тепе-теңдік жүйесі, Президент, өкілеттілік.

K.N. Alikhan^{1*}, A.B. Smanova¹, A.A. Kassymzhanova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²L. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: kan.alikhan@gmail.com

Current problems of the formation and development of the system of “checks and balances” in the USA

The article examines the division of government powers under the United States Constitution, as well as the system of “checks and balances” within it. Despite the fact that the branches of government are independent, autonomous and determined by the fundamental law of the land, since the second half of the twentieth century there have been contentious issues between the President and Congress regarding the abuse of power. In this regard, disagreements between the legislative and executive branches are often considered by the judiciary, which has become one of the current topics that threaten the preservation of the system of “checks and balances.”

When studying the formation and development of the system of “checks and balances” in the US Constitution, historical, formal-logical methods, as well as methods of predicting legal consequences, were used.

Although the U.S. Constitution was adopted in 1787, its founders established a system of “checks and balances” to prevent man’s excessive desire for power and tendency to abuse it. The study found that a number of US presidents have taken steps to bypass Congress in an attempt to expand their powers in governing the country. As a result, Congress has tested and investigated such actions, and some have been brought to trial. Although most conflicts between branches of government are based on a system of checks aimed at preserving the powers of each representative of government, every year it becomes more and more difficult to maintain balance.

Key words: USA, Constitution, separation of powers, system of checks and balances, President, powers.

К.Н. Алихан^{1*}, А.Б. Сманова¹, А.А. Касымжанова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский Национальный Университет имени Л. Гумилева, Казахстан, г. Астана

*e-mail: kan.alikhan@gmail.com

Актуальные проблемы становления и развития системы «сдержек и противовесов» в США

В статье рассматривается разделение государственной власти в соответствии с Конституцией Соединенных Штатов, а также система «сдержек и противовесов» в ней. Несмотря на то, что ветви государственной власти независимы, действуют автономно и определяются основным законом страны, со второй половины XX века между президентом и Конгрессом наблюдаются спорные вопросы, касающиеся злоупотребления полномочиями. В этой связи разногласия между законодательной и исполнительной властью часто рассматриваются судебными органами, что стало одной из актуальных тем, угрожающих сохранению системы «сдержек и противовесов».

При изучении формирования и развития системы «сдержек и противовесов» в Конституции США использовались методы исторические, формально-логические, а также методы прогнозирования правовых последствий.

Хотя Конституция США была принята в 1787 году, ее основатели ввели систему «сдержек и противовесов», чтобы предотвратить чрезмерную человеческую тягу к власти и склонность к ее злоупотреблению. Исследование показало, что ряд президентов США предпринимали шаги, направленные на обход Конгресса, пытаясь расширить свои полномочия при управлении страной. В результате Конгресс проверял и расследовал такие действия, а некоторые из них были рассмотрены в суде. Хотя большинство конфликтов между ветвями власти основано на системе сдержек, направленной на сохранение правомочий каждого представителя власти, с каждым годом становится все сложнее поддерживать равновесие.

Ключевые слова: США, Конституция, разделение властей, система сдержек и противовесов, Президент, полномочия.

Кіріспе

Америка Құрама Штаттарының Конституциясына сәйкес мемлекеттік билік атқарушы (Президент), заң шығарушы (Конгресс) және сот билігі (Жоғарғы Сот, федералды соттар, төменгі соттар) болып бөлінеді және билік тармақтарының құзыреті қатаң «тепе-теңдік пен тежемелік» жүйесі бойынша қадағаланады. Егер билік тармақтарының бірі өз өкілеттіктерінен асыра пайдаланса немесе ұлттық мүдделерге қайшы әрекет етсе, өзге билік тармақтарының қарап-тексеру жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі қарастырылған.

Іс жүзінде АҚШ Конституциясы қабылданған кезеңнен кейін биліктің әртүрлі тармақтары арасында қақтығыстар жиі туындайды. Бұл Токвиллдің сөзінен айқын көрінеді, ол «Америка Құрама Штаттарында ерте ме, кеш пе сот шешіміне ұшырамайтын саяси мәселе іс жүзінде жоқ» деп атап өтеді. Жоғарғы Сот көбінесе Конгресс пен Президент арасындағы өкілеттіктерді бөлуге байланысты көптеген дауларды қарауға мәжбүр (Entin 1991: 31). Соған орай, судья Л.Д. Брандейс 1926 жылы атап өткендей: «билікті бөлу доктринасы 1787 жылғы Конституцияда тиімділікті арттыру үшін емес, өкілеттілікті асы-

ра сілтеудің алдын алу үшін қабылданды. Мұндағы негізгі мақсат халықты билік тармақтары арасында өкілеттіліктерді бөлуге байланысты өз құзыретін асыра пайдалану салдарынан болатын автократиядан құтқару» (Brandeis 1984: 321). Сондай-ақ, билік тармақтарын бөлу мен «тежемелік және тепе-теңдік» жүйе арқылы оны қадағалау Дж. Мэдисонның ойынша жемқорлық пен мемлекеттік билікті басып алуды болдырмау үшін Конституциямен бекітілген (Холмс 2012: 76).

АҚШ Конституциясы XVIII ғасырда қабылданғанын ескерсек, бірде-бір құжат елдің ғасырлар бойы дамуын болжай алмайды және Президент пен Конгресс арасындағы қақтығыстар көбінесе Ата заңды жасаушылардың болжап білуі мүмкін емес мәселелерді қозғайды. Тіпті биліктің бір тармағына тиесілі болып көрінетін өкілеттіктерді қолдану да өзге билік тармағында қақтығыстар тудыруы мүмкін. Мысалы, тек Конгресс федералды үкіметтің қызметіне қаражат бөлуге құқылы. Бірақ Президенттің Конгресс бөлген қаражатты жұмсамауға құқығы бар ма? (Train v. City of New York, 420 U.S. 35 (1975)). Немесе төтенше жағдайда федералды бюджет шығындарын көбейтуге атқарушы биліктің құзыреті бар ма? 2011 жылы

АҚШ-тың Ливиядағы әскери операциясының жағдайы конгресстің кейбір мүшелерін Президенттің мұндай операцияларға Конгресстің мақұлдауынсыз қатысуға құқығы болды ма? Конгресс Президенттің соғыс қимылдарына қандай шектеулер қоя алады? (CRS Report R41989 2013.) 2012 жылы Президент Б. Обама (2009-2017 жж.) Сенат үзілісі кезде бірнеше лауазымды тұлғаларды тағайындады. Президенттің бұл әрекеті сотқа шағымдалып, тағайындауларды Жоғарғы сот жарамсыз деген шешім шығарды. Салдарынан Президент Сенаттың үзілісі кезінде тағайындаулар жасай алады ма? (Report R42323 2012). Аталған сауалдар билік тармақтары арасында дау-дамай туғызып қана қоймай, қарап-тексеру жұмыстарының объектісіне айналды. Нәтижесінде заң шығарушы және атқарушы билік арасындағы дауларды шешуде сот билігіне шамадан тыс тәуелділік байқалды, сондай-ақ «тепе-теңдік пен тежемелік» жүйесінің тиімділігіне қауіп төнді.

Мемлекеттік билік тармақтарының тәуелсіз әрі өзара қақтығыссыз қызметі ел дамуының негізгі іргетасы болғандықтан, аталған тақырып өзекті. Сонымен қатар, Конституциядағы мемлекеттік билік тармақтарының өз құзыратын қолдану мен қорғау турасында ғана алаңдатушылық тудырмайды, сонымен қатар барлық билік бөлінісіне ықпал ететіндіктен, XX ғасырдың екінші жартысынан бері АҚШ саяси аренасында қызу пікірталас тудыратын тақырыптардың біріне айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістер

АҚШ Конституциясындағы «тежемелік және тепе-теңдік» жүйенің қалыптасуы мен дамуын зерттеуде бірқатар жеке ғылыми әдістер қолданылды:

1. Тарихи әдісті қолдану арқылы нақты тарихи-әлеуметтік жағдайда Ата заңның құрылымы мен мазмұнына ықпал еткен мән-жайлар анықталды. Мәселен, XVIII ғасырға дейін мемлекеттік биліктің нақты бөлінуі қолданылмады, дегенмен отаршылдық басқару құрылымы отаршылдарға биліктің шоғырлануынан қорқуға жеткілікті негіз берді. Король Георг III-нің мемлекеттік билікті өз қолына алу тәжірибесі оларды «заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бір адамда болуы тирианияның анықтамасы ретінде» айқындады (Hamilton 1961: 301.). Колониялардың корольдік губернаторларымен

тәжірибесі оларды аралас мемлекеттік функцияларды орындайтын институттарға сенімсіздік ұялатты. Ал 1780 жылдардағы жас мемлекеттердегі заң шығарушы демократияның тәжірибесі олардың «сайланған деспотизм» мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылықтарын күшейтіп (Hamilton 1961: 311), Конституцияның мазмұнына билік тармағының үшке бөлінуін нақты бекітілу қажеттігін көрсетті.

2. Формальды логикалық әдісті қолдану нәтижесінде жекелеген элементтерді, тежемелік және тепе-теңдік жүйенің конституциялық-құқықтық мәні мен оның маңызын талдау мен салыстыруға қол жеткізілді. АҚШ Конституциясында көрсетілген өкілеттіктердің көпшілігі биліктің бір тармағы үшін ғана міндетті болумен қатар, ол өзге билік тармақтарымен де байланысады. Мысалы, Президенттің заңнамаға вето қоюға құқығы; Президент ұсынған атқарушы және сот төрелігі өкілдерінің кандидатураларын ұсыну үшін Сенаттың мақұлдауы қажет; сот билігі Конгресстің немесе Президенттің әрекеттерін тексеруге құқылы; Конгресс импичмент арқылы президентті, вице-президентті және басқа Америка Құрама Штаттарының лауазымды тұлғаларын қызметінен босата алады (Richard 1991: 10).

3. Құқықтық салдарды болжау әдісі АҚШ Конституциясына сай билік тармақтарындағы тежемелік және тепе-теңдік жүйесін дамытудың ықтимал құқықтық салдарын жүйелі түрде бағалауға және олардағы өзара қақтығыстардың орын алуын болдырмауға мүмкіндік береді. Конгресс атқарушы биліктің әрекеттерін бақылауға құқылы. 1970 жылдары президент Ричард Никсонға (1969-1971 жж.) және оның әкімшілігіне қатысты оқиғалар, Сенаттың ішкі қауіпсіздік және қоғамдық істер жөніндегі комитеті тергеу жұмыстарын жүргізді. Аталған жағдай сотта да қаралып, импичмент пен қысым қаупіне байланысты Ричард Никсон 1974 жылы 8 тамызда президенттіктен кететінін жариялады. Бұл жағдай билік тармақтарының тежемелік жүйесін қаншалықты тиімді қолданатынын және оның салдарының ауыр екенін көрсетеді.

Биліктің конституциялық бөлінуінің негізінде жатқан саяси теория мыңдаған жылдарға созылады және оның дамуын көптеген көрнекті философтардың еңбегімен байланыстыруға болады, олардың арасында Аристотель, Ф. Аквинский, Н. Макиавелли, Дж. Локк және Монтескье және т.б. бар.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

АҚШ-тағы тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің қалыптасуы мен дамуы

Н. Макиавелли Испания мен Францияның әскери гегемониясына қарсы тұру үшін Италия республикалары лигасын құруды ұсынды. Макиавеллидің ойынша көрші державалар Италия Республикалары арасындағы қақтығыстарды пайдаланып, өз мақсатына оңай жетіп, қорғаныссыз мемлекеттерді жаулап алу оңай екенін ескертеді. Ортақ тағдырға негізделген республикалар арасындағы берік одақ қана бұл италияндық мемлекеттерге күш біріктіруге және алпауыт державалардың болжамды «бөлу және жеңу» стратегиясына қарсы тұруға көмектесе алды (Machiavelli 1996: 10). Осы тұста, АҚШ Конституциясын жасаушылардың мақсатының бірі – өзінің жаңа қауымдастығын аумақтық кеңею мен аннексияға бейімдеу болғандықтан, Макиавелли моделі бойынша шашыраңқы республикаларды бір-бірлеп жоюға тырысатын әлдеқайда күшті еуропалық монархиялардың тактикасына қарсы тұру үшін құрылды.

Конституцияның негізін қалаушылар, Дж. Локктың діни-этикалық көзқарастарын басшылыққа алып, меншік пен мемлекеттік билікке қатысты ойларын сыни көзқараспен қараса (Butterfield 1964: 358-359), француз саяси теоретигі Монтескьенің «Заңдар рухы» еңбегіндегі биліктің үш тармаққа: заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлінуін өз еңбектерінде басшылыққа алады. Себебі Ш.Л. Монтескье билікті әртүрлі адамдардың немесе ұйымдардың қолына беру туралы дәлелдер келтіреді: «заң шығарушы және атқарушы билік бір адамға немесе бір магистраттар корпусына біріктірілгенде, ешқандай еркіндік болмайды, өйткені монарх немесе сенат озбыр заңдар шығарады және оларды озбырлықпен орындайды».

Егер сот билігі заң шығарушы және атқарушы биліктен бөлінбесе, ешқандай еркіндік болмайды. Егер ол заң шығарушы билікке қосылған болса, субъектінің өмірі мен бостандығы ерікті бақылауда болады, өйткені заң шығарушы сот төрелігін жасайтын еді. Егер сот атқарушы билікке қосылса, ол зорлық-зомбылық пен қысым көрсетуі мүмкін. Егер бір адам немесе бір орган, мейлі ол дворяндар болсын, адамдар болсын, осы үш билікті жүзеге асырса: заңдар қабылдау, қоғамдық шешімдер қабылдау және жеке тұлғалардың істерін қарау (Монтескье 1999: 146-147)

Ш. Монтескье сонымен қатар атқарушы және заң шығарушы билік бір-бірімен «тежелуі» керек деп жаза отырып, тепе-теңдік пен тежемелік тұжырымдамасын ұсынады (Монтескье 1999: 146-147). Ш. Монтескье үшін заң шығарушы биліктің маңызды атқарушы шектеуі – вето құқығы; заңнаманы «қабылдау құқығы». Заң шығарушы биліктің ең маңызды шектеуі-бұл жыл сайынғы қаржыны бөлу және қадағалау күші, өйткені егер «атқарушы билік мемлекеттік ақша жинауды анықтайтын болса, онда бостандық аяқталады» (Монтескье 1999: 202-203). Тұтастай алғанда, Ш. Монтескье билік тармақтарын оқшаулау арқылы озбыр басшылықтың алдын алатын үкімет құрылымын енгізді: заңдар құру, заңдарды орындау және болжамды қылмыскерлерге қатысты сот төрелігі (Монтескье 1999: 74). Әрине, бір адамды заң шығарушы және сот ретінде қалдыру, Дж. Локктың пікірінше, тиранияны (Локк 1988: 119) енгізу ретінде қаралады.

Мемлекеттік биліктің бөлінуі адам табиғаты туралы қарапайым ережеге негізделген: Джеймс Мэдисон атап өткендей, адамдар періште емес, егер оларды тежемесе, олар билікті теріс пайдалануға бейім болады (Hamilton 1961: 322.).

Тарихи деректер жоғарыда аталған философтар демократиялық емес басқару жүйелерінде немесе билік бөлінісі өте шектеулі демократиялық жүйелерде өмір сүргенін көрсетеді. Алайда, ежелгі тарих АҚШ Ата заңының негізін қалаушылар үшін және республикалық Үкіметтің жұмыс істеу тәжірибесінің ең қолжетімді көзі болды. XVIII ғасырда республикалық басқару жүйесі аз болды және олардың өзіндік ерекшеліктері болатын. Олардың тарихы американдықтарға Афина немесе Рим тарихынан әлдеқайда аз белгілі болды. Америкалықтар еуропалық ағартушылардан кейін ежелгі ойшылдар жасаған теорияларды өздерінің мемлекеттілігін түсіну үшін басшылыққа алды.

Отаршыл үкімет Солтүстік Америкадағы колониялардың көпшілігін орталық Ұлыбритания Үкіметіне ұқсас «аралас үкімет» нысанында басқарды (Simmons 1976: 245- 258). Жергілікті ақсүйек өкілдеріне төменгі палатаға өкілдерді таңдауға рұқсат етілді, бірақ губернаторды отарлаушы Ұлыбритания королі тағайындады және атқарушы міндеттерінен басқа Үкіметтің басқа функцияларына ықпал жасады. Корольдік губернатор әдетте отарлық заңдарға абсолютті вето құқығына ие болып қана қоймай, заң шығарушы жоғарғы палатаға өкілдерді тағайындап, оны та-

рату құқығына ие болды (Fairlie 1917: 473-474). Губернатор кеңесі, әдетте, колонияларда Жоғарғы Сот қызметін атқарды. Кеңес губернаторға қатысты кейбір шектеулерге ие болды, ең алдымен оның жалақысы мен салық салуға өкілеттіктерін бақылау құқығы (Simmons 1976: 256).

Бұл келісім XVIII ғасырдың көп бөлігінде отаршыларға өте жақсы қызмет етті. Парламент пен тәждің отарлық аймақта үкіметті басқаруға немқұрайлылығы саяси мәдениеттің пайда болуына әкелді, ол Ұлыбританияның өзіндегі мәдениетке қарағанда әлдеқайда демократиялық сипатта болды (Bailyn 1969).

XVIII ғасырдың бірінші жартысында өзі басқару нысанын дамыта отырып, Франция мен Үндістан арасындағы соғыс аяқталғаннан кейін Парламент пен тәждің отаршыл үкіметке қатаң бақылауы отаршылдар мен британ үкіметі арасында айтарлықтай шиеленісті тудырды (Andrews 1924). Британдық отаршылар бұл мәселелерді шешуге тырысқанда, олар отаршыл үкіметтердің институттары тәждің қалауын орындауға ниетті емес және дауласуға қолайсыз екенін анықтады (Andrews 1924).

Тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа Тәуелсіз Мемлекеттер биліктің бөлінуіне деген қазіргі көзқарасымызға жақын үкіметтік құрылымдар құра бастады. 1776-1780 жылдар аралығында барлық 13 бастапқы штаттар өкілдері Дж. Вашингтон, Б. Франклин, Т. Джефферсон, А. Гамильтон, Дж. Мэдисон, Дж. Мэйсон және т.б. жаңа ортақ конституцияны әзірлеуге кірісті. Алайда, бұл үдеріс отаршылдық пен революциялық тәжірибе салдарынан күшті анти-атқарушы сипатқа ие болып, ұзақ талқылау мен тартыс арқылы жүрді. Нәтижесінде, отарлық ассамблеялар отаршылдар басқаратын биліктің тармағы және олардың мемлекеттік биліктің негізгі көзі саналды (Wood, 1969). Бастапқыда, 1776 және 1777 жылдары көптеген жаңа штаттар әлсіз және тәуелді атқарушы тармақтары бар жаңа басқару жүйелерін енгізді (Friedman 1988: 37). Делавэрд, Вирджинияда және Нью-Джерсиде губернаторды заң шығарушы орган тағайындады және вето немесе тағайындау құқығы болмады. Пенсильванияда бірде-бір басшы болмады; бұл құзыретті заң шығарушы орган таңдаған кеңес алады. Сол сияқты, ұлттық үкімет Конфедерация баптарына сәйкес тәуелсіз атқарушы немесе сот билігін қамтымады, оның орнына бұл функцияларды құруды ұлттық заң шығарушы органға қалдырды (Articles of Confederation (1781) § IX).

Алайда, басқа штаттар биліктің бөлінісін

көздейтін болашақ федералды Конституцияға ұқсас келетін конституциялар қабылданды. 1776 жылғы Нью-Йорк Конституциясында үш жылдық мерзімге тәуелсіз сайланған губернаторға вето және тағайындау құқығы берілді (New York Constitution (1776) § XVII). Массачусетс Конституциясы (1780) «заң шығарушы билік ешқашан атқарушы және сот билігін жүзеге асыра алмайды, яғни атқарушы билік ешқашан заң шығарушы және сот билігін жүзеге асырмайды... сот билігі ешқашан заң шығарушы және атқарушы билікті атқара алмайды...» (Massachusetts Constitution (1780) § XXX). Фарранның айтуынша, Монтескьенің жоғарыда аталған «Заңдар рухы» еңбегі Америкадағы Филадельфия съездінде «саяси інжіл» ретінде қабылданды.

1780 жылдардың басында бірқатар штаттарда мемлекеттік билікті заң шығарушы органдардың қолына шоғырландыруды қайта қарастыра бастады. Томас Джефферсон мен Джон Адамс Конституцияда заң шығарушы органдар үстемдік етудің алғашқы қарсыластары болды (Wood 1969: 161). Пенсильвания мен басқа штаттардың әлсіз басшыларының тәжірибесі үмітті ақтамады. Конфедерацияның мәтіні Ұлттық басқару құжаты үкіметке деген сенімге нұқсан келтірді (Rakove 1982:51).

Тұжырымдама авторлары адам табиғатын бастапқыда «әлсіз» деп санады және адамдардың «азғындыққа» табиғи бейімділігі билікті теріс пайдалануы мүмкін деп күдіктенді. Олар үшін тирания «барлық биліктің – заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бір адамның қолында шоғырлануы» болды (Hamilton 1961: 301.). Мемлекеттік билікті тармақтарға бөлу қажет болғанымен, ол жеткіліксіз саналды. Биліктің әр тармағына басқаларға қарсы тосқауыл ретінде әрекет ету мүмкіндігі қажет болады. Алайда, биліктің бірде-бір тармағы басқаларға қатты әсер етпейді және әрқайсысы басқалардың қол сұғушылықтарына қарсы тұру үшін қажетті құралдармен қамтамасыз етілуі тиіс (CRS Report RL30315 2013).

Федералдық негізгі заңды дайындау кезінде әзірлеушілер Конституцияның жоғары заңды күші мен халықтың қатысуы арқылы «ортақ келісімге келу» үдерісін басшылыққа алуды қолдаған. Конституция сол кездегі мүдделер, талаптар мен тенденциялар арасындағы тепе-теңдікке негізделген. Мұндай бастама Конституцияның мазмұнына қатысты ортақ шешімге келу үшін талқылаулар барысында жасалған. Конституция мазмұнының бірнеше нұсқалары ұсыныл-

ды, алайда федералист Джеймс Мэдисон Вирджиния жоспарына сәйкес мүлдем жаңа басқару жүйесін ұсынды. Бұл биліктің үш бөлек тармағы басқаратын күшті «одақты» қамтамасыз етті: атқарушы, заң шығарушы және сот төрелігі. Заң шығарушы билік екі палаталы тұруы керек: төменгі палата (Өкілдер палатасы) және жоғарғы палата (Сенат). Екі палата да өкілдік мәселелерінде пропорционалды түрде анықталуы керек, яғни әр штат халыққа «еркін тұрғындар санына» баламалы түрде ұсынылатын болады. Ірі штаттар бұл жоспарды қолдады, себебі олар үкіметке айтарлықтай салық аударымдары көп дауыспен қайтарылатындығын басшылыққа алды. Уильям Патерсон ұсынған «Нью-Джерси» жоспары деп аталатын балама жоспар Мэдисонның жоспарын жоққа шығарудың бір түрі болды және тәуелсіз білім деп саналатын әр штаттан бір дауыспен бір палаталы заң шығарушы органды құруды ұсынды. Бұл жоспар Конгреске салық салу және сауданы реттеу құқығын, сондай-ақ мемлекеттерді салық есептеулерін орындауға мәжбүрлеу құқығын берді. Нью-Джерси жоспары Конгресстің барлық шарттары мен актілерін әр штаттағы соттар арқылы орындалатын елдің заңдарына айналдырды. Бұл жоспарды кішігірім штаттар қолдады. Ұзақ пікірталастар мен дау-дамайлардың нәтижесінде Джеймс Мэдисонның идеясы биліктің бөлінуіне негіз болды.

Биліктің бөлінуі: құрылымы

Конституцияға сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот төрелігі билік тармақтарына бөлек және шектеулі өкілеттіліктер берілді, ал саяси қайраткерлерге заң шығарушы органда және басқа билік тармақтарында бір уақытта жұмыс істеуге тыйым салынды. Сайланған билік тармақтарының бөлек, тәуелсіз өкілеттілік негіздері қарастырылды, ал арнайы кепілдіктер билік тармақтарының бірінің екіншісіне заңсыз әсерін болдырмауды көздеді. Конституциямен кепілдендірілмегенімен, қазіргі уақытта әр билік тармағына кадрлармен қамтамасыз ету, зерттеу және кеңес беру үшін өздерінің тәуелсіз ресурстарын беретін ұзақ мерзімді ережелері қалыптасқан.

Конституция федералды үкіметті өзінің негізгі міндетіне сәйкес – заң шығарушы, атқарушы және сот төрелігі деп бөліп, әр билік тармағын негізінен жеке институт ретінде таниды. Бұл үш институтқа өз міндеттерін орындау үшін жеке өкілеттіктер беріледі, бұл Конституцияның алғашқы үш бабының мәтінінен айқын белгі-

ленген. 1-бап «Осы құжатта берілген барлық заң шығарушы билік Америка Құрама Штаттарының Конгресіне тиесілі» деп басталады (United States Constitution, Article I §1). 2-бап «Атқарушы билік Америка Құрама Штаттарының Президентіне тиесілі» деген сөздерден басталса (United States Constitution, Article II §1), 3-бап «сот билігі Жоғарғы сотқа берілуі керек» (United States Constitution, Article III §1) деп көрсетілген Бұл биліктің бөлінуі, құрылтайшылар түсінгендей, ең қарапайым мағынада: Президент заңды орындауға құқылы; Конгресс заң шығаруға және сот заңды орындау бойынша төрелік етуге құқылы.

Бұл ережемен Үкімет өкілеттіктерін шектейтін тепе-теңдік пен тежемелік жүйесі тығыз байланысты, себебі конституция кез-келген адамға бір уақытта атқарушы немесе сот лауазымын немесе Конгресс мүшесі болуға тыйым салады. Үкімет ешкімді сот немесе атқарушы билікке сайлаған жоқ және заң шығарушылардың шамадан тыс беделді немесе ықпалды болуына жол бермеу үшін қысқа өкілеттілік мерзімдер енгізілді. Барлық штаттар «халықтық егемендікті» мойындады, яғни үкіметтің барлық өкілеттіктері бастапқыда халықтан тарады. Конституцияның мазмұны аристократияға қарсы және монархияға қарсы болып қала берді, сондықтан 1-бапта: «Америка Құрама Штаттарына ешқандай ақсүйектік атақ берілмейді» делінген (Verma 2021.).

Конституцияда биліктің жеке институттары мен негіздері қарастырылған, оның құрылымы билік тармақтарын бір-бірінен оқшауламайды. Конституцияның құрылымы биліктің бөліну арқылы оның бір адамның қолында орталықтандырылуын болдырмауға бағытталған болса да, оны әр билік тармағына беру бұл мақсатты заңдастырады.

Әрбір билік тармағы өзінің міндетіне сәйкес келетін құзыретті жүзеге асыруға құқылы болғанымен, бірде-бір мемлекеттік билік тармағы өзінің негізгі қызметін біржақты басқара алмайды. Конгреске заң шығарушы өкілеттілігі берілген, дегенмен Президент заңға вето қоя алады, бұл көп жағдайда оған заң бойынша келіссөздер жүргізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар Конгрессті сессияға шақыруға құқылы (United States Constitution, Article I §7, clause 2; Article II § 2, clause 2.). Жоғарғы Сот болжамды сот өкілеттіктері арқылы Конгресс актілері мен атқарушы биліктің әрекеттерін конституциялық емес деп жариялай алады (United States Constitution, Article III §2). Президентке атқарушы билік тиесілі, бірақ Конгресс атқарушы

биліктің бюрократиялық құрылымын және атқарушы департаменттер алатын қаржылық ресурстардың көлемін заңнамалық бақылау күшіне ие (United States Constitution, Article I §9, clause 7). Жоғарғы Сот сот төрелігін атқарғанымен, Конгресс төменгі федералды соттарды құруға және олардың юрисдикциясы мен ережелерін белгілеуге, сондай-ақ сот шешімдеріне жауап ретінде заңнаманы жетілдіруге құқылы (United States Constitution, Article III §1).

Лауазымға тағайындау және алу жөніндегі өкілеттіктер

Атқарушы билік пен федералды сот билігі қызметкерлерін тағайындауда конституцияға сәйкес атқарушы және заң шығарушы биліктің ынтымақтастығы талап етеледі. Америка Құрама Штаттарының Бас шенеуніктерін, соның ішінде федералды судьялар мен атқарушы биліктің жоғары лауазымды тұлғаларын тек Президент тағайындайды, бірақ Сенаттың мақұлдауын талап етеді (United States Constitution, Article II §2, clause 2.). 25-ші түзетуге сәйкес, вице-президентті тағайындау үшін Президент үміткерді ұсынғаннан кейін Өкілдер палатасы мен Сенаттың мақұлдауы қажет (United States Constitution, Amendment 25, §2.).

Президент атқарушы шенеуніктердің көпшілігін қызметінен босату туралы жалпы өкілеттіктерін сақтағанымен, Конгресс мемлекетке опасыздық, парақорлық және басқа да ауыр қылмыстар мен құқық бұзушылықтар үшін президентті, вице-президентті және Америка Құрама Штаттарының мемлекеттік қызметкерлерін (соның ішінде федералды судьяларды) қызметінен босатуға құқылы (United States Constitution, Article II §4; Article I § 2, clause 5; §3, clause 6). Алайда билік импичмент жариялауға құқығы бар өкілдер палатасы мен импичмент жариялаған өкілдер палатасының істерін қарауға жауапты Сенат арасында бөлінеді. Бұл билік тек Конгреске тиесілі; биліктің басқа тармақтарында өкілдерді немесе сенаторларды орнынан алып тастау құзыреті, бұл Конституцияға сәйкес Конгресстің үстемдігін көрсетеді. Өкілдер палатасы мен Сенат өз мүшелерін лауазымынан босатуы мүмкін, бірақ сайлаудан басқа ешқандай сыртқы күш оларды басқа жолмен қызметінен алып тастай алмайды, бұл халықтың егемендігі тұжырымдамасының жоғарғы күшін көрсетеді.

Билікті күшейтудің ең негізгі институционалдық стратегиясы – оны саяси артықшылықтарды жүзеге асыру барысында бекіту немесе

заңнамалық ұсыныстар арқылы жаңа өкілеттіктерді ұсыну. Президент соғыс қимылдары қажет деп шешіп, Конгреспен кеңесуден бас тартуы мүмкін (Fisher, 1995).

АҚШ Конституциясы бойынша Президенттің лауазымды тұлғаларды тағайындаудың тікелей екі мүмкіндігін қарастырған, біріншісі, Президенттің ұсынысы бойынша Сенаттың мақұлдауы арқылы болса, екіншісі «Сенат жұмысында үзіліс болған жағдайда» Сенаттың келісімінсіз (CRS Report R42323, 2012) тағайындау. Екінші лауазымды тұлғаларды тағайындау жолы Сенат отырысы жүргізілмеген кезінде Үкіметтің үзіліссіз жұмысын қамтамасыз ету мақсатында тарихи жағдайларға байланысты қалыптасқан болатын (Hamilton 1961: 409). Бұл екі конституциялық ереже ұзақ уақыт бойы президенттер мен конгресстер арасындағы саяси шиеленістің қайнар көзіне айналды (CRS Report RL33009, 2014). Себебі Конгресс бас лауазымды тұлғаларды Президент тағайындамайтын реттеуші агенттік құра алады (Buckley v. Valeo, 1976). Егер биліктің басқа тармағы қарсылыққа тап болмаса, онда бұл әрекеттер күшіне еніп қана қоймайды, сонымен қатар мұндай болашақ іс-әрекеттерге тарихи прецедент орнатады, қоғамның санасында мұндай әрекеттерді қалыпты жағдайға айналдыралы немесе атқарушы биліктің одан әрі нығайуына негіз болады. Бұл шаралар көптеген даулар мен қақтығыстарды тудырады, өйткені әр тармақ әдетте өз билігін мұқият қорғайды және басқа тармақтардың жаңа немесе күшейтілген билікті бекіту әрекеттеріне қарсы тұрады.

Америка Құрама Штаттарының Конституциясы бойынша конгресстің әскери өкілеттіктері соғыс жариялаудан және халықаралық шарттарды ратификациялауға қатысудан басқа, армия мен флотты жалдау және ұстау, оларды орналастыру және басқару туралы арнайы ережелер шығару құқығын қарастырады. XX ғасырдың екінші жартысында конгресстің соғыс жариялау құқығы негізінен өзгеріске тап болды, өйткені соғыстардың сипаты өзгерді, кең ауқымды әлемдік қақтығыстардан олар жергілікті қарулы қақтығыстарға айналды, онда американдық қарсыластар енді ұлттық мемлекеттер емес, көбінесе тұрақты емес әскери құрылымдар болды. 1970 жылдардағы Вьетнам соғысы салдары АҚШ Президенттің әскери өкілеттіктерін реттейтін заң жобасына қатысты дау тудырды. Президенттің Конгресстің мақұлдауынсыз соғыс жүргізу өкілеттігін шектейтін заңды президент қабылдамағанымен, кейін конгресс қабылда-

ды. Заң шығарушылар АҚШ әскерлері АҚШ-тан тыс әскери операцияларға қатыспай тұрып, «уақыт рұқсат етсе», Президенттің Конгреспен кеңесуін қамтамасыз етті. Президент конгресмендерге американдық әскерлерді қолдану жағдайлары туралы 48 сағат ішінде жазбаша түрде хабарлауға міндетті, егер Конгресс ресми соғыс жарияламаса, Президент бастаған соғыс қимылдары олар басталғаннан кейін 60 күн өткен соң тоқтатылады (Белоногов, 1974: 17). Аталған заң, сөзсіз, конгресстің үлкен жеңісі болды, өйткені ол Президенттің заң шығарушылардың санкциясыз шектеулі ауқымда болса да, соғыс қимылдарын жүргізу мүмкіндігін қысқартты. Бұл құжат конгрессте қабылданғаннан кейін конгресмендердің атына атқарушы билік өкілдері тарапынан сын айтылғаны таңқаларлық емес. Алайда, бұл заңның маңыздылығын асыра айтудың қажеті жоқ, себебі ол көптеген президенттерге болашақта оны сәтті айналып өтуге кедергі болмады (Варакса 2017).

Атқарушы және заң шығарушы органдардың бір-біріне тергеу жүргізуге құқығы бар. Белгілі бір конституциялық шектеулерді ескере отырып, атқарушы билік (CRS Report R42648, 2012), Өкілдер палатасы мен сенат мүшелерінің қылмыстық әрекеттерін тергейді және заң бұзды деп күдіктелген заң шығарушылар федералды сотта жауапқа тартылуы мүмкін. Конгресс атқарушы және сот билігі тармақтарының қызметін тергеуге құқылы. Бұл тергеулер болашақ қылмыстық қудалауға немесе импичмент процедурасына негіз бола алады. Сонымен қатар Конгресс болашақ заңнамалар мен ресурстар туралы шешімдерді хабардар ету үшін атқарушы департаменттерге ағымдағы қадағалауды жүзеге асыруға құқылы (CRS Report RL 30240, 2022).

Тежемелік және тепе-теңдік жүйесіндегі өзекті мәселелер

Америка Құрама Штаттарында Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен билікті орталықтандыру әрекеттері басталады, билікті бюрократияландыру және милитаризациялау, Конгресс аз бақылайтын және президенттік биліктің бақылауында болған арнайы қызметтердің (ЦРУ және арнайы операциялар күштері) дәйекті күшеюімен бірге жүреді (Медушевский 2019: 297). Осылайша, 1937 жылы президент Рузвельт (1933-1945 жж.) Жоғарғы сотты кеңейту және атқарушы билікті қайта құру туралы заңнамалық ұсыныстар енгізді. Конгресс мүшелерінің көпшілігі бұл заң жобаларын соттар мен мем-

лекеттік саясаттағы атқарушы билікті күшейту әрекеті ретінде қарастырды, ал бұл шаралардың қарсыластары оларды «соттардың атқарушы билікке бағыныштылығын арттыру» «диктатура туралы заң» деп атай бастады (Caldeira 1987). Екі шара да сәтсіздікке ұшырады және Рузвельт билікті басып алуға тырысқаны үшін кеңінен айыпталды. Америка Құрама Штаттарының негізін қалаушылар ойлағандай Конституциялық жүйеде билік бөлінісінің тепе-теңдігіне біртіндеп сызат түсіруге деген талпыныстар XX ғасырда өсті, бірақ екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуымен АҚШ (президент Д. Эйзенхауэрдің (1953-1961 жж.) тұсында) ең қуатты мемлекет ретінде орныққан кезде айқын көрініс тапты. Бұл үрдіс Р. Никсон әкімшілігі кезеңінде айқын байқалды. Президент Р. Никсон әкімшілігі атқарушы билікті жүзеге асыруда конституциялық емес әдістерді қолдануы (Уотергейт дағдарысы) сынға алынып, бірақ одан әрі қандай әкімшілік (республикалық немесе демократиялық) президенттікті басқарғанына қарамастан қызу талқыланды (Медушевский, 2019: 287).

Бұл өзгерістердің күшеюі Кіші Дж. Буш (2001-2009 жж.) әкімшілігінің Конституцияны қорғаудың ресми мақсатымен антидемократиялық тәжірибелер жүйесін енгізуді көздеген «алдын алу шаралары» тұжырымдамасымен байланысты. «Патриоттық актіні» енгізу және Э.Сноуденмен көрсетілген мемлекеттік бақылау нәтижесінде, адам құқықтары туралы бірқатар нормаларды релятивизациялау (сотқа дейінгі тәртіпте болжамды террористерді қамауға алу және қамауда ұстау) көзқарасын тудырды. Президенттің бұйрығымен шетелдегі террористерді ұстау үшін соттан тыс зорлық-зомбылық қолдану мүмкіндігін қамтитын күш қолдану және барлау құрылымдарын нығайту (Б. Обаманың тұсында болжамды террористерді «нүктелік өлтіру» үшін әскери дрондарды пайдалану) жағдайы қалыптасты (Engelhardt 2018).

Бұл шиеленісті президент Б. Обаманың жаңадан құрылған Тұтынушыларды қаржылық қорғау бюросының және Ұлттық еңбек қатынастары Кеңесінің директорлығына кандидатураларды Сенаттың мақұлдауын алудағы қиындықтары көрсетеді. Президент Б. Обама ұсынған тұлғаларды тағайындауда Сенат тарапынан қолдау табуы қиындады. 2012 жылдың 4 қаңтарында Сенаттың мерзімді ресми отырыстарына қарамастан, президент Сенат жұмысында үзілістер кезінде тағайындау жасауға құқысы туралы ережеге сәйкес өз өкілеттіктерін растай

отырып, Кордрейді Тұтынушыларды қаржылық қорғау бюросының (CFPB) бірінші директоры етіп, ал Ф. Флинн Ұлттық еңбек қатынастары Кеңесінің (NLRB) мүшесі ретінде тағайындады (Appointments 2012).

Тағайындаулар 2012 жылдың 3 және 6 қаңтарындағы ресми сессиялар арасында болды. Президенттің әрекеті даулы болды (Rubin 2012.). биліктің атқарушы және заң шығарушы тармақтары арасындағы қатынастарға әсер етуден басқа, бұл тағайындаулар Президенттің тағайындаудағы үзілістер туралы ережеге және заңда белгіленген өкілеттіктерге сәйкес өкілеттіктерінің көлеміне қатысты бірқатар маңызды құқықтық мәселелерді көтереді. бұл адамдар сот ісін қозғауы мүмкін сұрақтар қоюы мүмкін (Pelofsky, 2012). Жоғарғы соттың қаулысына сәйкес, 2012 жылы Обама Сенат жұмысынан үзіліс кезінде мемлекеттік қызметшілерді тағайындау рәсімін бұзды. Сот Президенттің сессиялар арасында Сенат кезінде босатылған лауазымдарға тағайындауға құқығы жоқ деп шешті. Президенттің әрекеті «Конституцияға қарсы» деп танылды. Негізгі кадрлық тағайындауларды бекіту құқығы американдық сенаторлардың маңызды артықшылықтарының бірі болып табылады. Көбінесе олар оны Ақ үйден саяси жеңілдіктерге қол жеткізу үшін пайдаланады, сондықтан мұндай құзыреттілікті жіберіп алмауға тырысады (Шитов 2023).

Д. Трамптың (2017-2021 жж.) кезінде президенттің сыртқы саясат және қорғаныс саласындағы жарлықтары Солтүстік Корея мен Иранның «толығымен жойылуы» үшін ядролық соғыс бастау қаупіне байланысты пікірталасқа айналды, осылайша Конгресс Президенттің «ядролық батырманы» монополиялық бақылауы туралы ой ұялатты. Д. Трамп Конгресстің Мексикамен қабырға салу үшін федералды бюджеттен қосымша қаражат бөлуге тыйым салуын айналып өту мақсатында (маңызды сайлау уәделерінің бірі), ол 1976 жылғы ұлттық даму әрекетін қолдана отырып, төтенше жағдай (2019) енгізді. Трамптың қарсыластары 2019 жылғы «ұлттық төтенше жағдайдың» енгізілуін конституцияға қарсы акция ретінде бағалап, «жалған төтенше жағдайды» (a fake national emergency) енгізудің заңда көзделген нақты себептерінің болмауын алдыға тартты. Олар Конгресс «Президентке Конституцияны бұзуға жол бере алмайды» деп, «жоқ дағдарыс туралы заңсыз декларацияны (заңсыз декларация)» жоюға шақырды және сотта Президент пен оның Әкімшілігінің өз билігін

өрескел теріс пайдалануына (an outrageous abuse of power) қарсы шығуға уәде берді. Президенттің бұл әрекеттері оның эксклюзивті күші туралы және Конгресстің қаржылық мәселелер мен шығындарды бақылау жөніндегі өкілеттіктеріне қол сұғу ретінде бағаланды (Belmonte 2019).

Сонымен бірге, АҚШ Әділет министрлігінің басшылары У. Барр Washington Examiner газетіне берген сұхбатында АҚШ билігінің заң шығарушы және сот тармақтары ел президенті Д. Трамп басқаратын атқарушы билікке қол сұғып жатқанын хабарлады. «Президент Дональд Трамптың сайлаудағы жеңісінен кейін оның саяси қарсыластары қарсылық таныта бастады, олар әкімшіліктің жұмысына тосқауыл жасау үшін әр құралды және қол жетімді шараларды қолданудың нақты жоспарын жасады», – деді У. Барр. Сот билігінің бірқатар әрекеттері, Баррдың пікірінше, президенттік институттың жұмысына нұқсан келтіреді. «Соттар мұны екі жолмен жасайды. Біріншіден, сот өкілеттілігі өзін Конгресс пен атқарушы институттар арасындағы өкілеттіктерді бөлу туралы даулардың бас төрешісі етіп тағайындады. Екіншіден, сот билігі президенттік өкілеттіктерді (президенттік шешімдерді) қайта қарау сылтауымен немесе осы уақытқа дейін президенттік биліктің негізі болып саналған шешім қабылдау саласын тікелей бақылауды өз мойнына алды», – деп түсіндірді Әділет министрі. Мысал ретінде ол негізінен мұсылман халқы бар бірқатар елдердің азаматтарына АҚШ-қа кіруге тыйым салды. Оны Трамп 2017 жылы енгізді, бірақ көптеген штаттардың билігі соттар арқылы бұл шешімнің орындалуын тоқтата тұруға қол жеткізді. «Трамп әкімшілігінің кез-келген маңызды саяси шешімі төменгі соттар тарапынан дереу бұғатталады деп айту артық айтқандық емес» (Информационное агентство ТАСС, 2019).

Министрдің пікірінше, атқарушы билікті әлсіретудің бұл тәжірибесі 1960 жылдардың ортасынан бастап АҚШ-та байқалды, олар әсіресе 1974 жылы президент Ричард Никсонның отставкаға кетуіне әкеліп соқтырған Уотергейт жанжалынан кейін күшейе түсті. 1974 жылы АҚШ-тың Никсонға қарсы ісінде (United States V. Nixon) АҚШ соты өзінің сот және атқарушы билік құқығын жүзеге асырды (Owens 1976). Осы іс бойынша сот Президент Никсонға және айып тағылғандар арасындағы нақты кездесулерге қатысты белгілі бір жазбалар мен құжаттарды ұсынуды бұйырды. Сот сонымен қатар Никсонның кез-келген жағдайда соттан иммуни-

теттің абсолютті, сөзсіз президенттік артықшылығы туралы өтінішін қабылдамады. Жеңіліске ұшырағаннан кейін 16 күн өткен соң Никсон отставкаға кетті (Kutler 1992). Сонымен қатар, сот шешімі оның қызметінен кетуіне әсер еткен жалғыз жағдай емес. Өкілдер палатасының заң комитеті аталған жағдай бойынша бір уақытта тергеу жүргізіп, Президентке импичменттің үш бабы бойынша дауыс берумен аяқталды. Конгресс мүшелері сот шешімін күткенді жөн көрсе де, импичмент процесінің өзі сол шешімге әкелуі мүмкін еді (Gunther 1974).

Қорытынды

Америка Құрама Штаттарының Конституциясы Пенсильвания штатында, Филадельфияда 1787 жылы ұзақ талқылаулар мен штаттар арасындағы қызығушылықтарды қанағаттандыру үшін көптеген келіссөздердің нәтижесінде қабылданды. Ең маңызды құжатты қабылдау барысында ежелгі және орта ғасырлардағы мемлекеттердің басқару нысаны мен билік бөлінісіне қатысты философтардың еңбектері мен көзқарастары Ата заңның негізін қалаушылар үшін ықпал еткені айқын. Себебі Ш.Л. Монтескьенің «Зандар рухы» еңбегіндегі билік бөлінісі Конституцияда бекітіліп қана қоймай, адам табиғатын билікті асыра пайдалану мүмкіндігі ескеріле отырып, әр билік тармағына басқаларға қарсы тосқауыл ретінде әрекет ету мүмкіндігі де заңмен айқындалды.

Конституция кез-келген адамға бір уақытта атқарушы немесе сот лауазымын немесе Конгресс мүшесі болуға тыйым салады. Конституцияның құрылымы биліктің бөліну арқылы оның бір адамның қолында шоғырланбауын, өкілеттілік мерзімін шектеу және билік тармақтарының бір-бірінің қызметін бақылау мен қадағалау міндетін де қарастырды. Конституция бойынша атқарушы және заң шығарушы органдардың бір-біріне тергеу жүргізуге құқығы берілген, Конгресс атқарушы және сот билігі тармақтарының қызметін тергеуге құқылы. Бұл тергеулер бола-

шақ қылмыстық қудалауға немесе импичмент процедурасына негіз бола алады. Федеральдық соттар Атқарушы биліктің шешімдерін сотта қарауға құқылы.

АҚШ Конституциясының негізін қалаушылар адам болмысына сай билік тармақтары арасында орын алуы мүмкін қақтығыстардың алдын алу мақсатында «тежемелік және тепе-теңдік» жүйесін енгізгеніне қарамастан, қазіргі билік бөлінісіндегі тепе-теңдік 1789 жылғыдан өзгеше. Зерттеу жұмысы көрсеткендей, билік тармақтарының өкілеттілігі мен құзыреті Конституция бойынша бекітілгенімен, Америка Құрама Штаттарында Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен билікті орталықтандыру әрекеттері жиі байқалатынын зерттеу жұмысынан байқауға болады. Бұл үдеріс бір-қатар АҚШ Президенттерінің Д. Рузвельттің, Д.Д.Эйзенхауэр, Р. Никсон, кіші Дж. Буш, Б.Обама, Д. Трамп мемлекет басшылығы кезінде айқын байқалып, Конгресс тарапынан қызу сынға алынды. Солай бола тұрса да, атқарушы билік заң шығарушы және сот тармақтары ел президентінің құзыретіне нұқсан келіп, бұл атқарушы биліктің қызметіне теріс әсер етіп жатқанын атап өтеді.

Жалпы, Америка Құрама Штаттарында соңғы кездері Президент пен Конгресс арасында мемлекеттік маңызды сыртқы саясат, бюджетті бөлу, әскери мәселелерден бастап тағайындауларға дейінгі қақтығыстар жиі орын алатынын байқауға болады. Бұл қақтығыстардың көпшілігі сотта қаралса, өзгелергі Конгресс тарапынан тергеп, тексеріледі. Билік тармақтары қақтығыстардың көбі әр билік өкілінің өзінің құқықтық өкілеттілігін сақтауға бағытталған тежемелік жүйесіне негізделгенімен, жыл сайын тепе-теңдікті сақтау күрделене түскені айқын.

Мақала ИРН АР19678348 «Ресей империясының күйреуі және Қазақ мемлекеттілігінің жандануы: тарихи-құқықтық талдау» жоба аясында дайындалды. Мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылды.

Әдебиеттер

- Entin J.L. Congress, the President, and the Separation of Powers: Rethinking the Value of Litigation. Faculty Publications, 1991. – 355 p.
- Brandeis G.J. Frankfurter: A Dual Biography. – New York: Harper & Row, 1984. – 567 p.
- Холмс С. Оксфордский справочник по сравнительному конституционному праву. 2012. №3 (88). – С. 56-84.
- Train v. City of New York, 420 U.S. 35 (1975). Mode of access : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/420/35/>
- CRS Report R41989, 2013. Congressional Authority to Limit Military Operations, by Jennifer K. Elsea, Michael John Garcia, and Thomas J. Nicola. – P. 41. Mode of access : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R41989>
- Report R42323, 2012. President Obama's January 4, 2012, Recess Appointments: Legal Issues, by David H. Carpenter et al. – P. 42. Mode of access : <https://sgp.fas.org/crs/misc/R42323.pdf>
- Hamilton A., Madison J., Jay J. The Federalist Papers (Clinton Rossiter, ed.). New York: Penguin, 1961. – 576 p.
- Richard E.N. Presidential Power and the Modern Presidents: The Politics and Leadership from Roosevelt to Reagan. Free Press, 1991. – 400 p.
- Machiavelli N. Discourses on Livy. The University of Chicago press. 1996. – 425 p.
- Diary and Autobiography of John Adams / Ed. Butterfield L.H. – New York, 1964. Vol. 3. – 581 p.
- Монтескье Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. – 674 с.
- Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 144 с.
- Simmons R.C. The American Colonies: From Settlement to Independence. – London: Longman, 1976. – pp. 245- 258.
- Fairlie J.A. "The Veto Power of the State Governor," The American Political Science Review. – Vol. 11, N 3 (August 1917). – pp. 473-474.
- Bailyn B. The Origins of American Politics. – New York: Vintage, 1969. – pp. 111-113.
- Andrews Ch. McL., The Colonial Background of the American Revolution. – New Haven: Yale University Press, 1924. – 240 p.
- Wood G. The Creation of the American Republic, 1776-1787. – New York: Norton and Co.: 1969. – pp. 127-160
- Friedman L.M. "State Constitutions in Historical Perspective," Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. 496, no. 1 (March 1988). – pp. 33-42.
- Rakove J. The Legacy of the Articles of Confederation. – Vol. 12, N. 4 (Autumn 1982). – pp. 45-66.
- CRS Report RL30315, Federalism, State Sovereignty, and the Constitution: Basis and Limits of Congressional Power, by Kenneth R. Thomas. – 27 p. Mode of access : <https://sgp.fas.org/crs/misc/RL30315.pdf>
- Verma A. The making of American Constitution: an appraisal // Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) 2021. – pp. 394-404.
- Fisher L. Presidential War Power. – Lawrence, KS: University of Kansas Press, 1995. – 237 p.
- CRS Report RL33009, Recess Appointments: A Legal Overview, by Vivian S. Chu, at 2 (citing numerous examples of contentious recess appointments. 2014. – 33 p. Mode of access : <https://sgp.fas.org/crs/misc/RL33009.pdf>
- Buckley v. Valeo, 424 U.S. 1 (1976). Mode of access : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/424/1/>
- Белоногов А.М. Белый дом и Капитолий – партнеры и соперники. – М.: Международные отношения, 1974. – 250 с.
- Варакса А.Н. Американский конгресс и его роль во внешней политике США // Вестник СПбГУ. Политология. Международные отношения. 2017. – Т. 10. Вып. 3. – С. 237-245.
- CRS Report R42648, 2012. The Speech or Debate Clause places significant limitations on the ability of the executive branch to both investigate and prosecute Members of Congress for violations of the law. For an overview of the Speech or Debate Clause. Mode of access : <https://www.everycrsreport.com/reports/R42648.html>
- CRS Report RL 30240, 2022. Congressional Oversight Manual. Mode of access : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30240>
- Медушевский А.Н. Имперское президентство: как Трамизм меняет политическую систему США // Политическая наука, 2019, № 4. – С. 284-311.
- Caldeira G.A. "Public Opinion and the U.S. Supreme Court: FDR's Court-Packing Plan," The American Political Science Review. – Vol. 81, N. 4 (December 1987). – pp. 1139-1153
- Engelhardt T. The United States was Failing Long Before Donald Trump: The American experiment in democracy may be coming to an unseemly end // The Nation. – 2018. – July. – Mode of access: <https://www.thenation.com/article/united-states-failing-long-donald-trump>
- Appointments, 2012. President Obama Announces Recess Appointments to Key Administration Posts, White House, Press Release, Jan. 4, 2012. Mode of access : <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/01/04/president-obama-announces-recessappointments-key-administration-posts>.
- Rubin J., Obama's recess appointments: The ex-law professor makes a power grab, Wash. Post, Jan. 5, 2012. Mode of access : https://www.washingtonpost.com/blogs/right-turn/post/obamas-recess-appointments-the-ex-law-professor-makes-a-power-grab/2012/01/04/gIQAwZbScP_blog.html
- Pelofsky J., Analysis: Obama consumer chief decision under a legal cloud, Reuters, Jan. 5, 2012 Mode of access : <https://www.reuters.com/article/us-financial-regulation-cordray-legal-idUSTRE80328G20120105>
- Шитов А. Верховный суд США: президент не может принимать кадровые решения в обход законодателей. 2023. Информационное агентство ТАСС. Режим доступа: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1282569>

Belmonte A. Trump Declares National Emergency Over Border Wall // Yahoo Finance. – 2019. – February. – Mode of access : https://www.yahoo.com/?err=404& err_url=https%3A%2F%2Ffinance.yahoo.com%2Fnews%2Ftrump-national-emergencyviolation-constitution-225336204 (Accessed: 28.08.2019.)

Информационное агентство ТАСС. 17 ноября 2019. Mode of access : <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/7135979>

Owens D. J. The Establishment of a Doctrine: Executive Privilege after United States v. Nixon / D. J. Owens // Texas Southern University Law Review. – 1976. – N. 4. – Pp. 22–49.

Kutler S. I. The Wars of Watergate: The Last Crisis of Richard Nixon / S. I. Kutler. — New York : Knopf, 1992. – 776 p.

Gunther G. judicial Hegemony and Legislative Autonomy: The Nixon Case and the Impeachment Process, 22 UCLA L REV. 30. 1974. Mode of access : <https://law.stanford.edu/publications/judicial-hegemony-and-legislative-autonomy-the-nixon-case-and-the-impeachment-process/>

References

Andrews Ch. McL., The Colonial Background of the American Revolution. – New Haven: Yale University Press, 1924. – 240 p.
Appointments, 2012. President Obama Announces Recess Appointments to Key Administration Posts, White House, Press Release, Jan. 4, 2012. Mode of access : <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2012/01/04/president-obama-announces-recessappointments-key-administration-posts>.

Bailyn B. The Origins of American Politics. – New York: Vintage, 1969. – pp. 111-113.

Belmonte A. Trump Declares National Emergency Over Border Wall // Yahoo Finance. – 2019. – February. – Mode of access : https://www.yahoo.com/?err=404& err_url=https%3A%2F%2Ffinance.yahoo.com%2Fnews%2Ftrump-national-emergencyviolation-constitution-225336204 (Accessed: 28.08.2019.)

Belonogov A.M. Belyy dom i Kapitoliy – partnery i soperniki. – M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1974. – 250 s.

Brandeis G.J. Frankfurter: A Dual Biography. – New York: Harper & Row, 1984. – 567 p.

Buckley v. Valeo, 424 U.S. 1 (1976). Mode of access : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/424/1/>

Caldeira G.A. “Public Opinion and the U.S. Supreme Court: FDR’s Court-Packing Plan,” The American Political Science Review. – Vol. 81, N. 4 (December 1987). – pp. 1139-1153

CRS Report R41989, 2013. Congressional Authority to Limit Military Operations, by Jennifer K. Elsea, Michael John Garcia, and Thomas J. Nicola. – P. 41. Mode of access : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R41989>

CRS Report R42648, 2012. The Speech or Debate Clause places significant limitations on the ability of the executive branch to both investigate and prosecute Members of Congress for violations of the law. For an overview of the Speech or Debate Clause. Mode of access : <https://www.everycrsreport.com/reports/R42648.html>

CRS Report RL 30240, 2022. Congressional Oversight Manual. Mode of access : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/RL/RL30240>

CRS Report RL30315, Federalism, State Sovereignty, and the Constitution: Basis and Limits of Congressional Power, by Kenneth R. Thomas. – 27 p. Mode of access : <https://sgp.fas.org/crs/misc/RL30315.pdf>

CRS Report RL33009, Recess Appointments: A Legal Overview, by Vivian S. Chu, at 2 (citing numerous examples of contentious recess appointments. 2014. – 33 p. Mode of access : <https://sgp.fas.org/crs/misc/RL33009.pdf>

Diary and Autobiography of John Adams / Ed. Butterfield L.H. – New York, 1964. Vol. 3. – 581 p.

Engelhardt T. The United States was Failing Long Before Donald Trump: The American experiment in democracy may be coming to an unseemly end // The Nation. – 2018. – July. – Mode of access: <https://www.thenation.com/article/united-states-failing-long-donald-trump>

Entin J.L. Congress, the President, and the Separation of Powers: Rethinking the Value of Litigation. Faculty Publications, 1991. – 355 p.

Fairlie J.A. “The Veto Power of the State Governor,” The American Political Science Review. – Vol. 11, N 3 (August 1917). – pp. 473-474.

Fisher L. Presidential War Power. – Lawrence, KS: University of Kansas Press, 1995. – 237 p.

Friedman L.M. “State Constitutions in Historical Perspective,” Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. 496, no. 1 (March 1988). – pp. 33-42.

Gunther G. judicial Hegemony and Legislative Autonomy: The Nixon Case and the Impeachment Process, 22 UCLA L REV. 30. 1974. Mode of access : <https://law.stanford.edu/publications/judicial-hegemony-and-legislative-autonomy-the-nixon-case-and-the-impeachment-process/>

Hamilton A., Madison J., Jay J. The Federalist Papers (Clinton Rossiter, ed.). New York: Penguin, 1961. – 576 p.

Информационное агентство ТАСС. 17 ноября 2019. Mode of access : <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/7135979>

Kutler S. I. The Wars of Watergate: The Last Crisis of Richard Nixon / S. I. Kutler. — New York : Knopf, 1992. – 776 p.

Lokk Dzh. Sochineniya: V 3 t. – T. 3. – M.: Mysl’, 1988. – 144 s.

Machiavelli N. Discourses on Livy. The University of Chicago press. 1996. – 425 p.

Medushevskiy A.N. Imperskoye prezidentstvo: kak Trampizm menyayet politicheskuyu sistemu SSHA // Politicheskaya nauka, 2019, № 4. – S. 284-311.

Montesk`ye SH.L. O dukhe zakonov. M.: Mysl’, 1999. – 674 s.

Owens D. J. The Establishment of a Doctrine: Executive Privilege after United States v. Nixon / D. J. Owens // Texas Southern University Law Review. – 1976. – N. 4. – Pp. 22–49.

- Pelofsky J., Analysis: Obama consumer chief decision under a legal cloud, Reuters, Jan. 5, 2012 Mode of access : <https://www.reuters.com/article/us-financial-regulation-cordray-legal-idUSTRE80328G20120105>
- Rakove J. The Legacy of the Articles of Confederation. – Vol. 12, N. 4 (Autumn 1982). – pp. 45-66.
- Report R42323, 2012. President Obama's January 4, 2012, Recess Appointments: Legal Issues, by David H. Carpenter et al. – P. 42. Mode of access : <https://spp.fas.org/crs/misc/R42323.pdf>
- Richard E.N. Presidential Power and the Modern Presidents: The Politics and Leadership from Roosevelt to Reagan. Free Press, 1991. – 400 p.
- Rubin J., Obama's recess appointments: The ex-law professor makes a power grab, Wash. Post, Jan. 5, 2012. Mode of access : https://www.washingtonpost.com/blogs/right-turn/post/obamas-recess-appointments-the-ex-law-professor-makes-a-power-grab/2012/01/04/gIQAwZbScP_blog.html
- Simmons R.C. The American Colonies: From Settlement to Independence. – London: Longman, 1976. – pp. 245- 258.
- Shitov A. Verkhovnyy sud SSHA: prezident ne mozhet prinimat' kadrovyye resheniya v obkhod zakonodateley. 2023. Informatsionnoye agentstvo TASS. Rezhim dostupa: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1282569>
- Train v. City of New York, 420 U.S. 35 (1975). Mode of access : <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/420/35/>
- Varaksa A.N. Amerikanskiy kongress i yego rol' vo vneshney politike SSHA // Vestnik SPbGU. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya. 2017. – T. 10. Vyp. 3. – S. 237-245.
- Verma A. The making of American Constitution: an appraisal // Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) 2021. – pp. 394-404.
- Wood G. The Creation of the American Republic, 1776-1787. – New York: Norton and Co.: 1969. – pp. 127-160
- Холмс С. Оксфордский справочник по сравнительному конституционному праву. 2012. №3 (88). – С. 56-84.

А.Е. Абдирайымова^{1*}, Г.Т. Абдрахманова²,
Е.М. Абайдельдинов¹

¹Евразийский Национальный Университет имени Л. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Палата юридических консультантов Северо-Казахстанской области, Казахстан, г. Петропавловск

*e-mail: a.abdiraiymova@gmail.com

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КАЗАХСТАНА С КОМИССИЕЙ CODEX ALIMENTARIUS В СФЕРЕ ВНЕДРЕНИЯ СТАНДАРТОВ ОСНОВНЫХ ВИДОВ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ

Настоящая статья посвящена исследованию общего состояния сотрудничества Казахстана с Комиссией Codex Alimentarius, опыта внедрения международных стандартов Codex Alimentarius в региональное и национальное законодательство Республики Казахстан. Codex Alimentarius, являясь актом «мягкого права», позволяет внедрять международные стандарты с учетом национального законодательства, текущей экономической ситуации, уровня развития агропромышленного комплекса, инновационности применяемых технологий, как в производстве сельскохозяйственной продукции, так в процессе ее переработки, хранения, транспортировки и реализации.

Обеспечение качества продуктов питания от «поля до прилавка» – является основной задачей системы ХАССП.

Ключевые слова: Codex Alimentarius, международные стандарты, продовольственная безопасность, система ХАССП.

A.E. Abdiraiymova^{1*}, G.T. Abdrahmanova², E. M. Abayeldinov¹,

¹L. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²North-Kazakhstan Chamber of legal advisers, Kazakhstan, Petropavlovsk

*e-mail: a.abdiraiymova@gmail.com

Interaction of Kazakhstan with the Codex Alimentarius Commission in the field of implementation of standards of the main types of food products

This article is devoted to the study of the general state of cooperation between Kazakhstan and the Codex Alimentarius Commission, the experience of implementing international Codex Alimentarius standards in regional and national legislation. Codex Alimentarius, being an act of “soft law”, allows the introduction of international standards taking into account national legislation, the current economic situation, the level of development of the agro-industrial complex, the innovativeness of the technologies used, both in the production of agricultural products and in the process of its processing, storage, transportation and sale.

Ensuring the quality of food from the “field to the counter” is the main task of the HACCP system.

Key words: Codex Alimentarius, international standards, food safety, HACCP system.

А.Е. Абдирайымова^{1*}, Г.Т. Абдрахманова², Е.М. Абайдельдинов¹

¹А. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²Солтүстік Қазақстан заң кеңесшілері палатасы, Қазақстан, Петропавловск қ.

*e-mail: a.abdiraiymova@gmail.com

Азық-түлік тауарларының негізгі түрлерінің стандарттарын енгізу саласында Қазақстанның Codex Alimentarius комиссиясымен өзара іс-қимылы

Осы мақала Қазақстанның Codex Alimentarius комиссиясымен ынтымақтастығының жалпы жай-күйін, Codex Alimentarius халықаралық стандарттарын өңірлік және ұлттық заңнамаға енгізу тәжірибесін зерттеуге арналған. Codex Alimentarius «жұмсақ құқық» актісі бола отырып, ұлттық заңнаманы, ағымдағы экономикалық жағдайды, агроөнеркәсіптік кешеннің даму деңгейін, ауыл шаруашылығы өнімін өндіруде де, оны өңдеу, сақтау, тасымалдау және өткізу процесінде

де қолданылатын технологиялардың инновациялылығын ескере отырып, халықаралық стандарттарды енгізуге мүмкіндік береді.

«Өрістен есептегішке дейін» азық – түлік сапасын қамтамасыз ету-ХАССП жүйесінің негізгі міндеті.

Түйін сөздер: Codex Alimentarius, халықаралық стандарттар, азық-түлік қауіпсіздігі, ХАССП жүйесі.

Введение

Признанная мировым сообществом в сороковых годах прошлого века проблема глобальной продовольственной безопасности первоначально рассматривалась как проблема, которая решается на уровне политических решений, что подтверждается многочисленными международными конференциями по проблемам продовольствия. В частности, в мае 1943 года в городе Хот-Спрингс (США) участниками Международной конференции по вопросам продовольствия и сельского хозяйства было принято решение о создании Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединённых Наций (ФАО) (англ. Food and Agriculture Organization, FAO), которая в настоящее время является специализированным учреждением ООН по вопросам питания, продовольствия и сельского хозяйства и играет большую роль в обеспечении глобальной продовольственной безопасности.

По итогам международных конференций участниками принимались различные решения, которые, в большей степени носили программный характер. Эти нормы в международном праве признаются как «мягкие» нормы.

Являясь средствами до правового регулирования, подтверждая действующее положение вещей и устанавливая цели, которые необходимо достичь, решения и резолюции международных конференций можно отнести к категории норм «мягкого права». При этом на них в будущем базируются международно-правовые документы. ХАССП. *НАССР (ХАССП)* — это система, предназначенная для выявления, анализа, контроля и управления рисками при изготовлении пищевой продукции.

Материалы и методы

Как отмечается в юридической литературе, «термин «мягкое право» является достаточно общим и отражает различные процессы, которые не имеют формально обязательного нормативного содержания» (Сагидан 2013). По мнению

Велижаниной М.Ю., «акты «мягкого права», не являясь источниками международного права в смысле ст. 38 Статута Международного Суда ООН, способствуют развитию международного права, обогащая его и расширяя его рамки» (Велижанина 2007).

Так, например, в 1962 году в целях обеспечения безопасности продуктов питания ФАО и ВОЗ приняли совместное решение о кодификации действующих стандартов в этой области. В связи с чем эти две организации приняли резолюции об учреждении Совместной комиссии ФАО/ВОЗ по стандартам пищевых продуктов (Комиссия Codex Alimentarius).

Комиссия ведет свою деятельность на основании Устава, Регламента, Общих принципов и Определений, принятых в работе Codex Alimentarius. Исходя из ст. 1 Устава, основное направление деятельности Комиссии связано с разработкой и актуализацией стандартов безопасности для пищевых продуктов и их последующей публикацией в Codex Alimentarius (Комиссия Codex Alimentarius 2007: 4).

По сути, в Codex Alimentarius сведены едино международные стандарты, технические нормы, принципы и правила, методические указания и другие рекомендации в области питания. В нем содержится более 300 стандартов, которые разработаны по установленной форме для отдельных пищевых продуктов или групп продуктов. Codex Alimentarius представляет собой чрезвычайно объемный и сложный документ, посвященный процедуре разработки и актуализации стандартов практически для всех основных видов продовольственных товаров.

Раздел II Руководства по процедуре посвящен порядку разработки стандартов Codex Alimentarius и родственных текстов. Комиссией Codex Alimentarius предусмотрены два подхода к разработке и принятию всемирных и региональных стандартов. Эти подходы подробно описаны, почти идентичны и включают восемь стадий каждый. К ним относятся инициирование и разработка проекта нового стандарта на обсуждение (стадии 1 и 2); две консультации

с правительствами государств-участников и заинтересованными международными организациями (стадии 3 и 6); два «чтения» членами Комиссии (стадии 4 и 7); два «чтения» Исполнительным комитетом для критического обзора и Комиссией для принятия его в качестве проекта стандарта (5 и 8); принятие проекта стандарта с учетом всех внесенных и согласованных комментариев в качестве официального текста и его публикация (стадия 8) (Комиссия Codex Alimentarius 2007: 34).

Такой сложный многоступенчатый процесс позволяет тщательно учесть все мнения и провести все требующиеся согласования и консультации на разных уровнях. При разработке регионального стандарта государства, входящие в тот или иной географический регион, имеют право решающего голоса. Следует сказать, что к региональным стандартам, как правило, могут присоединиться и иные государства, не входящие в данный географический регион. В тех случаях, когда к региональному стандарту присоединяется значительное количество государств, Комиссия Codex Alimentarius может опубликовать его как всемирный.

При рассмотрении важнейшей составляющей части деятельности Комиссии в сфере обеспечения продовольственной безопасности по разработке и принятию Codex Alimentarius считаем необходимым более подробно остановиться на вопросе правовой природы международных пищевых стандартов.

Комиссия Codex Alimentarius, созданная как вспомогательный орган ФАО и ВОЗ, на наш взгляд, достаточно компетентна в сфере ведения нормотворческой деятельности, имеющей некоторые особенности.

Результаты и обсуждение

Согласно Уставу Комиссии Codex Alimentarius, а также иных нормативных требований, регламентирующих ее деятельность, Комиссия, как вспомогательный орган ФАО и ВОЗ, не наделена правом требования от государств неукоснительного применения международных стандартов Codex Alimentarius. Это означает, что стандарты Codex Alimentarius имеют рекомендательную форму. Однако на практике Codex Alimentarius является базовым документов при разработке национальных стандартов продовольственных товаров. Такое значение Codex отражено в Резолюции Генеральной Ас-

самблеи ООН № 39/248, утверждающей Руководящие принципы для защиты интересов потребителей. Так, в пункте 39 установлено: «При разработке национальной политики и планов в области продовольствия правительствам следует учитывать необходимость обеспечения для всех потребителей продовольственной безопасности, а также поддерживать и, насколько это возможно, применять нормы Продовольственного кодекса Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций и Всемирной организации здравоохранения или, в случае их отсутствия, другие международные продовольственные нормы» (Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН <https://docs.cntd.ru/document/902300274>).

Таким образом, несмотря на то, что Codex Alimentarius не является международным договором, требующим обязательного выполнения его норм, как предусматривают, например, статьи 11-15 Венской конвенции о праве международных договоров 1969 г. (Венская Конвенция https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml), а в Общих принципах Codex Alimentarius специально выделена рекомендательность его положений, однако это не значит, что Codex является сборником нравственных норм, не входящих в систему источников международного права. Codex можно отнести в категорию источников международного права, содержащих нормы «мягкого» права.

Глобальный продовольственный рынок требует наличия единых стандартов для продовольственных товаров, что значительно облегчает международную торговлю. Тем не менее, несмотря на такое явное преимущество для национальных поставщиков продовольствия, не каждое государство в состоянии внедрить стандарты Codex Alimentarius в национальное законодательство ввиду существенных отличий в уровнях экономического, политического и правового развития государств. В связи с этим с целью нивелирования такого препятствия согласно Общим Принципам Codex Alimentarius государствам предложены три способа принятия данных стандартов: «полное принятие», «принятие с оговоренными отклонениями» и «свободное распространение».

Действия государства при выборе двух первых вариантов следуют из их наименования, то есть государство принимает эти стандарты полностью или с некоторыми оговорками. Выбирая последний вариант, государство берет на себя

обязательство создать на всей территории страны условия для свободной реализации продовольственных товаров, произведенных согласно стандартам Codex, не внедряя при этом стандартов Codex на продукты питания, производимые для реализации на национальном рынке. При этом, государства, несмотря на рекомендательный характер стандартов Codex, имеют право внедрять их в национальное законодательство. Это приводит к сближению национальных законодательств разных стран, что в правовой науке получило название «гармонизация права».

Стремясь облегчить международную торговлю и удовлетворить потребности населения в доступности безопасной и здоровой пищи, государства постепенно внедряют международные стандарты в национальное и региональное законодательство, гармонизируя его со стандартами Codex Alimentarius.

Так, например, постановлением Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2016 года № 211 «Об утверждении Соглашения в форме обмена письмами между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенных Штатов Америки по вопросам применения санитарных и фитосанитарных мер» предусмотрено: «Правительство Республики Казахстан подтверждает, что в тех случаях, когда ни Правительство Республики Казахстан, ни Евразийский экономический союз (далее – ЕАЭС) не устанавливали обязательное санитарное или фитосанитарное (далее – СФС) требование в отношении определенного СФС риска, Правительство Республики Казахстан обеспечит применение соответствующих стандартов, руководств или рекомендаций Всемирной организации здравоохранения животных (МЭБ), Международной конвенции по защите растений (МКЗР) и Комиссии Кодекса Алиментариус (далее – Кодекс). В случаях, когда СФС мера, действующая на территории ЕАЭС, является более строгой, чем та, которая соответствует международному стандарту, руководству или рекомендации, Правительством Республики Казахстан будут применяться соответствующий международный стандарт, руководство или рекомендация, или их части до тех пор, пока не будет предоставлено научное обоснование более строгого стандарта. Правительство Республики Казахстан гарантирует, что эти обязательства, указанные выше, останутся обязательной частью нормативной правовой базы ЕАЭС в будущем.» (Постановление Правительства Республики Казахстан от 14

апреля 2016 года № 211 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000211>).

Другим таким примером принятия странами обязательства по гармонизации регионального законодательства может послужить решение Комиссии таможенного союза от 7 апреля 2011 года № 625 «Об обеспечении гармонизации правовых актов Таможенного союза в области применения санитарных, ветеринарных и фитосанитарных мер с международными стандартами», согласно которому «...при поступлении письменных обращений заинтересованных лиц, включая правительства иностранных государств, о несоответствии документов Таможенного союза в области применения санитарных, ветеринарных и фитосанитарных мер стандартам, решениям и рекомендациям международных организаций, включая Всемирную организацию здравоохранения, Комиссию «Кодекс Алиментариус», Международное эпизоотическое бюро и соответствующие международные и региональные организации, действующие в рамках Международной конвенции по карантину и защите растений (далее – международные стандарты), а также по инициативе уполномоченных органов Сторон, такие документы подлежат экспертизе (далее – экспертиза) в соответствии с Положением, указанным в пункте 4 настоящего Решения, с возможным участием в ее осуществлении таких заинтересованных. Документы Таможенного союза в области применения санитарных, ветеринарных и фитосанитарных мер, которые по результатам экспертизы признаны носящими более ограничительный характер по сравнению с международными стандартами, при отсутствии научного обоснования такого ограничения или риска для жизни или здоровья человека, животных или растений, подлежат приведению в соответствие с международными стандартами» (Решение Комиссии таможенного союза от 7 апреля 2011 года № 625 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H11T0000625>).

Codex Alimentarius относит систему ХАССП (НАССП – Hazard Analysis and Critical Control Points – Анализ рисков и критические контрольные точки (или Анализ рисков и управление в критических точках)) к числу самых эффективных методов обеспечения безопасности пищевых продуктов. Эта система направлена на обеспечение контроля по всему процессу прохождения продукта от сырья до прилавка магазина, с обязательным контролем на каждой стадии. Ввиду чего риск получения некачест-

венного продукта существенно уменьшается. Система ХАССП действует в Европе уже с 1999 года, где она является обязательной.

В нашей стране система ХАССП основана на таких стандартах как СТ РК 1179-2003 «Система менеджмента. Управление качеством пищевых продуктов на основе принципов ХАССП. Общие требования», СТ РК ISO 22000-2019 «Системы менеджмента безопасности пищевой продукции. Требования к организациям, участвующим в цепи создания пищевой продукции», которые способствуют внедрению ХАССП плана на предприятиях.

Кроме того, обязанность отечественных производителей внедрять на своем производстве систему безопасности пищевой продукции, основанную на принципах НАССР, предусмотрена Техническим регламентом Таможенного союза, утвержденного решением Комиссии Таможенного союза от 9 декабря 2011 года № 880 «О безопасности пищевой продукции». Согласно статье 3 данного Технического регламента «объектами технического регулирования настоящего технического регламента являются: 1) пищевая продукция; 2) связанные с требованиями к пищевой продукции процессы производства (изготовления), хранения, перевозки (транспортирования), реализации и утилизации» (Решение Комиссии Таможенного союза от 9 декабря 2011 года N 880 <https://docs.cntd.ru/document/902320560>).

Ключевые понятия системы ХАССП – «анализ рисков», «критические контрольные точки». При этом анализ риска подразумевает под собой процедуру использования доступной информации для выявления опасных факторов и оценка риска, а критическая контрольная точка – это место проведения контроля для идентификации опасного фактора и(или) управление риском. Так, в производстве хлебобулочных изделий такими критическими точками являются приемка сырья (муки, дрожжей и пр.) в цех; ежедневный осмотр оборудования; выполнение мер дератизации и дезинфекции помещений; соблюдение температурного режима и влажности в местах хранения сырья и готовой продукции; личная гигиена сотрудников и пр. Таким образом, систему ХАССП можно считать инструкцией по самоконтролю качества.

Сотрудничество Казахстана с Комиссией Codex Alimentarius этим не ограничивается. Так, например, на 40-ой сессии Комиссии Codex Alimentarius, проходившей в Женеве (Швей-

цария) с 17 по 22 июля 2017 года, наша страна была единогласно избрана координатором Координационного комитета ФАО/ВОЗ по Европе Комиссии Codex Alimentarius (далее- ССЕУРО) с 2017-2022 годы, состоящей из 52 членов: 51 страна и организация-член – Европейский Союз (Казахстан назначен координатором Кодекса Алиментариус по Европе https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-naznachen-koordinatorom-kodeksa-alimentarius-po-evrope_a3048367).

Основная миссия Казахстана состояла в объединении стран постсоветского пространства в работе Codex Alimentarius, повышении потенциала, продвижении интересов Европейского региона в рамках Комиссии «Codex Alimentarius». Под председательством Казахстана были проведены 30, 31 и 32 сессии ССЕУРО, была налажено, которое активно продолжается и сейчас тесное взаимодействие с региональными бюро ФАО, ВОЗ и Субрегиональным представительством МЭБ по Центральной Азии (Международное сотрудничество национального центра экспертизы <https://nce.kz/nce/partners/>).

Председательство Казахстана в Координационном комитете ФАО/ВОЗ по Европе Комиссии Codex Alimentarius дало стране уникальную возможность проводить эффективную национальную стратегию для того, чтобы обеспечить продовольственную безопасность по опыту развитых стран, гармонизировать пищевые стандарты в целях повышения отечественного экспортного потенциала, продвигать продукцию отечественных производителей на мировом продовольственном рынке и успешно интегрироваться в глобальную экономику.

Что касается непосредственного внедрения стандартов Codex Alimentarius в национальное законодательство РК, то можно отметить, что при реализации проекта «Повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции» в стране были переведены более 100 стандартов Комиссии Codex Alimentarius.

С целью эффективного внедрения стандартов Codex Alimentarius приказом председателя Комитета по защите прав потребителей МНЭ РК №165 от 27 июня 2014 был утвержден Национальный комитет Кодекс Алиментариус, который впоследствии был реорганизован в Межведомственный координационный совет Кодекс Алиментариус. В данный Совет вошли представители различных министерств и ведомств, ассоциации производителей пищевой продукции, НПП «Атамекен», Казахской Академии пита-

ния, иных научных институтов и профильных учебных заведений.

Задачей Межведомственного Координационного Совета по вопросам Кодекс Алиментариус является усиление межведомственного взаимодействия в сфере пищевой безопасности, гармонизация национальных технических регламентов с международными требованиями и нормами Всемирной торговой организации, содействие деятельности профильных комитетов Комиссии Codex Alimentarius, формирование национальных позиций в сфере международных стандартов продовольственных товаров и защита их на международном уровне.

На заседаниях указанного Совета обсуждаются вопросы участия Казахстана в деятельности комитетов Комиссии Codex Alimentarius, расширения сотрудничества с другими странами. Так, например, на заседании Совета 10 декабря 2021 года обсуждались Отчет Координатора Координационного комитета ФАО/ВОЗ по Европе Комиссии Codex Alimentarius за III-IV кварталы 2021 года; Отчет по участию РК в 42-й сессии Комитета Кодекса по питанию и продуктам специального диетического назначения; Отчет по участию РК в Специальной межправительственной группе по антимикробной устойчивости (TFAMR), Комитете по остаткам пестицидов, Комитете по остаткам ветеринарных препаратов; Консультационная помощь Казахстана Республике Беларусь по созданию и укреплению национальной структуры Кодекса» (Протокол заседания Межведомственного Координационного Совета по вопросам Кодекс Алиментариус <https://nce.kz/upload/Files/protokol-zasedaniya-mezhvedomstvennogo-koordinatsionnogo-soveta-po-voprosam-kodeks-alimentarius-ot-10-12-2021.pdf>).

На основе норм Codex Alimentarius в стране разработан Национальный стандарт СТ РК 3111-2017 «Продукция органическая. Требования к процессу производства» (Стандарт производства), который определяет конкретные технические условия и методы производства в органическом растениеводстве, животноводстве, рыболовстве и пчеловодстве. Данным стандартом установлены правила для всех этапов органического производства: начиная от процесса производства сырья, завершая требованиями к переработке, упаковке, хранению и транспортированию конечной органической продукции.

Применение химических продуктов в органическом производстве, в целом, запрещено.

Однако ограниченное их использование допускается, если отсутствуют альтернативные продукты, и применение этих продуктов разрешено уполномоченным органом (п. 21 Правил производства).

Приказом Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 23 мая 2016 года № 231 утвержден Список разрешенных средств, применяемых при производстве органической продукции (Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 23 мая 2016 года № 231 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013836>). При этом перечень веществ и методов производства органической продукции, которые допускает международная торговля, постоянно меняется. Это вызвано, с одной стороны, появлением более экологически подходящих средств, с другой стороны, либо, наоборот, исключение их из разрешенного производства.

В связи с этим, полагаем, что с целью актуализации меняющихся условий и отражения современных научных достижений, а также повышения конкурентоспособности казахстанской органической продукции на мировом рынке, следует в национальном законодательстве предусмотреть порядок, критерии и периодичность внесения изменений в список разрешенных средств.

Кроме того, в Стандарте содержатся условия маркировки органической продукции. Сертифицированная продукция, содержащая от 95% до 100% органических ингредиентов (по весу), может маркироваться, как «органическая» с применением национального знака соответствия органической продукции. Те производители, которые только начали процедуру перехода к производству органической продукции, маркируют продукты, имеющие в составе только один органический ингредиент, как «переходная органическая продукция». Период, в течение которого внедряются правила органического производства (п.3.3 Стандарта), который отличается для различных видов производства в растениеводстве и животноводстве, является переходным периодом.

Заключение

Следует сказать, что согласно нормам Международной федерации движения экологического сельского хозяйства (IFOAM) продукция, содержащая от 70 до 95% органических ингредиентов (по весу), может маркироваться, как

«произведенная из органических ингредиентов». Однако обязательным условием является наличие указания процентного содержания органических ингредиентов. Данная норма предусмотрена законодательством многих стран, что поощряет производителей производителей органической продукции. Полагаем, было бы целесообразным внедрить это положение и а национальное законодательство.

В качестве примера успешного внедрения стандартов Codex Alimentarius могут служить также Технические условия СТ РК 1471-2005 «Кисломолочный национальный продукт «Тан», гармонизированный в части метода отбора проб (Государственный стандарт Республики Казахстан <https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4293740/4293740679.pdf>).

Резюмируя вышеизложенное, можно отметить, что Codex Alimentarius, являясь нормами «мягкого» права, представляет из себя свод

международных стандартов пищевых продуктов рекомендательного характера. Однако в современный период значение этих стандартов растет, поскольку они признаны обязательными в рамках соглашений ВТО. В силу этого стандарты Codex Alimentarius внедряются в национальное и региональное законодательство, что в конечном итоге способствует глобализации продовольственного рынка. При этом Казахстан, являясь частью мирового продовольственного рынка, активно участвует в разработке и внедрении международных стандартов в региональное и свое национальное законодательство. Успешное внедрение в Казахстане международных стандартов в процессы производства, переработки, хранения и реализации продовольственных продуктов позволит насытить качественной и безопасной продукцией не только внутренний рынок, но и стать серьезным поставщиком продовольствия на глобальном рынке.

Литература

Велижанина М.Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений. Автореферат дисс. на соискан. уч.степени к.ю.н., М., 2007 – 30 с.

Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года. [Электрон. ресурс]- URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml

Генеральная Ассамблея. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 39/248. Защита интересов потребителей. [Электрон. ресурс]- URL: <https://docs.cntd.ru/document/902300274>

Государственный стандарт Республики Казахстан. Кисломолочный национальный продукт «ТАН». Технические условия СТ РК 1471-2005. Издание официальное. [Электрон. ресурс]- URL: <https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4293740/4293740679.pdf>

Казахстан назначен координатором Кодекса Алиментариус по Европе. [Электрон. ресурс]- URL: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-naznachchen-koordinatomom-kodeksa-alimentarius-po-evrope_a3048367

Комиссия Codex Alimentarius. Руководство по процедуре. Двадцать пятое издание. Рим, 2017

Международное сотрудничество национального центра экспертизы. [Электрон. ресурс]- URL: <https://nce.kz/nce/partners/>

Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 апреля 2016 года № 211 «Об утверждении Соглашения в форме обмена письмами между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенных Штатов Америки по вопросам применения санитарных и фитосанитарных мер. [Электрон. ресурс]- URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000211>

Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 23 мая 2016 года № 231 «Об утверждении списка разрешенных средств, применяемых при производстве органической продукции». [Электрон. ресурс]- URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013836>

Протокол заседания Межведомственного Координационного Совета по вопросам Кодекс Алиментариус. [Электрон. ресурс]- URL: <https://nce.kz/upload/Files/protokol-zasedaniya-mezhvedomstvennogo-koordinatsionnogo-soveta-po-voprosam-kodeksa-alimentarius-ot-10-12-2021.pdf>

Решение Комиссии Таможенного союза от 7 апреля 2011 года № 625 «Об обеспечении гармонизации правовых актов Таможенного союза в области применения санитарных, ветеринарных и фитосанитарных мер с международными стандартами». [Электрон. ресурс]- URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H11T0000625>

Решение Комиссии Таможенного союза от 9 декабря 2011 года N 880 «Технический регламент Таможенного союза ТР ТС 021/2011 «О безопасности пищевой продукции» (с изменениями на 14 июля 2021 года). [Электрон. ресурс]- URL: <https://docs.cntd.ru/document/902320560>

Сагидан А.Ж. Роль «мягкого права» в гармонизации законодательства Европейского Союза // Вестник Института законодательства Республики Казахстан, 2013, №3 (31) – С.80-83

References

Velizhanina M.Ju. «Mjagkoe pravo»: ego sushhnost' i rol' v regulirovanii mezhdunarodnyh otnoshenij. Avtoreferat diss. na soiskan. uch.stepeni k.ju.n [“Soft law”: its essence and role in the regulation of international relations. Abstract of the diss. for the job application. academic degree of Candidate of Law.]. M., 2007 – 30 p.

Venskaja konvencija o prave mezhdunarodnyh dogovorov ot 23 maja 1969 goda [Vienna Convention on the Law of Treaties of May 23, 1969]. [Electronic resource]- Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml

General'naja Assambleja. Rezoljucija, prinjataja General'noj Assambleej OON 39/248. Zashhita interesov potrebitelej [The General Assembly. Resolution adopted by the UN General Assembly 39/248. Consumer protection]. [Electronic resource]- Available at: <https://docs.cntd.ru/document/902300274>

Gosudarstvennyj standart Respubliki Kazahstan. Kislomolochnyj nacional'nyj produkt «TAN». Tehnicheskie uslovija ST RK 1471-2005. Izdanie oficial'noe [State standard of the Republic of Kazakhstan. Fermented milk national product “TAN”. Technical specifications of ST RK 1471-2005. Official publication]. [Electronic resource]- Available at: <https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4293740/4293740679.pdf>

Kazahstan naznachен координатором Кодекса Alimentarius по Европе [Kazakhstan has been appointed Codex Alimentarius Coordinator for Europe]. [Electronic resource]- Available at: https://www.inform.kz/ru/kazahstan-naznachен-koordinatorom-koдекса-alimentarius-po-evrope_a3048367

Komissija Codex Alimentarius. Rukovodstvo po procedure. Dvadcat' pjatoe izdanie. Rim, 2017

Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo nacional'nogo centra jekspertizy [International cooperation of the National Center of Expertise]. [Electronic resource]- Available at: <https://nce.kz/nce/partners/>

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 14 aprelja 2016 goda № 211 «Ob utverzhdenii Soglashenija v forme obmena pis'mami mezhdju Pravitel'stvom Respubliki Kazahstan i Pravitel'stvom Soedinennyh Shtatov Ameriki po voprosam primeneniya sanitarnyh i fitosanitarnyh mer» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2016 No. 211 “On approval of an Agreement in the form of an exchange of Letters between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the United States of America on the application of sanitary and phytosanitary measures]. [Electronic resource]- Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1600000211>

Prikaz Ministra sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazahstan ot 23 maja 2016 goda № 231 «Ob utverzhdenii spiska razreshennyh sredstv, primenjaemyh pri proizvodstve organicheskoj produkcii» [Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated May 23, 2016 No. 231 “On approval of the list of permitted means used in the production of organic products”]. [Electronic resource]- Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013836>

Protokol zasedanija Mezhdvdomstvennogo Koordinacionnogo Soveta po voprosam Kodeks Alimentarius [Minutes of the meeting of the Interdepartmental Coordinating Council on Codex Alimentarius.]. [Electronic resource]- Available at: <https://nce.kz/upload/Files/protokol-zasedaniya-mezhdvdomstvennogo-koordinatsionnogo-soveta-po-voprosam-kodeks-alimentarius-ot-10-12-2021.pdf>

Reshenie Komissii Tamozhennogo sojuza ot 7 aprelja 2011 goda № 625 «Ob obespechenii garmonizacii pravovyh aktov Tamozhennogo sojuza v oblasti primeneniya sanitarnyh, veterinarnyh i fitosanitarnyh mer s mezhdunarodnymi standartami» [Decision of the Customs Union Commission No. 625 dated April 7, 2011 “On ensuring the harmonization of Legal Acts of the Customs Union in the Field of application of sanitary, veterinary and phytosanitary measures with International standards]. [Electronic resource]- Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H11T0000625>

Reshenie Komissii Tamozhennogo sojuza ot 9 dekabnja 2011 goda N 880 «Tehnicheskij reglament Tamozhennogo sojuza TR TS 021/2011 «O bezopasnosti pishhevoj produkcii» (s izmenenijami na 14 ijulja 2021 goda) [Decision of the Customs Union Commission of December 9, 2011 N 880 “Technical Regulations of the Customs Union TR CU 021/2011 “On food safety” (as amended on July 14, 2021)]. [Electronic resource]- Available at: <https://docs.cntd.ru/document/902320560>

Sagidan A.Zh. Rol' «mjagkogo prava» v garmonizacii zakonodatel'stva Evropejskogo Sojuza. Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2013, №3 (31) – S.80-83

Н.М. Бердыбаев

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе
e-mail: nurjanmax@mail.ru

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫХ УНИВЕРСИТЕТАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ТРЕБОВАНИЙ

Актуальность исследуемого вопроса заключается в том, что проблемы повышения качества высшего образования становятся актуальными в условиях жесткой конкуренции, вызванной рядом внутренних и внешних факторов, в том числе из-за глобальных процессов активной интернационализации образования и науки, в результате которой в Казахстане были созданы международные университеты.

В этой связи важно научное осмысление вопроса о том, какой смысл вкладывается сегодня в понятие качества образования, его оценок и путей повышения эффективности образования в контексте функционирования международных университетов.

В статье рассматриваются подходы к содержанию качества образования в различные периоды и в различных доктринах в казахстанской и зарубежной научной литературе. Показывается, что научная доктрина и практика повышения качества высшего образования характеризуются многозначностью, отражая различные идеологические, социальные и политические ценности.

В статье отмечается, что правовую основу повышения качества образования, его оценки составляет институциональная система, состоящая из взаимосвязанных элементов, включающих различные процедуры, формы и способы, при помощи которых устанавливается необходимое соответствие уровня высшего образования современным требованиям.

Учитывая особенности содержания деятельности международных университетов, автор показывает их целевые программы и стратегии, являющиеся локальными правовыми документами, имеющими большое значение для международных вузов, а также пути их реализации.

Ключевые слова: международный университет, правовые основы качества образования, интернационализация образования, аккредитация организаций образования, образовательные услуги.

N.M. Berdybaev

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe
e-mail: nurjanmax@mail.ru

Legal bases for improving the quality of education at international universities of the Republic of Kazakhstan and ways to implement legislative requirements

The relevance of the issue under study lies in the fact that the problems of improving the quality of higher education become relevant in conditions of fierce competition caused by a number of internal and external factors, including due to the global processes of active internationalization of education and science, as a result of which international universities were established in Kazakhstan.

In this regard, it is important to make a scientific understanding of the question of what meaning is put into the concept of the quality of education today, its assessments and ways to improve the effectiveness of education in the context of the functioning of international universities.

The article discusses approaches to the content of the quality of education in various periods and in various doctrines in the Kazakh and foreign scientific literature. It is shown that the scientific doctrine and practice of improving the quality of higher education are characterized by ambiguity, reflecting various ideological, social and political values.

The article notes that the legal basis for improving the quality of education and its assessment is an institutional system consisting of interrelated elements, including various procedures, forms and methods by which the necessary compliance of the level of higher education with modern requirements is established.

Taking into account the specifics of the content of the activities of international universities, the author shows their target programs and strategies, which are local legal documents of great importance for international universities, as well as ways to implement them.

Key words: international university, legal foundations of the quality of education, internationalization of education, accreditation of educational organizations, educational services.

Н.М. Бердыбаев

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: nurjanmax@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы халықаралық университеттерінде білім сапасын көтерудің құқықтық негіздері және заңнамалық талаптарды жүзеге асыру жолдары

Зерттелетін мәселенің өзектілігі жоғары білім беру сапасын арттыру проблемалары бірқатар ішкі және сыртқы факторлардың, соның ішінде Қазақстанда Халықаралық университеттер құрылған білім мен ғылымды белсенді интернационалдандырудың жаһандық процестеріне байланысты туындаған қатаң бәсекелестік жағдайында өзекті болып отыр.

Осыған байланысты білім беру сапасы, оны бағалау және халықаралық университеттердің жұмыс істеуі контекстінде білім берудің тиімділігін арттыру жолдары ұғымына бүгінгі таңда қандай мағына енгізілетіні туралы мәселені ғылыми тұрғыдан түсіну маңызды.

Мақалада қазақстандық және шетелдік ғылыми әдебиеттердегі әртүрлі кезеңдердегі және әртүрлі доктриналардағы білім беру сапасының мазмұнына көзқарастар қарастырылады. Жоғары білім сапасын арттырудың ғылыми доктринасы мен практикасы әртүрлі идеологиялық, әлеуметтік және саяси құндылықтары жан-жақты сипатталады.

Мақалада білім беру сапасын арттырудың құқықтық негізі, оны бағалау жоғары білім деңгейінің қазіргі заманғы талаптарға қажетті сәйкестігі белгіленетін әртүрлі рәсімдерді, нысандар мен әдістерді қамтитын өзара байланысты элементтерден тұратын институционалдық жүйе болып табылады.

Халықаралық университеттер қызметінің мазмұнының ерекшеліктерін ескере отырып, автор халықаралық жоғары оқу орындары үшін маңызы зор қолданыстағы құқықтық құжаттар болып табылатын олардың нысаналы бағдарламалары мен стратегияларын, сондай-ақ оларды іске асыру жолдарын көрсетеді.

Түйін сөздер: халықаралық университет, білім беру сапасының құқықтық негіздері, Білім беруді интернационалдандыру, білім беру ұйымдарын аккредиттеу, білім беру қызметтері.

Введение

С момента обретения Республикой Казахстан независимости в стране появился ряд международных университетов. Согласно национальному законодательству международными являются такие вузы, которые имеют определенный статус, предусмотренный Законом РК «Об образовании» от 27 июля 2007 года, устанавливающим в статье 64, что создание международных и иностранных учебных заведений в Республике Казахстан и (или) их филиалов осуществляется на основе международных договоров или по решению Правительства Республики Казахстан (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>).

Аналогичного содержания нормы были предусмотрены и в предыдущих законах об образовании, утративших ныне силу (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002700>).

Повышение качества образования имеет перманентный характер для всех категорий ву-

зов, однако его значение для международных университетов трудно переоценить, поскольку объему и сфере деятельности международных университетов предъявляются особые требования.

Во-первых, должен быть соответствующий уровень межнационального сотрудничества с другими вузами, показывающий степень развития академической мобильности, приобщения обучающихся студентов, магистрантов и докторантов к зарубежному образованию, университетским традициям и к системе управления в высших учебных заведениях стран Европы, Азии и Америки (Шукушева 2020).

Во-вторых, к международным университетам предъявляются особые требования в сфере развития межкультурного взаимодействия, создающего основу для активной интернационализации и универсализации всех сторон образовательной деятельности. В этом контексте межкультурное взаимодействие способствует тому,

что интернационализация образования и науки непосредственно отражается в программах обучения и исследования студентов и других категорий обучающихся (Шалгимбекова 2012).

В-третьих, высокие требования к международным университетам в плане качества образовательных услуг определяются через особую систему философии управления вузом, отличительные механизмы финансирования и источников пополнения студентов.

В этой связи статья направлена на проведение анализа понятия «качество образования» в различных образовательных системах мира, его правовых основ в Республике Казахстан, механизмов реализации правовых предписаний с учетом международного характера университетов.

В статье уделяется внимание казахстанской и зарубежной научной доктрине о качестве высшего образования, правовым актам Республики Казахстан, локальным правовым документам международных университетов, которые, в конечном итоге, оказывают позитивное влияние на процесс повышения качества образования и его эффективность.

В работе рассматривается уровень системных связей между национальными подходами различных стран к понятию качества образования и путями достижения его эффективности, между национальными и международными формами аккредитации высшего образования.

Методы исследования

В целях качественного исследования вопросов повышения качества образования осуществлен необходимый обзор литературы, посвященной прямо или опосредствованно вопросам правовой регламентации повышения качества высшего образования в Республике Казахстан с учетом функционирования международных университетов.

Автор обеспечил достаточный теоретический анализ научных источников, норм национального и зарубежного законодательства, чтобы реализовать предложенные выше цели и ответить на вопросы, касающиеся путей повышения качества высшего образования.

Автор использовал сравнительно-правовой метод для сопоставления некоторых национально-правовых систем, обеспечивающих качество высшего образования, а также системно-структурный метод в целях выявления степени реали-

зации правовых установлений по достижению качества высшего образования в международных университетах. Приведенные ссылки на работы предыдущих исследователей взяты из нескольких научных статей, периодических изданий и онлайн-ресурсов. Нормы законодательства приведены из юридической базы официальных интернет-сайтов Республики Казахстан.

Обзор литературы

В целях всестороннего анализа национального и международного права, регулирующего вопросы повышения качества образования в международных университетах, автор исследовал научные труды казахстанских и зарубежных ученых, посвященные вопросам повышения качества образования в международных университетах. Вместе с тем, следует сказать, что термин «международный» применяется в зарубежной научной доктрине по отношению к университету в зависимости от тех сфер его деятельности, которые характеризуют университет в качестве вуза, выходящего за рамки национальной системы образования и науки. В Республике Казахстан законодательство ограничивает возможность вузов именовать себя международными университетами, за исключением случаев, предусмотренных в законодательстве.

Системный анализ, сравнение, теоретическое и правовое прогнозирование выступили той методологической основой исследования, которая позволила прийти к тем или иным выводам в данной статье. Они основаны на трудах таких зарубежных исследователей, как A. Amaral, I.A. Bunting, A. Hegji, M. Melnichuk, A. Moscardini, R. Kapur, F. Koslowski, M. Rosa, V. Osipova, Y. Sayed, R. Strachan, A. Varlamova и др.

Большую теоретическую и методологическую помощь оказали труды таких казахстанских исследователей, как A. Aitbembetova, Zh. Aubakirova, B. Baitanayeva, A.B. Zhumagulova, Sh. Tlepina, A. Sansyzbayeva и др.

Результаты и обсуждения

Для того, чтобы провести анализ правовых основ повышения качества образования в международных университетах в Республике Казахстан следует остановиться на понятиях качества образования, его оценки, а также эффективности образования.

В научной литературе не утихают дискуссии о содержании указанных понятий. Зарубежные исследователи, в частности, F. Koslowski, отмечают, что возросшее конкурентное давление, ограниченность индивидуальных и институциональных ресурсов и возросший спрос на всеобщий доступ сделали оценку качества высшего образования серьезной государственной, частной и международной проблемой (<https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09684880610678586/full/html>).

В этом же ключе пишут казахстанские исследователи, подчеркивая, что актуальность качества образования выдвигается сегодня на первый план, становясь важным приоритетом в развитии экономики знаний и ключевой задачей современного общества (Zhumagulova 2022).

Российские ученые акцент делают на том, что вопросам качества образования уделяется внимания недостаточно в системе образовательной политики, хотя они должны быть ключевым аспектом высшего образования. В работах подчеркивается, что во многих странах, которые стремятся расширить возможности обучающихся на получение высшего образования, акцент на доступе к образованию часто приводит к тому, что вопросы качества образования остаются в тени. Но качество образования зависит от объема и степени усвоения обучающимися полученных знаний; кроме того, именно качество образования определяет степень, в которой выпускники вузов смогут в будущем воспользоваться этими знаниями в своей профессиональной жизни (Melnichuk 2015).

Исследователь дальнего зарубежья Е. Сайед, с одной стороны, отмечает, что качество в образовании неуловимо, хотя и часто используется, но никогда четко не определяется, поскольку это понятие многозначно и отражает различные идеологические, социальные и политические ценности. С другой стороны, он повторяет мысль И. Бантинга (Bunting 1993) о том, что качество образования действительно имеет конечную цель, и эта цель определяется целями и ценностями, которые лежат в основе человеческой деятельности в области образования (Sayed 1997).

Некоторые казахстанские ученые при определении качества образования опираются на мнение Р. Митчелл о том, что качество образования необходимо с четырех точек зрения: восприятие заинтересованных сторон, количественные элементы, элементы дизайна курса и внешние

стандарты. На основе такого подхода Б. Байтанаева, Ж. Аубакирова, А. Айтбембетова, А. Сансызбаева приходят к выводу, что главной целью образования касательно экономической сферы является не просто передача знаний, но и умение научить будущего специалиста самостоятельно анализировать и правильно использовать информацию для принятия правильных решений, для работы в конкурентной бизнес-структуре и бизнес-среде (10.1051/e3sconf/202015909002).

С понятием качества образования и его повышением Радхика Капур связывает категорию эффективности образования. Термин «эффективность» в образовании означает компетентность, продуктивность, действенность и профпригодность. Эти свойства необходимы не только в области высшего образования, но и в любой другой области, когда люди стремятся к тому, чтобы они были эффективными в выполнении задач и видов деятельности. Это означает, что когда кто-то эффективно выполняет свои должностные обязанности, тогда люди способны добиваться желаемых результатов, надлежащим образом достигать институциональных целей и задач, получать удовлетворение от работы и способны приобретать возможности продвижения по службе и расширять свои карьерные перспективы. Обучение отдельных людей происходит на протяжении всей их жизни. Лица, занятые в сфере высшего образования, обязаны повышать осведомленность и изучать различные аспекты на протяжении всей своей работы. Современные стратегии, реализуемые университетами для повышения качества образования, вносят значительный вклад в повышение эффективности интернационализации вузов (https://www.researchgate.net/publication/333660908_Improving_Quality_and_Efficiency_of_Education).

Резюмируя различные определения качеству образования, следует сказать, что они, в конечном счете, сводятся к тому, что в широком смысле «*качество высшего образования*» понимается как сбалансированное *соответствие* высшего образования многообразным потребностям, целям, требованиям, нормам (стандартам), условиям. А в узком смысле «*качество высшего образования*» есть «*качество подготовки специалистов с высшим образованием*» (Селезнева 2008).

Следующий вопрос, требующий рассмотрения – это проблемы оценки качества работы университетов. В статье 1 Закона РК об образовании от 27 июля 2007 года четко прописано,

что национальная система оценки качества образования – совокупность институциональных структур, процедур, форм и способов установления соответствия качества образования государственным общеобязательным стандартам образования, потребностям личности, общества и государства (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>).

Выделяют несколько моделей оценки качества высшего образования. Одна из моделей, так называемая английская модель, предусматривает внутреннюю самооценку вузовского академического сообщества. Вторая модель, французская, основывается на внешней оценке результатов деятельности вуза.

Вот как описывают эти модели итальянские ученые Мария и Альберто, отмечая, что нынешнее внимание, уделяемое качеству в высшем образовании, может создать впечатление, что это изобретение возникло в последние несколько десятилетий, и что до конца XX века понятия качества высшего образования не существовало. Это, конечно, неправда. Концепция качества не нова; на самом деле она так же стара, как средневековье. Это было постоянной заботой университетов с момента их основания, всегда являясь частью академического духа. Уже в 13 веке можно было различить две модели оценки качества: французская модель передачи контроля внешнему органу власти, являющаяся архетипом оценки качества с точки зрения подотчетности, и английская модель самоуправляющегося сообщества стипендиатов, являющаяся особым примером оценки качества. В Парижском университете внешнюю власть представлял канцлер собора Парижской Богоматери, действующий от имени епископа Парижа, в то время как в Оксбридже стипендиаты колледжей были сообществом, которое имело право судить о качестве своих коллег и право отстранять некомпетентных магистров и выбирать новых членов (https://www.researchgate.net/publication/227223147_A_Selfassessment_of_Higher_Education_Institutions_from_the_Perspective_of_the_EFQM_Excellence_Model).

Американская модель аккредитации образовательных учреждений и образовательных программ, по мнению некоторых исследователей, представляет собой наиболее удачное сочетание идей «английской» и «французской» моделей (Похолков 2004).

Согласно американской модели, описываемой зарубежными учеными, в частности, выс-

шие учебные заведения, желающие участвовать в федеральных программах по высшему образованию, должны соответствовать целому ряду требований, в том числе быть аккредитованными агентством, признанным Министерством образования (ED) в качестве надежного органа по качеству предлагаемого образования. С другой стороны, в Соединенных Штатах нет централизованного органа власти, осуществляющего единый национальный контроль над высшими учебными заведениями. Следовательно, характер и качество выпускных групп и их программ могут сильно различаться (https://www.researchgate.net/publication/333042722_An_overview_of_accreditation_of_higher_education_in_the_United_States).

В Республике Казахстан в большей мере принята смешанная модель оценки качества высшего образования, которая включает участие вузов в оценке мировых и казахстанских рейтинговых агентств и аккредитацию, требования к которой установлены в Законе РК от 27 июля 2007 года «Об образовании»: «Аккредитация организаций образования – процедура признания аккредитационным органом соответствия образовательных услуг установленным стандартам (регламентам) аккредитации с целью предоставления объективной информации об их качестве и подтверждения наличия эффективных механизмов его повышения» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>).

В статье 9-1 Закона прописывается, что аккредитация предполагает добровольное решение вуза о проведении аккредитации, самостоятельность вуза в выборе субъекта, осуществляющего аккредитацию, который может принять решение о проведении или отказе в проведении аккредитации. Вместе с тем, университеты и другие вузы вправе пройти лишь аккредитацию в тех субъектах, которые внесены в реестр признанных аккредитационных органов.

Повышение качества образования международных университетов обеспечивается через различные пути и средства, включая систему аккредитации и оценку мировых и казахстанских рейтинговых агентств. Как отмечает Ш.В. Тлепина, обеспечение качества высшего образования является решающим в поддержке систем высшего образования и вузов обществом и государством. Вуз несет ответственность за качество предоставляемого образования и его обеспечение перед обществом и государством, всеми заинтересованными сторонами – внутренними

и внешними. Внутренняя самооценка наряду с внешней оценкой независимых специализированных международных экспертов (с соблюдением гласности) (Тлепина 2017).

Все цели и задачи, направленные на повышение качества образования, как правило, прописываются в целевых программах и стратегиях университетов, которые являются локальными правовыми документами, имеющими важное значение для международных вузов.

Так, Международный университет им. Сулеймана Демиреля подчеркивает, что для университета очень важно приравнять качество образования к высоким показателям в соответствии с Национальными и Международными стандартами. В связи с этим университет регулярно проходит экспертизу независимого агентства аккредитации и рейтинга. Университет нацелен стать лидирующим международным провайдером образовательных услуг в странах Центральной Азии, с признанными технологиями преподавания и обучения, инновационными идеями, стремлением к открытию нового и востребованными выпускниками. В этих целях университет движется к развитию путем создания лучшей образовательной среды для будущих выпускников, которые станут профессионалами мирового уровня. Ценностями университета провозглашены целостное образование и воспитание квалифицированных специалистов, инноваторов и экспертов, устремленных внести вклад в улучшение жизни людей, экономики и нации (<https://sdu.edu.kz/ru/o-nas/>).

Если проанализировать Миссию и Стратегию Международного университета информационных технологий (далее-МУИТ), то следует выделить в них несколько целей.

Во-первых, это позиционирование в ведущих национальных и мировых рейтингах вузов. Для достижения этой цели ставятся несколько задач. Одна из них заключается в продвижение позиции университета в мировых рейтингах QS WUR, QS by Subject, Webometrics, а также сохранение лидирующих позиций в национальных рейтингах. Вместе с тем, следует сказать, что многие исследователи критически подходят к так называемым рейтингам вузов, отмечая, что в современном мире существует одержимость университетов оценками и ранжированием. Однако рейтинги узурпируют цель, и университеты начинают демонстрировать патологический аутопоэз. Патологический аутопоэз описывает состояние, при котором организация видит мир

только в своих собственных рамках. Собственное представление о себе и желание сохранить себя настолько резко вырисовываются в видении университета, что он видит и интерпретирует мир крайне предвзятым образом. Он больше не может видеть правду о мире, его целью становится лишь самосохранение (10.1080/03075079.2020.1807493).

Следующая задача, в рамках первой цели заключается в расширении всестороннего сотрудничества с 10 ведущими зарубежными ИТ вузами и продвижение бренда МУИТ в мировом образовательном пространстве.

Выполняя эти задачи, МУИТ 5 марта 2019 года получил решение аккредитационной комиссии ASIИ, в котором установлено, что МУИТ постоянно прогрессирует и развивается в правильном направлении и на данный момент продемонстрировал выполнение всех требований агентства. После рассмотрения оценки экспертной комиссии Аккредитационная комиссия пришла к следующему выводу: Международный университет информационных технологий выполнил все требования и аккредитован до 30 сентября 2024 года (<https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/akkreditazia/>).

Во-вторых, цифровая трансформация университета и обеспечение совершенства всех бизнес-процессов деятельности. Данная цель осуществляется через цифровой реинжиниринг всех бизнес-процессов МУИТ, цифровизацию учебного процесса на основе жизненного цикла обучающихся от приёма до выпуска и развитие систем цифрового обучения; внедрение стратегического HR и талант менеджмента, а также через формирование успешного внешнего и внутреннего HR бренда университета.

В-третьих, важной целью МУИТ объявлено совершенствование образовательного контента для формирования профессиональных, цифровых и социальных компетенций и повышение уровня человеческого капитала. Для достижения этой цели университет ставит и выполняет несколько задач, направленных на формирование портфеля конкурентноспособных образовательных программ университета на всех уровнях обучения (междисциплинарные, совместные и двухдипломные образовательные программы) (<https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/missia-i-strategia/>).

Отдельно следует сказать о Плане стратегического развития Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А. Яса-

ви (далее-МКТУ) до 2026 года, утвержденном на 71-ом заседании Полномочного Совета от 19 февраля 2022 года (<https://ayu.edu.kz/ru/strategijaly-zhospar>). В нем предполагаются пути повышения качества образования как действенного фактора интернационализации вуза через реализацию семи направлений университета.

Первое направление. Это совершенствование системы управления университетом. В этом аспекте предполагается пересмотр горизонтального управления университетом и полномочий всех органов управления МКТУ, в том числе децентрализация управления бюджетом. Разработка новой эффективной структуры управления образовательными, научными, производственными и клиническими подразделениями. В целях обеспечения прозрачности будет дальше развит запуск системы автоматизации «AYU».

Второе направление. Университет нацелен на достижение лидерских позиций в трансформации академической деятельности. В этом аспекте пути повышения качества образования пойдет через разработку и открытие новых образовательных программ, в частности, междисциплинарных, инновационных, а также по техническим направлениям, востребованным в регионе (сельское хозяйство, ветеринария и др.).

Третье направление. Развитие интегрированной модели академической, научной и клинической подготовки медицинских кадров. В этих целях планируется существенное повышение качества образовательного процесса по медицинским направлениям через интеграцию с клинической практикой. Здесь предусматривается создание образовательного медицинского центра, включающего в себя медицинские факультеты и клиники МКТУ. Развитие клинической базы университета посредством передачи университету в управление строящейся многопрофильной клиники в городе Туркестан. Оснащение клиники МКТУ современным медицинским оборудованием.

Четвертое направление. Повышение качества образования и науки МКТУ предполагает развитие экосистемы науки и инновации. Это направление включает создание в ближайшей перспективе продуктивной и эффективной инновационной инфраструктуры и экосистемы, состоящих из технопарка, бизнес-инкубатора, офиса коммерциализации, прототипного цеха, стартап-центров и др.). Кроме того, планируется формирование эффективной системы управления научным портфелем университета (работа

над повышением индекса цитирования ППС и университета, включение научных журналов в международные базы данных, работа по увеличению финансирования НИР, организация тренингов и т.д.).

Пятое направление. Это вклад в развитие общества и региона. В Стратегии указывается, что быстрое развитие региона во многом будет определяться качеством человеческого капитала государственной службы и реального сектора экономики, а также социальной сферы. Для создания профессиональной платформы для обмена знаниями и опытом в сфере государственного управления, своевременным и актуальным становится запуск таких проектов, как «Школа молодого государственного служащего», «Туркестанские Летние школы государственного управления», организация зарубежных стажировок для госслужащих по повышению потенциала госслужащих как служителей народа.

Шестое направление. Для успешной реализации поставленных стратегических целей и задач по повышению качества образования необходимо развитие инфраструктуры университета. В этой связи Полномочным Советом утвержден Генеральный План университета, предусматривающий задачу по строительству 3-х новых общежитий, учебно-лабораторного корпуса на 1500 студентов, открытого спортивно-оздоровительного комплекса, дома для ППС и сотрудников, реконструкции Ботанического сада, Центра досуга и оказания услуг студентам, Центральной библиотеки, зданий научно-исследовательского Центра тюркологии и др.

Седьмое направление. Реализация проекта «Туркестан – духовная столица тюркского мира». Цель этой стратегической линии – повышение потенциала, экономики, политико-духовного положения Туркестана, исторической роли культурно-просветительского процесса. Такая работа является продолжением к дальнейшему развитию тесного сотрудничества между тюркскими народами, которое заключается в разработке комплекса мер по изучению и популяризации глубокой истории и общих культурных ценностей тюркских народов.

В целом Стратегия нацелена на то, чтобы качество образования, исследований, человеческих ресурсов, общественных услуг и инфраструктуры вуза соответствовали международным стандартам и регламентам. В этой связи усилия университета будут направлены на развитие учебно-научной инфраструктуры, кластера по

биотехнологическим и медицинским направлениям, а также педагогические направления подготовки кадров (<https://ayu.edu.kz/ru/strategijaly-zhospar>).

Таким образом, международные университеты находятся в постоянном поиске путей совершенствования качества образования, рассматривая этот процесс как важнейший фактор интернационализации образования и науки.

Заключение

Повышение качества образования международных университетов является краеугольным камнем в процессе интернационализации и усилении интеграционных процессов в образовании и науке, играет решающую роль в повышении интеллектуального потенциала Республики Казахстан, во вкладе университетов в ускорение экономического, социального и культурного

развития Казахстана. В этом аспекте международные университеты находятся в постоянном поиске путей совершенствования качества образования, рассматривая этот процесс как важнейший фактор интернационализации образования и науки. Повышение качества международных университетов достигается через разработку и открытие новых образовательных программ, усиление системы мобильности обучающихся и преподавателей, расширение сферы двух дипломных проектов, совершенствование кредитной системы, развитие полиязычия, укрепление межстранового сотрудничества, углубление межкультурного взаимодействия и др.

Факторами обеспечения реализации политики повышения качества образования являются системы аккредитации вузов, участие университетов в оценке их деятельности мировыми и казахстанскими рейтинговыми агентствами, а также основными стейкхолдерами вузов.

Литература

- Alexandra Hegji. An Overview of Accreditation of Higher Education in the United States // October 16, 2020. https://www.researchgate.net/publication/333042722_An_overview_of_accreditation_of_higher_education_in_the_United_States
- Baitanayeva B., Aubakirova Zh., Aitbembetova A., Sansyrbayeva A. Problems of improving the quality of education // E3S Web of Conferences 159(3):09002. DOI:10.1051/e3sconf/202015909002
- Bunting I.A. Rationalisation, quality and efficiency // South African Journal of Higher Education. – 1993. – № 7(2). – p.17- 27.
- Zhumagulova A.B. Challenges of globalization and quality of education: legal aspect // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. – 2022. – Том 104. – № 4. – С. 4-11.
- Закон Республики Казахстан от 10 апреля 1993 года «О высшем образовании» (Утратил силу); Закон Республики Казахстан от 18 января 1992 года «Об образовании» (Утратил силу); Закон РК от 7 июня 1999 года «Об образовании» (Утратил силу) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002700_
- Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об Образовании» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_
- Kapur R. Improving Quality and Efficiency of Education (2019) // https://www.researchgate.net/publication/333660908_Improving_Quality_and_Efficiency_of_Education
- Koslowski F.A. Quality Assurance in Education, 14(3), 277-288 (2006) // <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09684880610678586/full/html>
- Melnichuk M., Varlamova A., Osipova V. Quality criteria as a key element of higher education // Section 9. Pedagogy. East West Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2015. – p. 118-121.
- Миссия и Стратегия Международного университета информационных технологий // <https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/missia-i-strategia/>
- Миссия Университета Сулеймана Демиреля // <https://sdu.edu.kz/ru/o-nas/>
- Moscardini A., Strachan R. The role of universities in modern society // August, 2020. Studies in Higher Education 47(2):1-19. DOI: 10.1080/03075079.2020.1807493
- Национальный рейтинг групп образовательных программ АО МУИТ // <https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/akkreditazia/>
- Похолков Ю., Чучалин А., Могильницкий С., Боев О. Обеспечение и оценка качества высшего образования // Высшее образование в России. – 2004. – №2. – С. 12-27.
- План стратегического развития Международного Казахско-Турецкого университета имени Х.А. Ясави до 2026 года, утвержденный на 71-ом заседании Полномочного Совета от 19 февраля 2022 года // <https://ayu.edu.kz/ru/strategijaly-zhospar>
- Rosa M., Amaral A. A Self-assessment of Higher Education Institutions from the Perspective of the EFQM Excellence Model // https://www.researchgate.net/publication/227223147_A_Selfassessment_of_Higher_Education_Institutions_from_the_Perspective_of_the_EFQM_Excellence_Model
- Sayed Y. The concept of quality in education: a view from South Africa // in Educational dilemmas: debate and diversity, Vol. 4: Quality in education, K. Watson, C. Modgil, and S. Modgil, Editors. Cassell: London, 1997. – p. 21-29.

Селезнева Н.А. Качество высшего образования как объект системного исследования / М.: Иссл. Центр проблем качества подготов. специалистов, 2008. – 95с.

Тлепина Ш.В. Международно-правовое регулирование качества образования // Материалы МНПК (Караганда). – 2017. – С.42-48.

Шалгимбекова А.Б. Казахская система образования в мировой тенденции интеграции и глобализации // Современная высшая школа: инновационный аспект. – 2012. – №1. – С. 37-40.

Шукушева Е.В. Развитие академических контактов Европейского Союза и Республики Казахстан // Вестник Брянского государственного университета. – 2020. – №3(45). – С.139-148.

References

Alexandra Hegji. An Overview of Accreditation of Higher Education in the United States // October 16, 2020. https://www.researchgate.net/publication/333042722_An_overview_of_accreditation_of_higher_education_in_the_United_States

Baitanayeva B., Aubakirova Zh., Aitbembetova A., Sansyrbayeva A. Problems of improving the quality of education // E3S Web of Conferences 159(3):09002. DOI:10.1051/e3sconf/202015909002

Bunting I.A. Rationalisation, quality and efficiency // South African Journal of Higher Education. – 1993. – № 7(2). – p.17- 27.

Zhumagulova A.B. Challenges of globalization and quality of education: legal aspect // Vestnik KazNU. Serija Juridicheskaja. – 2022. – Tom 104. – № 4. – S. 4-11.

Zakon Respubliki Kazahstan ot 10 aprelja 1993 goda «O vysshem obrazovanii» (Utratil silu); Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 janvarja 1992 goda «Ob obrazovanii» (Utratil silu); Zakon RK ot 7 ijunja 1999 goda «Ob obrazovanii» (Utratil silu) [The Law of the Republic of Kazakhstan dated April 10, 1993 “On Higher Education” (Expired); the Law of the Republic of Kazakhstan dated January 18, 1992 “On Education” (Expired); the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 7, 1999 «On Education» (Expired)]// https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930002700_

Zakon Respubliki Kazahstan ot 27 ijulja 2007 goda № 319-III «Ob Obrazovanii» // [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319-III «On Education»] https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_

Kapur R. Improving Quality and Efficiency of Education (2019) // https://www.researchgate.net/publication/333660908_Improving_Quality_and_Efficiency_of_Education

Koslowski F.A. Quality Assurance in Education, 14(3), 277-288 (2006) // <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09684880610678586/full/html>

Melnichuk M., Varlamova A., Osipova V. Quality criteria as a key element of higher education // Section 9. Pedagogy. East West Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2015. – p. 118-121.

Missija i Strategija Mezhdunarodnogo universiteta informacionnyh tehnologij [Mission and Strategy of the International University of Information Technology] // <https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/missia-i-strategia/>

Missija Universiteta Sulejmana Demirelja [Mission of Suleiman Demirel University]// <https://sdu.edu.kz/ru/o-nas/>

Moscardini A., Strachan R. The role of universities in modern society // August, 2020. Studies in Higher Education 47(2):1-19. DOI: 10.1080/03075079.2020.1807493

Nacional'nyj rejting grupp obrazovatel'nyh programm AO MUIT [National rating of groups of educational programs of JSC MUIT] // <https://iitu.edu.kz/ru/articles/about-university/akkreditazija/>

Poholkov Ju., Chuchalin A., Mogil'nickij S., Boev O. Obespechenie i ocenka kachestva vysshego obrazovanija // Vysshее obrazovanie v Rossii [Ensuring and evaluating the quality of higher education // Higher education in Russia.] – 2004. – №2. – S. 12-27.

Plan strategicheskogo razvitija Mezhdunarodnogo Kazahsko-Tureckogo universiteta imeni H.A. Jasavi do 2026 goda, utverzhdenyj na 71-om zasedanii Polnomochnogo Soveta ot 19 fevralja 2022 goda [The strategic development Plan of the International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasavi until 2026, approved at the 71st meeting of the Plenipotentiary Council on February 19, 2022] // <https://ayu.edu.kz/ru/strategijaly-zhospar>

Rosa M., Amaral A. A Self-assessment of Higher Education Institutions from the Perspective of the EFQM Excellence Model // https://www.researchgate.net/publication/227223147_A_Selfassessment_of_Higher_Education_Institutions_from_the_Perspective_of_the_EFQM_Excellence_Model

Sayed Y. The concept of quality in education: a view from South Africa // in Educational dilemmas: debate and diversity, Vol. 4: Quality in education, K. Watson, C. Modgil, and S. Modgil, Editors. Cassell: London, 1997. – p. 21-29.

Selezneva N.A. Kachestvo vysshego obrazovanija kak ob#ekt sistemnogo issledovanija / M.: Issl. Centr problem kachestva podgotov. Specialistov [The quality of higher education as an object of systemic research / M.: Issl. The center for quality problems of training. specialists,], 2008. – 95s.

Tleпина Sh.V. Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie kachestva obrazovanija // Materialy MNPK (Karaganda) [International legal regulation of the quality of education // Materials of MNPC (Karaganda)]. – 2017. – S.42-48.

Shalgimbekova A.B. Kazhstanskaja sistema obrazovanija v mirovoj tendencii integracii i globalizacii // Sovremennaja vysshaja shkola: innovacionnyj aspect [The Kazakh education system in the global trend of integration and globalization // Modern higher school: an innovative aspect]. – 2012. – №1. – S. 37-40.

Shukusheva E.V. Razvitie akademicheskikh kontaktov Evropejskogo Sojuza i Respubliki Kazahstan // Vestnik Brjanskogo gosudarstvennogo universiteta [Development of academic contacts between the European Union and the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Bryansk State University]. – 2020. – №3(45). – S.139-148.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы	Section 1 Theory and history of state and law	Раздел 1 Теория и история государства и права
<i>D. Bakirov, G.A. Stamkulova, N.D. Myrzataev, S.S. Kapsalyamova, D.B. Osmanova</i> Issues of legal culture, legal consciousness and legal mentality in kazakhstani society 4		
<i>A.E. Жатқанбаева, Қ.М. Қожабек, А.К. Джангабулова, А.А. Тасбулатова, К.Н. Айдарханова</i> Құқықтық білім беруде мәдениетаралық коммуникация құрылымын анықтаудың маңызы 11		
2-бөлім Конституциялық және әкімшілік құқығы	Section 2 Constitutional and admistrative law	Раздел 2 Конституционное и административное право
<i>A.F. Дүйсенқұл, Ж.А. Оспанова, С.М. Мадыхан, Г.Д. Тайғамитов</i> Электрондық мемлекет құру жағдайында конституциялық құқықтық қатынастарды реттеудің кейбір мәселелері22		
<i>E.B. Абдрасулов, А.Б. Сақтаганова</i> Профессиональное правосознание судей: понятие, сущность и содержание.....32		
<i>S. Cheloukhine</i> Police, businessperson, and their role in corrupt network in Russia42		
<i>Д.Қ. Нұрпейісов, А.Х. Хамит, М.Қ. Пулатова</i> Правовой мониторинг нормативных правовых актов в целях обеспечения национальных интересов: теоретико-правовые вопросы.....48		
3-бөлім Азаматтық құқық және еңбек құқығы	Section 3 Civil law and labor law	Раздел 3 Гражданское право и трудовое право
<i>A.T. Ozenbayeva, D. Nurmukhankyzy, A.Sh. Zhailauova, A.K Kanseitova, O.N. Ramashov</i> Problems of legal regulation of personal subsidiary plots of citizens in the Republic of Kazakhstan58		
4-бөлім Инвестициялық және қаржылық құқық	Section 4 Investment and financial law	Раздел 4 Инвестиционное и финансовое право
<i>T.A. Байдельдинова</i> Основные тенденции развития комплаенс-контроля в банковской деятельности Республики Казахстан68		
4-бөлім Табиғи ресурс және экологиялық құқық	Section 4 Natural resource and environmental law	Раздел 4 Природоресурсовое и экологическое право
<i>Л.К. Еркінбаева, Б. Калымбек, А.Н. Мырзакарим, А.Б. Ибрагим</i> Экологиялық мәдениетті арттыру және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі экологиялық білімнің рөлі78		
<i>Н.А. Демесин</i> О соответствии качества мясной продукции нормам действующего законодательства Республики Казахстан89		
<i>А.Б. Омарова, Д.Н. Бекежанов, А.М. Жолмахан, А.К. Кусаинова, А.А. Аралбаева</i> Проблемы обеспечения экономических методов управления экологическим правом100		

5-бөлім
Қылмыстық құқық
және процесс, криминалистика

Section 5
Criminal law and
process, forensics

Раздел 5
Уголовное право
и процесс, криминалистика

A.Zh. Zhakysh, S.B. Duzbayeva, B.N. Taubaev, M.Z. Turgumbaev
The state, structure and dynamics of domestic violence in the Republic of Kazakhstan 112

K.A. Utarov, S.V. Maksimov, A.O. Beisembayeva, R.A. Alshurazova
Optimization of criminal legislation: reforming criminal procedural and penal laws 120

6-бөлім
Халықаралық қатынастар
және халықаралық құқық

Section 6
International relationships
and international law

Раздел 6
Международные отношения
и международное право

A.B. Ashirbekova, Omer Anayurt, A.A. Abikenov
Institute of the ombudsman (commissioner for human rights) as a mechanism of protection of human rights in the Republic
Kazakhstan and Turkey 130

Қ.Н. Алихан, А.Б. Сманова, А.А. Касымжанова
АҚШ-тағы «Тежемелік және тепе-теңдік» жүйенің қалыптасуы мен дамуының өзекті мәселелері 139

A.E. Абдирайымова, Г.Т. Абдрахманова, Е.М. Абайдельдинов
Взаимодействие Казахстана с комиссией Codex Alimentarius в сфере внедрения стандартов основных видов
продовольственных товаров 152

Н.М. Бердыбаев
Правовые основы повышения качества образования в международных университетах Республики Казахстан
и пути реализации законодательных требований 160